

Милан Миловановић
Оливера Филиповић

Касноантичко и рановизантијско наслеђе
Хомоља
-Археолошка сведочанства-

Београд 2021

*Хомоље је вредно пропутовати, јер има много интереса
у сваком погледу за сваког који мисли, па ма које струке био.*

академик проф. Јован Драгашевић, 1876.

Милан Миловановић
Оливера Филиповић

Касноантичко и рановизантијско наслеђе

Хомоља

-Археолошка сведочанства-

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

Center for New Technology
Archaeological Institute Belgrade

MILAN MILOVANOVIĆ
OLIVERA FILIPOVIĆ

**LATE ANCIENT AND EARLY BYZANTINE HERITAGE OF HOMOLJE
ARCHAEOLOGICAL TESTIMONIES**

ARCHAEOLOGY AND SCIENCE
SPECIAL EDITION

8

Editor-in-chief
Miomir Korac

Editorial Board

Roksana Chowanec, Gianfranco Cicognani, Rosemarie Cordie, Eric De Sena, Snežana Golubović,
Gisela Grupe, Michaela Harbeck, Lanfranco Masotti, Žarko Mijailović, Milan Milosavljević, Zoran
Obradović, Zoran Ognjanović, Marco Pacetti, Slaviša Perić, Milica Tapavički-Ilić, Dejan Vučković,
Zsolt Zolnai, Maria Xagorari Gleißner, Nemanja Mrđić (Secretary)

Belgrade 2021

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

Центар за нове технологије
Археолошки институт Београд

МИЛАН МИЛОВАНОВИЋ
ОЛИВЕРА ФИЛИПОВИЋ

**КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА**

АРХЕОЛОГИЈА И ПРИРОДНЕ НАУКЕ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

8

Главни уредник
Миомир Кораћ

Уређивачки одбор (редакција)

Роксана Ховањец, Ђанфранко Чикоњани, Розмари Корди, Ерик Де Сена, Снежана Голубовић,
Гизела Групе, Михаела Харбек, Ланфранко Масоти, Жарко Мијаиловић, Милан Милосављевић,
Зоран Обрадовић, Зоран Огњановић, Марко Паћети, Славиша Перић, Милица Тапавички-Илић,
Дејан Вучковић, Золт Золнај, Марија Ксагороги Глајснер, Немања Мрђић (секретар)

Београд 2021

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

Издавачи:

Центар за нове технологије Виминациум
Археолошки институт Београд

За издаваче:

Владимир Милетић
Миомир Кораћ

Уредник:

Миомир Кораћ

Рецензенти

др Оливера Илић
проф. др Перица Шпехар

Лектура и коректура

Бранка Пражић

Фотографије

Милан Миловановић
Никола Милановић

Цртежи

Милан Миловановић

Дизајн Корица

Дигитал Арт Компани

Дизајн и техничко уређење

Немања Милићевић

Штампа:

Дигитал Арт Компани Београд

Тираж: 30

ISSN: 1452-7448

ISBN 978-86-87271-40-1

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

Published by:
Center for New Technology Viminacium
Archaeological Institute Belgrade

For the publishers:
Vladimir Miletić
Miomir Korać

Editor:
Miomir Korać

Edited by
dr Olivera Ilić
prof. dr Perica Špehar

Proofreading
Branka Pražić

Photos
Milan Milovanović
Nikola Milanović

Drawings
Milan Milovanović

Cover Design
Nemanja Milićević

Graphic design by
Nemanja Milićević

Print
Digital Art Company Belgrade

Printed in:
30 copies

ISSN: 1452-7448
ISBN 978-86-87271-40-1

САДРЖАЈ

Увод	9
Географске одлике Хомоља	19
Историјат истраживања	23
Историјски контекст и административна подела	28
Касноантичка и рановизантијска налазишта у Хомољу	35
- Велика пећина и локалитет Шетаће у Горњачкој клисури	35
- Грац – Горњачки извор у Горњачкој клисури	43
- Градац код Крепољина	49
- Шетаће у Осаници	57
- Зад у Рибару	61
- Преграда – Подкрш у Жагубици	70
- Пчелињи крш (Крш ку албина) у Лазници	77
- Потај чука код Жагубице	128
- Околина Жагубице – непозната налазишта	133
Закључак	136
Библиографија	144
Summary	157
Табле	160

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

ПРЕДГОВОР

Монографија која је пред читаоцима, проистекла је из измењеног и допуњеног хабилитационог рада за звање кустоса, под називом *Рановизантијски локалитети у Хомољу*, кандидата Милана Миловановића. Рад је одбрањен пред комисијом за полагање стручних испита у Народном музеју у Београду, децембра 2016. године. Измењен и допуњен рукопис представља увид у досадашња истраживања висинских касноантичких и рановизантијских утврђених насеља у Хомољу, степен њихове истражености и очуваности који су сагледани од стране аутора у неколико наврата почев од 2014. године. У раду су обрађени и покретни археолошки налази који су представљени на отварању изложбе *Рановизантијски период у околини Жагубице. Преглед археолошких налаза*, априла 2018. године, аутора Милана Миловановића и Оливере Филиповић из Завичајног музеја Хомоља у Жагубици.

Овом приликом желимо да изразимо изузетну захвалност др Миомиру Кораћу, директору Археолошког института у Београду, на сарадњи и подршци коју нам је пружио приликом израде ове монографије. Посебно нам је драго што је др Кораћ препознао значај касноантичког и рановизантијског наслеђа Хомоља. Поменути географски простор ће свакако у неким будућим радовима и мултидисциплинарним истраживањима значајно обогатити материјалну културу 4-6. века у овом делу некадашње префектуре Илирик. Изражавамо, такође, посебну захвалност Жељку Јовановићу и Душану Томашевићу који су нам несебично помагали у компјутерској обради илустрација и припреми текста за штампу. Помоћ и подршку приликом писања пружили су нам др Снежана Голубовић из Археолошког института у Београду, Теодора Бранковић из Народног музеја у Пожаревцу и Саша Илић, директор Завичајног музеја Хомоља у Жагубици. Коначно, велику захвалност дугујемо и мештанима Хомоља, који су сакупили и несебично уступили на обраду покретни археолошки материјал и на тај начин омогућили да ова публикација угледа светлост дана.

У Жагубици, 11. јула 2020. године.

Аутори

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

УВОД

Хомоље као издвојена географска целина располаже са значајним културноисторијским наслеђем које се временски опредељује од праисторије до средњег века. Изузев појединих праисторијских пећина и средњовековних сакралних споменика на којима су спроведени систематски археолошки радови, касноантичком и рановизантијском наслеђу на овој територији је посвећана мала пажња.¹ Резултати којима данас располажемо о локалитетима 4-6. века своде се на сондажна археолошка ископавања и рекогносцирања мањег обима која су спроводиле различите институције. Упркос слабијој истражености, прикупљена и проучена грађа у овом делу источне Србије, као и резултати новијих истраживања, пружају нам увид у тренутну слику о распрострањености археолошких налазишта која су била насељена током касноантичког или рановизантијског периода. У питању су висинске, природно брањене позиције чији је главни циљ била контрола околине и одбрана од непријатељских напада.

Период византијског 4-6. века у историјском смислу можда је најбоље објаснио Г. Острогорски, називајући га једним прелазним добом: „У првим вековима своје историје, Византија је стварно још увек римска држава и сав њен живот прожет је римским елементима. Ово доба, које се може назвати како рановизантијским, тако и касноримским, припада подједнако и римској и византијској прошлости, обухватајући последња три века римске историје. То је једно типично прелазно доба, које води од Римске империје ка средњовековној Византији, доба у коме римски елементи постепено изумиру, а нови, византијски елементи, долазе до све јачег изражаја“.² Византијско царство развило се из Римског царства позне антике чије су главно обележје биле реформе које су спроводили цареви Диоклецијан (284-305) и Константин Велики (306-337).³ Завршетак римске епохе дешава се током Ираклијевог доба (610-641), када Византија постаје хеленизована држава којој теократизација даје ново обележје.⁴

У датом периоду простор источне Србије улазио је у састав провинција Прве Мезије (*Moesia Prima*) и Приобалне Дакије (*Dacia Ripensis*) (сл. 1). Обе управне јединице биле су део најпре дијецезе Мезије, а потом Дакије, унутар префектуре Илирик (*Praefectura praetorio per Illyricum*).⁵ Обележје ране касноримске епохе у овом делу Царства, тачније од Диоклецијана до Константина I, огледа се у масивним радовима на репарацији старих и подизању нових војних утврда. Оба цара посветила су пуну пажњу заштити дунавских граница од варвара. Овим подухватима одбрана царске територије је значајно оснажена, што је дало обележје у даљој обнови током касне анти-

1 Миловановић, (у штампи).

2 Острогорски 1959, 50.

3 Кодер 2011, 87.

4 Острогорски 1959, 122. У време цара Ираклија завршава се рановизантијски период на Балкану, који се на основу престанка оптицаја новца опредељује у прву четвртину 7. века. Уп. Милинковић 2015, 8-9, нап. 2; Радић, Иванишевић 2006, 24.

5 Максимовић 1980, 31; Мирковић 1981а, 92.

Сл. 1. Положај Хомоља у провинцији Првој Мезији (преузето из: Мирковић 1981а, 93).

ке. Међутим, и поред покушаја да се заштите границе империје, након смрти Константина I 337. године историја бележи бројне варварске налете у Првој Мезији, као и сукобе око власти између римских царева и узурпатора.⁶

Поред утврђења на лimesу, изградња одбрамбених зидина потврђена је и на бројним висинским, тешко приступачним местима у залеђу Балкана. Током немирних времена и слабљења Царства у 4. веку, становништво се у највећој мери одлучује за природно брањене позиције које нису изискивале грађење посебно сложених фортификација. Сматра се да су током касноантичког периода утврђења имала за циљ да заштите главне комуникационе правце и привредне ресурсе.⁷ У последњој четвртини 4. века унутрашњост Балкана биће у неколико наврата изложена пустошењима од стране Гота.⁸ Највећа разарања балканске провинције доживеће током најезде Хуна почев од 441. године.⁹ Међутим, и поред жестоких налета, део становништва је у неким деловима Балкана преживео налет номада из Азије.¹⁰ Постоји претпоставка да Хуни нису били

6 Мирковић 1981а, 94-97; Ферјанчић 2013, 32; Јовановић 2006, 273-274; Mirković 1968, 72; Popović 1979, 545-547; Кораћ 2018, 19-21; Коңдић 2013, 38-39.

7 Popović, Vikić 2009, 125-126.

8 Мирковић 1981а, 95; Gračanin 2011, 55; Зечевић 2002а, 149.

9 Баришић 2007, 10-13; Острогорски 1959, 77.

10 Живковић 2000, 60-61; Баришић 2007, 12-13.

у могућности да шаљу одреде коњице у забачена брдско-планинска подручја.¹¹ У сваком случају, пустошења остављају дубоке последице на дунавском лимесу као и у градовима и селима у унутрашњости полуострва.¹² Илирик ће у неколико наврата претрпети разарања у другој половини 5. века, када на историјску сцену поново ступају Готи.¹³ С. Цигленечки оправдано сматра да је становништво префектуре понегде и тада користило висока, природна заштићена места како би се одбранило од варварских налета.¹⁴ Тек у време цара Анастасија I (491-518) стичу се услови за опоравак Царства. Током његове владавине спроведена је фискална реформа, као и реформа новчарства, што је значајно обогатило благајну.¹⁵ На простору северног Илирика процес обнове најпре започиње под његовим окриљем, да би након 527. године, када на престо долази цар Јустинијан I (527-565), тај похват узео пуног маха.¹⁶

Утврђења насеља из 4-6. века регистрована су у већем броју на територији источне Србије. Најпре треба издвојити истражене фортификације на десној обали Дунава, тачније од ушћа Велике Мораве до Тимока. Уз некадашњи лимес откривен је читав низ утврђених насеља која су штитила залеђе од варвара.¹⁷ Када говоримо о висинским налазиштима, значајан допринос по броју откривених утврђења градинског типа пружила су рекогносцирања терена у долини Тимока. Покретни налази евидентирани приликом испитивања указују на коришћење тешко приступачних позиција током 4-6. века.¹⁸ За разумевање касноантичког и рановизантичког периода у овом делу Илирика свакако су драгоцени резултати досадашњих истраживања Феликс Ромулијане (*Felix Romuliana*) код Зајечара.¹⁹ У питању је царска палата која, када је наведени период у питању, спада у посебну групу утврђења.²⁰

Циљ публикације која је пред читаоцима јесте да се детаљније упозна са једним делом источне Србије који у неким будућим истраживањима може значајно обогатити корпус налаза из 4-6. века. Окружено планинским венцима Бељанице, Хомољских планина и Црног врха (сл. 2), хомољска микрорегија располаже са одређеним бројем висинских локалитета који на основу досадашњих археолошких истраживања сведоче о насељавању у време касне антике или ране Византије. Иако је њихова истраженост мала, досадашња сазнања могу понудити нека нова питања о животним приликама романског становништва у датом периоду и свакако дати смернице за будућа истраживања.

Обилазак висинских, тешко приступачних утврђених насеља у овом делу Србије јавља се најпре од стране путописаца, љубитеља старина и пионира српске археологије током 19. века.²¹ Међутим, чини се да у науци интересовање за утврђења која су изграђена на положајима која су природно брањена, започиње тек током друге половине 20. века. Пажњу на њихов значај најпре је скренуо 1961. године Ђ. Стричевић, истакавши да одбрамбени систем у унутрашњости Царства носи своја специфична обележја и представља, историјски гледано, засебну појаву.²²

11 Милинковић 2015, 37.

12 Острогорски 1959, 77.

13 Зечевић 2002а, 109-110, 118; Мирковић 1981а, 103.

14 Цигленечки 2011, 211.

15 Острогорски 1959, 83-84; Cameron 2005, 107, 110; Радић, Иванишевић 2006, 22-23.

16 Баришић 2006, 53-69; Острогорски 1959, 90; Милинковић 2010, 281; Špehar 2010, 11; Цигленечки 2011, 211.

17 Уп. *Старинар* XXXIII/XXXIV (1984); Шпехар 2010; Кораћ 2018, 15-30; Миловановић 2016, 44-99.

18 Петровић, Јовановић 1997, 25-30; Радишић 2015, 294, Карта 1.

19 Јанковић 1983; Петковић 2010.

20 Милинковић 2010, 222.

21 Овде се нећемо превише задржавати у навођењу првих путника који су обилазили утврђења градинског типа у Србији. Укратко треба издвојити поједине путописце који су оставили значајне податке са терена међу којима се издвајају А. Гиљфердинг, А. Еванс, Ф. Каниц, Ј. Шафарик, М. Ст. Ризнић и многи други, уп. Роровић 1999, 11-12; Милинковић 2010, 15-16; Миловановић, (у штампи).

22 Stričević 1961, 177.

Када су у питању налазишта у Браничевском округу, у чији састав улази хомољска микро-регија, располажемо са карактером утврђених насеља која се могу поделити у две основне групе: утврђења која су подигнута на десној обали Дунава и у унутрашњости (сл. 3).²⁹ Сазнања о археолошким локалитетима, на којима је констатован хоризонт становања 4-6. века у Браничеву, такође добијамо од путописаца различитих професија. Њихова пажња била је усмерена у највећој мери на тада свакако боље очуване остатке фортификација на десној обали Дунава, распоређене од ушћа Велике Мораве на западу, до ушћа Песаче на истоку.³⁰

Један од првих путника који је иза себе оставио запажања о старинама овог краја био је инжењер и природњак гроф Марсиљи. Након Карловачког мира 1699. године, као изасланик цара Леополда I (1658-1705), он обилази Дунав са циљем да успостави границу између Аустроугарске и Турске.³¹ Утврђена насеља која је обишао на линији некадашњег лимеса у Браничеву подигнута су након римских освајања ових крајева. То је пре свега престоница провинције Виминацијум (*Viminacium*), као и Ледерата (*Lederata*), Пинкум (*Pincum*) и Нове у Чезави (*Novae*).³² Писани извори, археолошка истраживања и прикупљени покретни налази, указују да су ови локалитети били насељени током касне антике и ране Византије.³³

За разумевање касноантичког и рановизантијског периода у Хомољу неопходно је дати краћи осврт на историјат истраживања истодобних утврђених насеља у данашњем Браничеву како би се створила слика о степену истражености. Интересовање за старине у овом делу источне Србије интензивира се током 19. века. Тада су Браничевом прошли бројни домаћи и страни путописци и истраживачи. Они су иза себе оставили писани траг о касноантичким и рановизантијским локалитетима на десној обали Дунава који ће каснијим научницима представљати полазну тачку даљем у проучавању. Један од тих љубитеља старина који је пролазио некадашњим лимесом, био је и пруски официр Д. Пирх. Он је 1829. године забележио видљиве фортификације на локалитету Тодића црква у Старом Костолцу, као и код села Добре (Чезава?).³⁴ У наредним деценијама уследила су пионирска проучавања и рекогносцирања утврђења на десној обали Дунава у Браничеву и то од стране пожаревачког физикуса А. Медовића,³⁵ професора војне географије Ј. Драгашевића,³⁶ публицисте Ф. Каница,³⁷ правника и географа В. Карића³⁸ и других.³⁹ Свакако треба споменути и прва археолошка ископавања која је вршио професор М. Валтровић у Виминацијуму 1882. године. Његова истраживања била су усмерена на кастрем и ареал некадашњег главног града провинције Прве Мезије.⁴⁰

Када је реч о утврђеним насељима у унутрашњости Браничева, која чине другу групу, може се рећи да данас располажемо подацима о насељавању на висинским и равничарским локалитетима у периоду између 4. и 6. века.⁴¹ Висинска археолошка налазишта у Браничеву, која се на основу досадашњих археолошких истраживања различитог типа и обима могу одредити у касноантички или рановизантијски период, регистрована су на подручју Хомоља и Звижда. Најпре добијамо податке од Лицејских

29 Миловановић, Филиповић 2018, 3. О подели рановизантијских насеобина у Србији уп. Васић 2017, 76.

30 Миловановић 2016, 9, 28-33.

31 Радојчић 1927, 19-21.

32 Marsilius 1726, 10-12.

33 Mirković 1968, 56-73, 101-106; Миловановић 2016, 44-87.

34 Пирх 1900, 71, 83.

35 Медовић 1852, 187-190.

36 Драгашевић 1877, 19, 22-26.

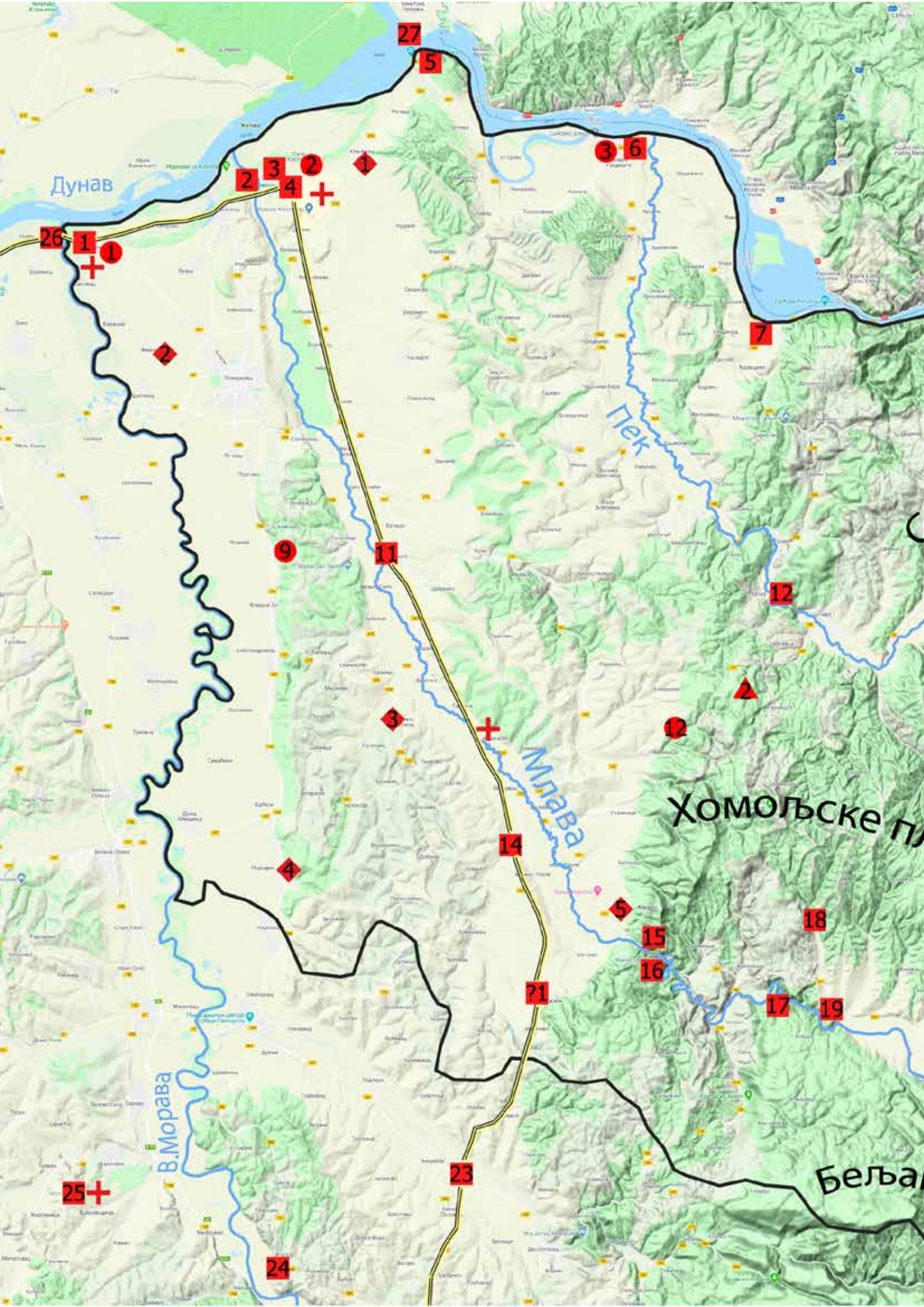
37 Каниц 1985, 165, 185-186, 194-196, 199-200, 208; Kostić 2011, 4, 9.

38 Карић 1997, 853, 868.

39 Уп. Миловановић 2016, 28-32.

40 Валтровић 1884.

41 Миловановић, Филиповић 2018, 3.

Дунав

Пек

Млава

В.Морава

Хомољске па

Белџа

26 1 1

2 3 4 2

27 5

3 6

7

9

11

12

12

14

4

5

15

16

18

17

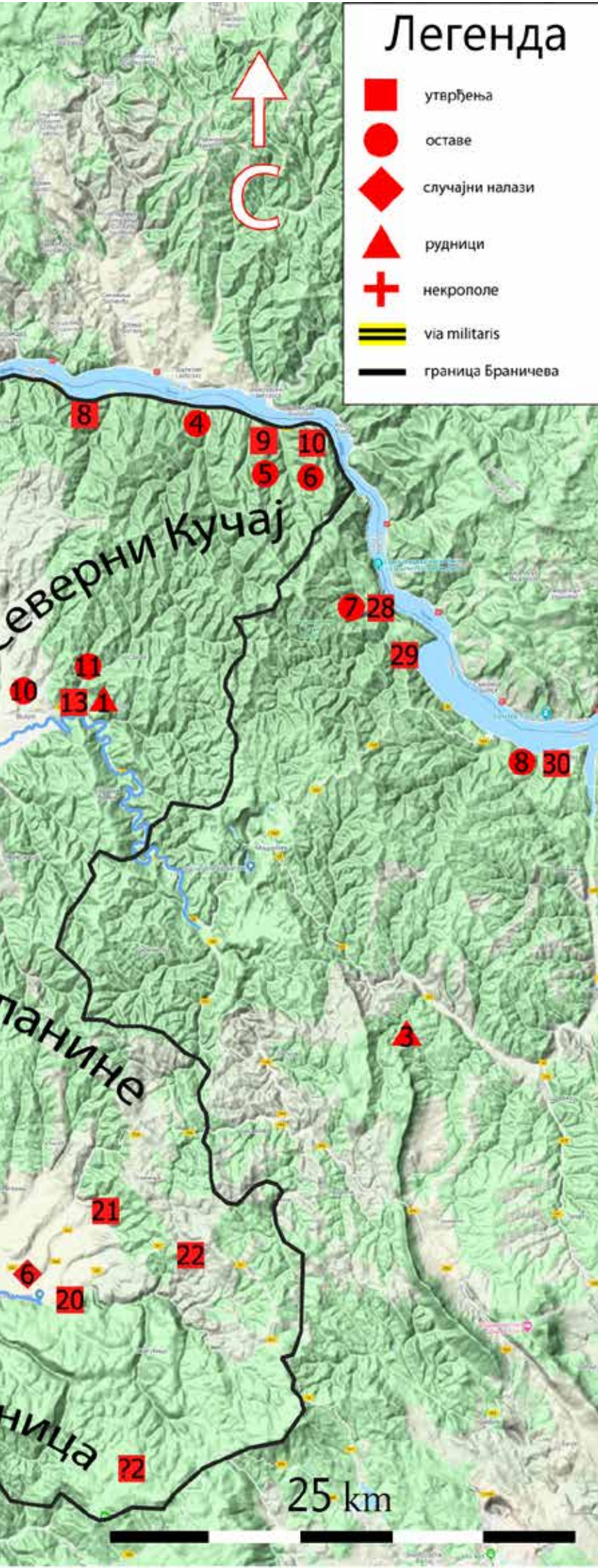
19

21

23

25+

24

Сл. 3. Распрострањеност археолошких локалитета 4-6. века у Браничеву и околини. Утврђења: 1. Маргум, 2. Тодића црква (Браничево), 3. Светиња, 4. Виминацијум, 5. Ледерата, 6. Пинкум, 7. Купе, 8. Нове – Чезава, 9. Салдум, 10. Босман, 11. Муниципијум, 12. Чукареље – Каона, 13. Краку лу Јордан, 14. Јовис Паго, 15. Шетаће – Горњачка клисура, 16. Грац – Горњачки извор, 17. Градац – Крепољин, 18. Шетаће – Осаница, 19. Зад – Рибаре, 20. Преграда – Подкрш у Жагубици, 21- Пчелињи крш – Лазница, 22. Потај чука, 23. Идимум, 24. Јеринин град – Војска, 25. Донићко брдо код Баточине, 26. Кулич, 27. Сапаја, 28. Бољетин, 29. Равна, 30. Талиата. Претпостављена утврђења: ?1 Бао, ?2 Стража на Бељаници. Оставе: 1. Маргум, 2. Виминацијум, 3. Пинкум, 4. Добра, 5. Салдум, 6. Босман, 7. Бољетин, 8, Талиата, 9. Сестрољин – Пољана, 10. Босиљковац – Волуја, 11. Краку лу Јордан, 12. Браничка река – Мелница. Случајни налази: 1. Кличевац, 2. Живица, 3. Велики Поповац, 4. Породин, 5. Ждрело, 6. Околина Жагубице – непозната налазишта, Рудници: 1. Краку лу Јордан, 2. Кучајна, 3. Рудна глава. Некрополе: 1. Маргум, 2. Виминацијум, 3. Међа – Каменово, 4. Донићко брдо код Баточине (снимак google terrain hybrid).

питомаца који обилазе Хомоље јула 1863. године. У свом извештају они остављају значајне белешке о локалитету Шетаће у Горњачкој клисури.⁴² У унутрашњости ове области, прве податке о висинским локалитетима бележи Ј. Драгашевић почетком седамдесетих година 19. века.⁴³ Допринос у проучавању тешко приступачних утврђења, деценију касније, пружио је учитељ М. Ст. Ризнић, и то на подручју Звижда.⁴⁴ До краја 19. века запажања о касноантичким и рановизантијским налазиштима у залеђу Браничева, у већој или мањој мери добијамо од Ф. Каница, М. Ђ. Милићевића, В. Карића, Љ. Јовановића и других.⁴⁵

Фортификације које су подигнуте у равници у Браничеву, тачније код ушћа река, чине некадашња римска насеља у којима се, судећи по археолошким налазима, обнавља живот и током 6. века. У такве локалитете спадају Муниципијум (*Mansio Municipio*) у Калишту и Јовис Паго (*Iovis Pago*) у Великом Лаолу.⁴⁶ Прва пионирска рекогносцирања на овим локалитетима спроводи поменути професор Ј. Драгашевић. Он је 1870. године дао релативне димензије утврђења, скренуо пажњу на покретне налазе, илегална ископавања, итд.⁴⁷

У првој половини 20. века реализују се у неколико наврата археолошка ископавања на локалитетима са касноантичким и рановизантијским хоризонтом становања у Браничеву. Најпре је М. Васић, 1902. године испитао локалитете Виминацијум и Тодића цркву у Старом Костолцу.⁴⁸ Ова истраживања су значајана зато што су тада откривени трагови рурализације из касноантичког периода у Виминацијуму и насељавање Тодића цркве у 6. веку.⁴⁹ У наредним деценијама откривају се покретни археолошки налази који се опредељују у време Велике сеобе народа. Предмети који се приписују варварима, први пут су забележени у Браничеву током ископавања Маргума (*Margum*) у Дубравици 1947. године.⁵⁰

У наредним деценијама спроводе се археолошка ископавања која су допринела бољем познавању живота између 4. и 6. столећа на десној обали Дунава. Најпре се врше ископавања на Чезави, Салдуму и Босману у време када се изграђује хидроелектрана Ђердап I шездесетих година 20. века. Главну улогу у организацији ових истраживања преузео је Археолошки институт из Београда.⁵¹ Почев од седамдесетих година па до данас, под иницијативом исте институције, систематска ископавања се реализују у Виминацијуму. У ареалу овог локалитета истражене су рановизантијске фортификације и гробови из периода Сеобе народа, који су значајно обогатили прошлост ових историјских раздобља на Блакану.⁵² Вредно је споменути и археолошка ископавања Ледерате у Раму током осамдесетих година на којој су установљене фазе градње које се могу определити у време велике Јустинијанове обнове. Ова истраживања је покренуо Регионални завод за заштиту споменика културе из Смедерева.⁵³

У унутрашњости Браничева током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века спроводе се систематска ископавања Краку лу Јордана код Кучева. Учешће у истраживању су узели Народни музеј из Београда и Универзитет Сан Дијего (Калифорнија). На овом локалитету је уста-

42 Поповић 1867, 39-41; Према Д. Јацановићу, са овог локалитета потичу покретни археолошки налази који се могу определити у време 4-6. века. Уп. Јацановић 2013, 13-14.

43 Драгашевић 1874, 60-61, 63; Драгашевић 1875, 80-81, 88; Драгашевић 1876, 303.

44 Ризнић 1888.

45 Миловановић, (у штампи).

46 Миловановић 2016, 105-109, 111-115.

47 Драгашевић 1877, 27-28, 30-31.

48 Васић 1906, 56, 66.

49 Васић 1906, 56, 66; Роровић 1979, 552-555. Насељавање локалитета Тодића црква током 6. века потврђено је и приликом сондажних археолошких ископавања која је спровео В. Поповић 1975. године. п. Поповић, Иванишевић 1988, 128, 130, нап. 24.

50 Мано-Зиси, Гарашанин, Марић 1950, 153, 157.

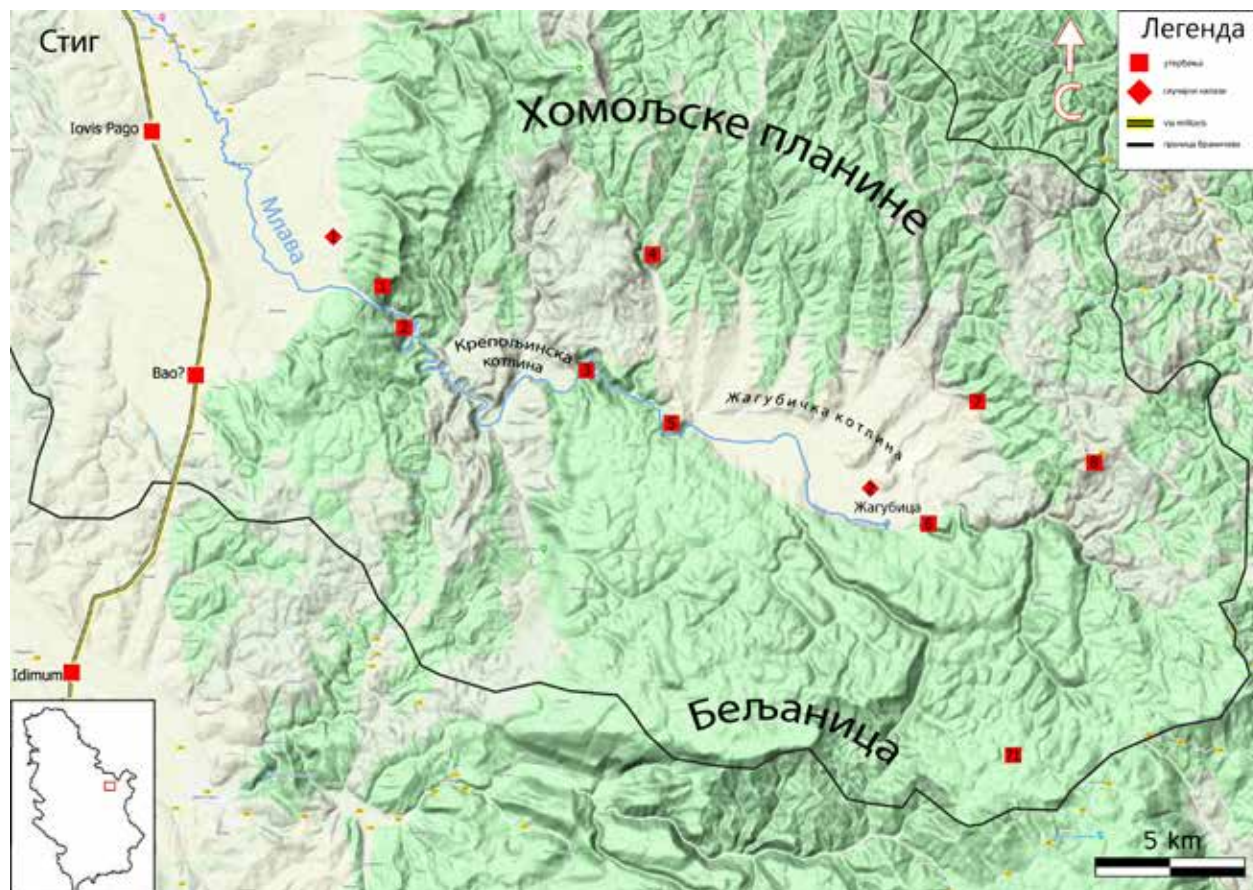
51 Трифуновић 1984, 1-3; Васић 1984, 91; Кондић 1984, 137; Jeremić 2009, 13-14.

52 Кораћ, Голубовић 2009, 2; Поповић 1987; Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006.

53 Цуњак, Јовановић 2014, 11.

новљен значајан римски рударски центар који је престао да постоји крајем 4. века.⁵⁴ Вредна су помена и археолошка ископавања на Муниципијуму (*Mansio Municipio*) у Калишту између 1982. и 1987. године када су истражени хоризонти насељавања између 4. и 6. века. Тада су откривени покретни археолошки налази који се опредељују у време Сеобе народа. Радове у Калишту је спровео Регионални завод за заштиту споменика културе из Смедерева.⁵⁵

Када је реч о висинским археолошким локалитетима у Хомољу (сл. 4), интересовање у археологији за њихово проучавање јавило се тек 1992. године. Тада су извршена сондажна истраживања утврђења Градац код Крепољина и Зад у Рибару, у организацији Регионалног завода за заштиту споменика културе из Смедерева и Републичког завода за заштиту сопоменика културе из Београда.⁵⁶ Наредна сондажна испитивања реализују се на Пчелињем кршу у Лазници 2006. и 2007. године, када су учешће узели Филозофски факултет из Београда, односно Народни музеј из Пожаревца.⁵⁷ Почев од 2014. године, аутори ове публикације обављају обиласке висинских утврђења у Хомољу и том приликом су добијена нова сазнања. Званично, јавност се први пут упознала са локалитетима овог типа, као и историјатом њихових истраживања на научном скупу *Археолошко наслеђе Хомоља*, који је одржан у Жагубици априла 2017. године.⁵⁸

Сл. 4. Распрострањеност археолошких локалитета 4-6. века у Хомољу. Утврђења: 1. Шетаће у Горњачкој клисури, 2. Грац – Горњачки извор, 3. Градац – Крепољин, 4. Шетаће – Осаница, 5. Зад – Рибаре, 6. Преграда – Подкрш у Жагубици, 7. Пчелињи крш – Лазница, 8. Потај чука. Претпостављена утврђења: ?1 Стража на Бељаници. Случајни налази: 1. Гај – Ждрело, 2. Околина Жагубице – непозната налазишта (снимак google terrain hybrid).

54 Bartel, Kondić, Werner 1979, 127, 130, ref. 1; Tomović 2000, 155, 183, ref. 2.

55 Цуњак 2012, 22-23.

56 Цуњак, Миљковић 1992, 102-104; Цуњак, Миљковић 1993.

57 Мишић, Селаковић 2017, 19; Миловановић 2016, 42-43, 122.

58 Миловановић, Филиповић 2017, 3, нап. 12.

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ХОМОЉА

Микрорегија Хомоље налази се на територији источне Србије.⁵⁹ У административном погледу, ово подручје заузима југоисточни део Браничевског управног округа у оквиру региона источне и јужне Србије. У овом делу Браничева налази се општина Жагубица са истоименим седиштем.⁶⁰ Према Ј. Марковићу, Хомоље се простире у сливу горње и средње Млаве. У састав микрорегије улазе Хомољске планине (940 m), Црни врх (1.027 m) и северни обронци Бељанице (1.339 m). На западу ове географске целине налази се Горњачка клисура која има важан туристички и културно-историјски потенцијал (сл. 5).⁶¹ Северно од Хомоља издвајају се плодне микрорегије Стиг и Браничево, док је у правцу североистока брдовита звишка географска област. Западно се простире долинска регија Поморавље која моравским тектонским ровом одваја Браничевски округ од Шумадије. У правцу југа и истока, Хомоље се граничи са Поморавским, односно Борским управним округом.⁶²

Сл. 5. Горњачка клисура са означеним локалитетом Шетаће испод Малог Вукана.

59 Марковић 1985, 5.

60 Уп. *Službeni glasnik* RS 15/2006, Уредба о управним окрузима са приложеном картом Србије.

61 Marković 1988, 48, 81, 250.

62 Marković 1988, 39, 193, 250, 309; Лутовац 1954, 2; *Službeni glasnik* RS 15/2006, Уредба о управним окрузима са приложеном картом Србије.

У овом делу источне Србије гранају се јужни обронци карпатског масива. Хомољске планине на северу и Бељаница на југу микрорегије, чине главне геоморфолошке кречњачке целине Хомоља. На њима су установљени слојеви шкриљца, брече, кварца, седре и различитих врста пешчара.⁶³ Богати слојеви андезита постоје на Црном врху источно од Жагубице.⁶⁴ Вредно је истаћи да се у подножју врха Штубеј налазе мањи слојеви жрнца,⁶⁵ док се нешто северније, код мајдана Кучајне, може пронаћи порфирни мермер.⁶⁶ У непосредној близини Великог Вукана, тачније у селу Мелници, евидентирана је глина светле боје у којој преовладава кречњак, а саме наслаге се простиру до северозападних обронака Хомољских планина.⁶⁷ На обронцима Бељанице се посебно издваја жута глина са примесама пешчара коју је регистровао Ј. Цвијић.⁶⁸

У самом средишту микрорегије налази се Жагубичка котлина (сл. 6) чији је ареал испуњен плиоценским песковима и лапорцима.⁶⁹ Нешто западније, тачније између кречњачких клисура, Рибарске и Горњачке (24 km), простире се мања Крепољинска котлина у којој се налазе велике резерве мрког угља.⁷⁰ Ове котлине погодне су за земљорадњу и у њима успевају различите пољопривредне културе. Ваља нагласити да је овај крај познат по пчеларству, а такође постоје повољни услови за узгој винове лозе.⁷¹ Сматра се да је током 4-6. века у непосредној околини Хомоља, тачније у Поморављу, било развијено виноградарство.⁷² Брд-

Сл. 6. Жагубичка котлина, поглед са Пчелињег крша.

- 63 Цвијић 1991b, 260; Петковић 1935, 9, 23, 74, 80; Гавриловић 1993, 6-7; Јовић 1997, 22; Лутовац 1954, 2.
64 Marković 1988, 48.
65 Драгашевић 1876, 303-304.
66 Хердер 1845, 23.
67 Хердер 1845, 23.
68 Цвијић 1991b, 261.
69 Петковић 1935, 81-82; Марковић 1962, 251.
70 Јовић 1997, 23; Marković 1988, 122.
71 Лутовац 1954, 37-40, 48.
72 Vetnić 1984, 42-44.

ско-планински услови микрорегије дају нам за право да укажемо на развој сточарства у овом крају. О томе сведоче и поједини археолошки налази (клепетуше и др.) који су откривени на Пчелињем кршу у атару Лазнице.⁷³

Кроз Рибарску и Горњачку клисуру протиче Млава. Ова река настаје уливањем Жагубичког (или Млавског) врела и реке Тиснице у Жагубици. Својим током, она низводно од села Ждрела пролази кроз стишку равницу све до ушћа у Дунав.⁷⁴ Млава у Хомољу има карактер планинске реке, што подразумева брз ток, шљунковито корито и лаке прелазе.⁷⁵ У њу се улива више река које извиру унутар микрорегије. На десној обали имамо реке Жабар, Вуковачка река, Јошаница, Осаничка река, Крепољинска река итд., док су на левој Крупајска река, Дубочица итд. У овом делу Браничева регистровано је више природних извора који се према својим особинама могу поделити у три групе: нормалне, крашке и термалне. У Хомољу су честе поплаве током пролећа и лета. Услед обилних годишњих падавина вода се са стрмих положаја слива према извориштима река и самим тим проузрокује изливање ван корита.⁷⁶ На Бељаници је регистровано неколико водопада, међу којима су најпознатији Велики и Мали Бук који припадају травентинској врсти.⁷⁷

Клима у овој области је континентална и припада централноевропском типу. Она овде није једнолика и често се мења, при чему се могу јавити и климатски утицаји из понтијских области.⁷⁸ Вегетациони покривач микрорегије припада мезофитном типу који дозвољава развој флоре и фауне. Планине Хомоља прекривене су шумом мешовитог састава, а највећу површину захвата буква.⁷⁹ У појединим називима села можемо препознати да је некада на овом простору спроведено крчење шума. Корен речи села Лазнице у основи је „лаз – лазити“. У српским средњовековним изворима овај термин означава искрчену земљу.⁸⁰ Поједини топоними, као нпр. Горњи Лаз у околини Малог Вукана (732 m), такође сведоче о крчењу шума.

У Хомољу је до сада евидентирано неколико десетина пећина. Међу познатијима су Велика пећина у Горњачкој клисури, Погана пећина у Хомољским планинама, пећина изнад Крупајског врела, Велика пећина код Жагубице, Ваља кум Пешћера у Лазници, пећина испод планинског врха Стража, итд.⁸¹ На Бељаници, недалеко од Сувог Дола, регистрована је окапина типа леденица чији је назив Ледена Пећ. Ове окапине, као и неколико пећина у источној Србији, одликује одсуство ваздушних струја. Стога у њима вода са тавана зими прокапљује и претвара се у лед који се одржи током већег дела лета.⁸² У Великој пећини код Жагубице су током недавних археолошких ископавања, откривени плеистоценски слојеви и налази који указују на насељавање током горњег палеолита.⁸³ У том смислу треба поменути и сондажна ископавања која су вршена почетком осамдесетих година прошлог века у пећини код цркве Благовештења у Горњачкој клисури када су евидентирани налази из халштатског периода.⁸⁴

Хомоље је богато многобројним рудама. Током римског периода ова област је улазила у састав пинкешког рудничког дистрикта (*metalla Pincensia*) чије је административно седиште било

73 Миленковић, Протић 1936, 15, 58; Лутовац 1954, 41; Миловановић, Филиповић 2018, 28, кат. 29-30.

74 Marković 1988, 76, 150.

75 Миленковић, Протић 1936, 22.

76 Лутовац 1954, 7-8.

77 Цвијић 1996, 76-77; Марковић 1962, 257.

78 Цвијић 1991а, 38-39.

79 Миљковић 1990, 52-54; Миленковић, Протић 1936, 61-60.

80 Михаљчић 1999, 360.

81 Цвијић 1989, 33; Миљковић 1990, 20-21; Миловановић 2016, 12.

82 Цвијић 1989, 48-52.

83 Mihailović 2014, 81, 87; Миловановић, (у штампи).

84 Мадас, Гајић 1983, 222.

у Пинкуму.⁸⁵ У долини реке Пек и њених притока налази се златоносни песак. Реке које извиру у Хомољским планинама (Витовничка, Мелничка, Јошаничка и Милатовачка) такође у својим наносима поседују одређену количину злата.⁸⁶ Највећи, уједно и најближи касноантички рударски центри микрорегије су били Кучајна и Краку лу Јордан, који се налазе у околини Кучева. Испитивањем терена у Кучајни, које је вршено у неколико наврата, констатовано је експлоатисање различитих руда са краћим или дужим прекидима од праисторије па све до прве половине 20. века.⁸⁷ Током археолошких ископавања Краку лу Јордана, установљено је да се ради о римском рударско-металуршком центру који је престао да постоји крајем 4. века.⁸⁸ Треба споменути и Рудну Главу код Мајданпека, недалеко од Хомоља, у којој се обнавља рударство током 4-5. века.⁸⁹ Постоји и четврти, претпостављени регионални центар за експлоатацију руде током античког периода. Сматра се да се прерада руде, нарочито олова, одвијала у Витовници, односно на северним падинама Хомољских планина.⁹⁰ Треба истаћи и мишљење појединих истраживача да је оближњи Јовис Паго, чији се остаци налазе у Великом Лаолу код Петровца на Млави, могао припадати пинкешком ревиру.⁹¹ Током рановизантијског периода, металуршка делатност у унутрашњости источне Србије је за сада потврђена у Ромулијани (*Felix Romuliana*).⁹²

Територија Хомоља спада у Карпатско-балканску металогенетску област, тачније налази се у оквиру Ридањско-крепољинске и Нересничко-бељаничке металогене зоне.⁹³ Трагови рударења у Хомољу су евидентирани још током 19. века у неколико наврата у долини речице (О)Решковице која извири у самом срцу Хомољских планина.⁹⁴ Сматра се да је при изласку реке из клисуре, коју чине северни обронци Великог Вукана (825 m) и врх Лукин камен (око 480 m), постојало веће рударско насеље које је највероватније било у употреби током праисторије, средњег века и турског периода.⁹⁵ Анализом шљаке која је овде пронађена утврђено је да у основној гвозденој руди постоје примесе бакра и олова. У овом делу Хомоља установљене су руде сребра, бакра, олова и цинка.⁹⁶ Лежишта сребра и минерали бакра у пермским црвеним пешчарима откривени су у околини Крепољина. Од минерала је најзаступљенији малахит, док се од сулфида бакра јављају колвелин и халкозин.⁹⁷ Руде гвожђа распрострањене су на Потај чуки (920 m), Бељаници и Крепољину, док су златоносне кварцне жице евидентирани на Црном врху.⁹⁸

На простору Хомоља постоје поједини топоними који сведоче о рударској делатности у прошлости. У питању су називи села који указују на прераду руде, као нпр. Близнак (прим. аут.), од речи близница или близна, која означава руду доброг квалитета или челик.⁹⁹ Врх брда чији је назив Златово (439 m), на десној обали Млаве у близини Рибара, или Мајдан и Рудине у околини Малог Вукана, такође указују на распрострањену рударску делатност у Хомољу.¹⁰⁰

85 Dušanić 1980, 34-35.

86 Миленковић, Протић 1936, 30, 66; Лутовац 1954, 11-12.

87 Simić 1951, 243-247; Мирковић 1981b, 87; Ђирковић, Ковачевић Којић, Ђук 2002: 13, 53, 187; Milovanović 2017, 9, 37; Гржетић, Јеленковић 1995, 20; Миленковић, Протић 1936, 29, 71; Поповић 1867, 16-18.

88 Tomović 2001, 176, 182-183; Кондић 1973, 50.

89 Kondić 1982, 106-109.

90 Milovanović 2017, 9, 37.

91 Vasić, Milošević 2000, 155.

92 Petković 2009, 192-193.

93 Гржетић, Јеленковић 1995, 20.

94 Хердер 1845, 3; Милићевић 1876, 1031; Јовановић 1903, 386.

95 Мркобрад 1997b, 156-157; Миленковић, Протић 1936, 71.

96 Мркобрад 1997b, 156-157; Јовић 1997, 24; Миленковић, Протић 1936, 29, 70.

97 Јовић 1997, 23; Гржетић, Јеленковић 1995, 20.

98 Antonijević i dr. 1970, 57; Јовић 1997, 23-24.

99 Simić 1974, 150.

100 Уп. Simić 1974, 159; Милованић, Марјановић 2020, 290.

Треба такође истаћи да кроз Хомоље пролази савремени пут који се у Жагубици рачва, при чему један крак води према Мајданпеку, док је други усмерен ка Бору. Сматра се да се током античког периода у овом делу Браничева пружала саобраћајница према Гамзиграду.¹⁰¹ У том случају би тачка рачвања горњомезијске римске трасе, која је у науци позната као *via militaris*,¹⁰² била у Јовис Пагу. Један крак би ишао у правцу Хореум Маргија (*Horreum Margi*) и Наисусу (*Naissus*),¹⁰³ а други би се, преко Горњачке клисуре и Хомоља усмеравао према унутрашњости провинције Приобалне Дакије (*Dacia Ripensis*).¹⁰⁴

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

Археолошки локалитети који су на простору Хомоља били насељени у периоду 4-6. века, први пут привлаче пажњу домаћих и страних путописаца током друге половине 19. века. У њиховим белешкама највише података добијамо о рушевинама средњовековног Ждрела¹⁰⁵ и сакралних споменика у Горњачкој клисури.¹⁰⁶ У ширем комплексу тврђаве, на десној обали реке Млаве, пронађени су поједини археолошки налази који указују на насељавање овог дела клисуре током касне антике или ране Византије. Један од локалитета за који се сматра да је био насељен у датом периоду је Шетаће испод Малог Вукана. Први намерници који обилазе налазиште били су Лицејски питомци лета 1863. године.¹⁰⁷

Налази који сведоче о насељавању током 4-6. века евидентирани су и на левој обали Млаве у Горњачкој клисури, узводно од Ждрела. У питању је локалитет Грац – Горњачки извор који се налази на источним обронцима Жежевца.¹⁰⁸ Међутим, на основу сачуваних извештаја не можемо поуздано рећи да ли су остаци фортификација на овом месту биле предмет обиласка првих путника. Податке о горњем граду недалеко од манастира Горњак добијамо средином 19. века од учитеља Т. Влајића.¹⁰⁹ Слична запажања нам оставља и професор Ј. Веселић 1867. године.¹¹⁰ Ипак, за сада се не може са сигурношћу рећи да ли се овде мисли на остатке одбрамбених зидина на обронцима врха Грац, или је пак реч о неком другом месту на Жежевцу.¹¹¹ Треба напоменути да податке о зидинама изнад леве обале Млаве у Горњачкој клисури добијамо и од других путописаца 19. века. У питању су краћи описи фортификација на Жежевцу, за које не можемо поуздано рећи где се тачно налазе.¹¹² Тако 1863. године Лицејски питомци из Београда уочавају остатке града на Жежевцу.¹¹³ М. Ђ. Милићевић у свом

101 Цуњак, Миљковић 1992, 103; Цуњак, Миљковић 1993, 67.

102 Узелац 2018, 12.

103 Vasić, Milošević 2000, 139; Јиречек 1959, 113.

104 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 66; Миловановић, Марјановић 2020, 291.

105 Остаци фортификација изнад десне обале Млаве у Горњачкој клисури припадају средњовековном Ждрелу који нам је познат из писаних извора, Даничић 1866, 115. Међутим, у науци још увек није решено питање тачног времена настанка утврђења. Уп. Мадас, Гајић 1983, 224; Мадас 1997, 315; Вушковић 2010, 107-108, са наведеном литературом; Миловановић, Марјановић 2020. Треба напоменути да микролокација и поједини случајни налази указују на насељавање ширег комплекса током 4-6. века. Уп. Јацановић 2013, 13-14; Миловановић 2016, 213; Миловановић, Марјановић 2020, 283, 298.

106 О обиласцима града Ждрела током 19. века видети Миловановић, (у штампи).

107 Поповић 1867, 39-41.

108 Миловановић 2016, 116-117; Milovanović 2019.

109 Влаић 1850, 32-35.

110 Веселић 1867, 119-121.

111 Milovanović 2019, 58, 67.

112 Уп. Јацановић, Живковић 2000; 121, 147, Т. VII; Цуњак, Миљковић 1992, 101; Milovanović 2019; Поповић 1867, 41.

113 Поповић 1867, 41.

делу *Манастири у Србији* из 1867. године пише: *Још има више развалина од кула, и од старих градића с једне и с друге стране Млаве.*¹¹⁴ У свом другом капиталном делу *Кнежевина Србија* из 1876. године, Милићевић истиче остатке зидина на обронцима Жежевца које су се спуштале до реке Млаве.¹¹⁵ Белешке о зидинама на левој обали Млаве у Горњачкој клисури можемо пронаћи код професора Ј. Драгашевића (сл. 7). Почетком седамдесетих година 19. века он уочава остатке фортификација *на огранку и окомку од Жежевца.*¹¹⁶ В. Карић, правник и професор пожаревачке гимназије, у свом делу *Србија опис земље народа и државе* из 1887. године, такође говори о остацима војних грађевина уз саму реку Млаву, где се могу уочити *преградни зидови или куле.*¹¹⁷ До краја 19. века простор леве обале Млаве биће предмет проучавања и аустроугарског путописца Ф. Каница који оставља иза себе податак о зидинима јаким утврђења на Жежевцу која затварају Ждрело браничевско.¹¹⁸

Сл. 7. Јован Драгашевић (1836-1915).

Када је реч о унутрашњости Хомоља, путописци друге половине 19. века оставили су своја запажања о висинским утврђењима. Међу првима се истиче већ поменути Ј. Драгашевић.¹¹⁹ У његовим белешкама можемо пронаћи податке о археолошком локалитету Градац, који се налази источно од Крепољина, а којег Драгашевић именује као Куделин. Други локалитет на коме је такође уочио остатке града, налазио се у Рибару, којег назива Дрманом. У питању је место које је код данашњих мештана познато под називом Зад на десној обали Млаве.¹²⁰ У својим делима, професор војне географије такође први посвећује пажњу и локалитету Преграда – Подкрш у клисури Тиснице у Жагубици.¹²¹

У унутрашњости Хомоља, М. Ђ. Милићевић једини говори о извесним зидинама *више Жагубице куда пролази пут на Црни врх.*¹²² У овом тренутку је тешко рећи на који локалитет мисли, али не треба искључити могућност да је реч о планинском врху Потај чука на коме се налазе остаци грађевине.¹²³ Нешто скромније податке о некадашњим ут-

врђеним насељима у залеђу Хомоља можемо пронаћи код професора В. Карића.¹²⁴ Сudeћи по његовим описима, можемо претпоставити да говори о археолошким локалитетима Градац код Крепољина и Зад у Рибару.¹²⁵

114 Милићевић 1867, 57.

115 Милићевић 1876, 1032.

116 Драгашевић 1876, 312-313; Драгашевић 1874, 60-61, 63.

117 Карић 1997, 38, 847-849.

118 Каниц 1985, 266.

119 Драгашевић 1874, 60-61, 63; Драгашевић 1876, 303.

120 Миловановић, Филиповић 2018, 3-4.

121 Драгашевић 1875, 80-81, 88.

122 Милићевић 1876, 1032.

123 Миловановић, Филиповић 2018, 2-3.

124 Карић 1997, 847-849.

125 Миловановић, (у штампи); Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 68.

Ф. Каниц (сл. 8) нам такође оставља податке о утврђеним насељима унутар Хомоља за која данас претпостављамо да су била насељена током 4-6. века. Ослањајући се на извештаје професора Ј. Драгашевића, аустроугарски истраживач нас подсећа на утврђења Куделин у Крепољину и Дрменград у Рибару. Треба напоменути да је Ф. Каниц међу првима претпоставио да су поменути локалитети били насељени током римског периода.¹²⁶ У наставку својих истраживања, путописац скреће пажњу на остатке кастела који се налази на простору између Бељанице и Црног врха (локалитет Стража).¹²⁷ Поред тога, у његовим записима можемо пронаћи податак о извесном праисторијском оружју које потиче са *јужних рушевина градића у Лазници*.¹²⁸ Овде се највероватније мисли на данашње археолошко налазиште Пчелињи крш (Крш ку Албина) на коме се распознају остаци фортификација.¹²⁹

На самом почетку 20. века, професор етнологије Т. Ђорђевић (сл. 9), врши прва званична рекогносцирања на тлу Хомоља. Локалитети који су били предмет његовог проучавања, а који могу припадати времену 4-6. века су Шетаће у Осаници, Зад у Рибару, Градац код Крепољина, Преграда – Подкрш у Жагубици и Пчелињи крш у Лазници.¹³⁰ Треба истаћи да су фортификације Горњачке клисуре такође биле предмет интересовања Т. Ђорђевића, али у мањој мери.¹³¹

Између два светска рата висински археолошки локалитети у Хомољу нису били предмет проучавања. Поједине легенде забележене су током географских испитивања овог простора, која је вршио географ А. Лазих тридесетих година 20. века. То су заправо приче о локалитету Преграда

Сл. 8. Феликс Каниц (1826-1904).

Сл. 9. Тихомир Ђорђевић (1868-1944).

126 Каниц 1985, 248, 266-267, 272; Kostić 2011, 7; Јововић, Шуљагић 2016, 270-271.

127 До данас на овом месту нису вршена археолошка ископавања.

128 Каниц 1985, 248.

129 Миловановић 2016, 123; Миловановић 2018, 7.

130 Ђорђевић 1910.

131 Ђорђевић 1906, 777.

– Подкрш у Жагубици. Према прикупљеном предању, налазиште је било насељено у 14. столећу.¹³² Након Другог светског рата, Горњачка и Рибарска клисура најпре привлаче пажњу истраживача. Априла 1947. године В. Работин испред Министарства просвете Републике Србије, са сарадницима на терену, Ђ. Орловим и Б. Стојановићем, спроводи обилазак археолошког локалитета Градац код Крепољина.¹³³

Током педесетих година 20. века Горњачку клисуру је обишао Н. Крстић, учитељ и наставник физичког васпитања у Петровцу на Млави и сарадник пожаревачког музеја.¹³⁴ У његовим белешкама можемо пронаћи, између осталог, описе фортификација на Малом Вукану и Жежевцу. Одбрамбене зидине и сакралне грађевине су означене на Крстићевој археолошкој карти,¹³⁵ која и данашњим истраживачима представља полазну тачку за истраживања овог дела Хомоља. Када је реч о унутрашњости микрорегије, он обилази локалитете Шетаће у Осаници и Градац код Крепољина. Поред остатка зидина, на узвишењу у Осаници, евидентирани су и илегални ископи, док су на локалитету Градац уочени остаци цркве¹³⁶ који су и данас видљиви.

Рекогносцирања археолошких локалитета у околини Жагубице спроводе се 1956. године. Судећи по доступној грађи, средства за ова истраживања обезбедила је Српска академија наука и уметности.¹³⁷ Извештај са ових рекогносцирања, колико се зна, до сада није објављен.

Прва систематска археолошка ископавања на простору Хомоља врши у Горњачкој клисури 1979-1981. године Завод за заштиту споменика културе из Крагујевца под руководством Д. Мадаса. У питању су сакрални споменици позног средњег века (Митрополија и црква Св. Богородице Пречисте) на десној обали Млаве у подножју Малог Вукана.¹³⁸ У овој кампањи описани су остаци фортификација Ждрела. У извештају се такође наводе постојеће зидине на локалитету Грац–Горњачки извор и Градац код Крепољина.¹³⁹

Регионални завод за заштиту споменика културе из Смедерева и Републички завод за заштиту споменика културе из Београда обавили су рекогносцирање Горњачке клисуре 1992. године. Руководиоци ових истраживања били су М. Цуњак и М. Миљковић. Судећи по достављеном краћем извештају, рекогносциран је простор на коме се налазе остаци фортификација испод Малог Вукана и обронцима Жежевца. Поред тога, пажња је била посвећена тзв. Великој пећини у подножју Вукана, где је претпостављен живот током римског и рановизантијског периода.¹⁴⁰

Током ових проучавања, пажња је била посвећена и Рибарској клисури. Може се слободно рећи да су тада извршена прва сондажна испитивања археолошких локалитета 4-6. века у Хомољу. Једна сонда отворена је на локалитету Зад, односно у потесу села који носи назив Горња Мала.¹⁴¹ У Рибару су ископавања спроведена и око цркве Шупљаје, где су констатовани „старији културни слојеви“. Археолошка ископавања такође су вршена на локалитету Градац код Крепољина при изласку Млаве из Рибарске клисуре. На врху кречњачког брега истражена је једнобродна црква, док је одбрамбеним зидинама посвећена мала пажња.¹⁴²

132 Уп. Лазић 1928, 274; Лазић 1940.

133 Миловановић, (у штампи).

134 Јацановић, Живковић 2000, 111, 120; Dragojević 1983, 55.

135 Јацановић, Живковић 2000, 120-124, 147, Т. VII.

136 Јацановић, Живковић 2000, 129, 136.

137 Dragojević 1983, 82, tabela 1.

138 Мадас, Гајић 1983, 221-228, 239, нап. 10-11.

139 Уп. Мадас, Гајић 1983, 222; Миловановић 2016, 115-118.

140 Цуњак, Миљковић 1992, 101-102; Радовановић 1997, 241.

141 Цуњак, Миљковић 1992, 102-103; Миловановић, (у штампи).

142 Цуњак, Миљковић 1992, 103; Цуњак, Миљковић 1993, 67-69.

Наредна рекогносцирања обављају стручњаци из Народног музеја у Пожаревцу током реализације пројекта *Старе културе Хомоља* (1999-2000).¹⁴³ Тада је извршен обилазак археолошких локалитета који су тема ове књиге. У питању су Шетаће у Осаници, Градац у Рибару¹⁴⁴ и Градац у Крепољину.¹⁴⁵

На самом почетку 21. века врше се нова рекогносцирања у Хомољу, тачније у околини Жагубице. С. Мишић 2001. године са екипом Филозофског факултета у Београду обилази локалитет Пчелињи крш у Лазници.¹⁴⁶ У периоду између 2003. и 2005. године обављају се и рекогносцирања у сливу реке Тиснице и Крепољину од стране археолога из Народног музеја у Пожаревцу.¹⁴⁷

Прва археолошка ископавања на Пчелињем кршу спроведена су 2006. године. Теренским истраживањима је руководио Д. Мркобрад, док је руководилац пројекта био С. Мишић. У питању су сондажна ископавања која су била усмерена на западни бедем утврђења, док је источни само делимично испитан. Према руководиоцу пројекта, локалитет Пчелињи крш је био насељен у периоду између 4. и 6. века.¹⁴⁸ Ископавања су настављена и наредне године када је руководилац ископавања био Д. Јацановић.¹⁴⁹

Обилазак археолошких локалитета који, на основу положаја на коме су подигнути, као и случајних покретних налаза, указују на насељавање током касноантичког или рановизантијског периода, обављају и аутори ове књиге од 2014. године.¹⁵⁰ Реч је о локалитетима Грац – Горњачки извор у Горњачкој клисури, Шетаће у Осаници, Градац код Крепољина, Зад у Рибару, Стража и Преграда – Подкрш у Жагубици, Пчелињи крш у Лазници, Потај чука у околини Жагубице и Шетаће испод Малог Вукана.¹⁵¹ Иако су у питању рекогносцирања мањег обима, сматрамо да добијени резултати дају основа да се поједини локалитети могу највероватније одредити у време 4-6. века.

143 Детаљи о овом пројекту, као и целокупни резултати истраживања до данас још увек нису познати и детаљно објављени. Уп. Манојловић 2001а, 329-330; Манојловић 2001б, 332; Миловановић 2016, 40 и нап. 157; Milovanović 2019, 59, ref. 6.

144 Вероватно се мисли на Градац код Крепољина (?).

145 Манојловић 2001а, 329-330; Манојловић 2001б, 332. Не зна се да ли је овде реч о Градцу којег спомиње Т. Ђорђевић у пределу између рибарског и крепољинског атара на врху Ђула (Ђорђевић 1910, 232), или се мисли на Градац који се јавља у белешкама Н. Крстића, а који је лоциран изнад манастира Горњака (познат и као Грац – Горњачки извор) (Јацановић, Живковић 2000: 126. Milovanović 2019, 59, ref. 6).

146 Мишић, Селаковић 2017, 19.

147 Јацановић 2007, 453; Томић 2003, 309.

148 Мишић, Селаковић 2017, 19; Миловановић, (у штампи).

149 Миловановић 2016, 42-43 и нап. 167-169; Миловановић 2017, 35 и нап. 72-76; Миловановић, Филиповић 2018, 7-8, 10 и нап. 31-32.

150 У неколико наврата на терену су били присутни етнолог/антрополог Д. Радисављевић из Београда и археолог И. Марјановић, председник Удружења грађана Јован Драгашевић – баштина епоха из Пожаревца.

151 Миловановић 2016, 43; Миловановић, Филиповић 2018, 3, нап. 12; Milovanović 2019, 59-60; Миловановић, (у штампи); Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020; *Извештаји* НМП бр. 843, 12. 12. 2016; Миловановић, Марјановић 2020, 284.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА

Територија Хомоља се између 4. и 6. века највећим делом налазила у провинцији Првој Мезији (*Moesia Prima*) чији је главни град био Виминацијум (*Viminacium*). Није искључено да је источни део микрорегије, барем мањим делом, припадао територији суседне провинције Приобалне Дакије (*Dacia Ripensis*), чије је седиште било у Рацијарији (*Ratiaria*). Граница између ових римских административних јединица, током касноантичког и рановизантијског периода, ишла је од ушћа Поречке реке, па даље на југ између Хореум Маргија (*Horreum Margi*) и Феликс Ромулијане (*Felix Romuliana*).¹⁵² На простору Хомоља, а на основу историјских података, за сада се не може убицирати ни једно насеље из времена 4-6. века. Најближа римска налазишта, забележена у касноантичким изворима су Мансио Муниципијум (*Mansio Municipio*) у Калишту, Јовис Паго (*Iovis Pago*) у Великом Лаолу и Мансио Идимум (*Mansio Idimvm*) код Медвеђе (микрорегија Ресава).¹⁵³ Римски градови, попут Виминацијума (*Viminacium*) код Костолца, Хореум Маргија (*Horreum Margi*) у Ђуприји, или царска палата Феликс Ромулијана (*Felix Romuliana*) у Гамзиграду, удаљени су од Хомоља између 40 и 70 km.

Од времена цара Диоклецијана (284-305), тачније након његове административне поделе Царства, горе поменуте провинције су се налазиле у оквиру дијецезе Мезије која је касније названа дачком. Нове реформе подразумевале су поделу старих провинција на већи број мањих. Цивилне послове обављао је *praesides*, док је војна задужења спроводио *duces*.¹⁵⁴ На овом простору је званичан језик становништва био латински.¹⁵⁵ Од времена цара Константина Великог (306-337) мезијска дијецеза улази у састав префектуре Илирик (*Praefectura praetorio per Illyricum*) којом је командовао префект. Његово седиште је првобитно било у Сирмијуму (*Sirmium*), све до Атилиног времена (434-453) и хунских освајања, кад се премешта у Солун (*Thessalonica*).¹⁵⁶ Што се црквене организације тиче, ова област била је најпре подређена архиепископу у Солуну, а након 535. године, новоизграђеној Јустинијани Прими (*Iustiniana Prima* – Царичин град код Лебана). Ново архиепископско место било је под јурисдикцијом римског папе.¹⁵⁷

Најближи пут Хомољу био је *via militaris* који је пролазио кроз данашњи Браничевски округ. Његова траса је ишла линијом *Viminacium – Mansio Municipio – Iovis Pago – Mansio Idimvm – Horreum Margi – Naisus*. Пут је био поплочан, ширине за двоја кола (до 6,5 m).¹⁵⁸ Остаци његове

152 Мирковић 1981а, 92; Кораћ 2018, 15-17; Кодер 2011, 88-90, карта 9.

153 Треба напоменути и мутацију Бао (*mutatio Bao*) за коју се претпоставља да се налазила код села Повдина који је од Хомоља удаљен око 2 km. Уп. Vasić, Milošević 2000, 155.

154 Мирковић 1981а, 92; Кораћ 2018, 15-17.

155 Јиречек 1988, 22.

156 Кодер 2011, 88-90, карта 9; Mirković 2006, 75-77; Острогорски 1959, 55.

157 Живковић 2004, 35-36.

158 Јиречек 1959, 79 и 84-86; Кодер 2011, 71.

трасе евидентирани су у оближњем Идимуму (*Mansio Idimvm*) код Медвеђе.¹⁵⁹ На основу реконструкције пута, може се закључити да је његова удаљеност од хомољске микрорегије била до 10 km. Претпоставља се да је кроз данашње Хомоље постојао пут који је водио до утврђене палате Феликс Ромулијане (*Felix Romuliana*) о чему је већ било речи.

Године 293. цар Диоклецијан у Сирмијуму поверава одбрану дунавских граница савладару Галерију, који добија титулу цезара. До краја 3. века Галерије ће из главног града провинције Паноније Секунде (*Pannonia Secunda*) водити неколико успешних ратова против варвара на доњем Дунаву. Илириком ће владати све до своје смрти 311. године када је преминуо у околини Сердике (*Serdika*).¹⁶⁰ Престо Илирика био је затим поверен Лицинију, његовом земљаку и ратном саборцу.¹⁶¹

Након проглашења Миланског едикта 313. године, када је хришћанима дата слобода исповедања вере, долази до нетрпељивости између двојице августа, Лицинија и Константина. Одлучујући сукоб догодио се код Цибала (*Cibalae*) у Панонији 316. године у којем је млађи август однео победу.¹⁶² Убрзо је цар Константин имао посла око одбране дунавских граница од Сармата 322. године. Према М. Мирковић, цар је са војском кренуо из Паноније, где је првобитно избио на горњомезијску обалу код Маргума. Након победе је сазидео утврђење Дробету на левој обали Дунава како би контролисао варварске упаде.¹⁶³ Приближно у ово време почиње и реорганизација легија. Најбоље граничне трупе укључене су у војску која је имала за циљ да прати цара. Гранична одбрана је препуштена слабијим војним јединицама које су у време мира имале обавезу да обрађују земљу у околини војних логора. Током 4. века у Виминацијуму (*Viminacium*) и Купама (*Curpe*) била је присутна легија VII Клаудије.¹⁶⁴ Наредни рат са варварима догодио се између 331. и 334. године. Најпре је готски краљ Арарик прешао Дунав и пустошио обе Мезије. У првим налетима цар Константин је претрпео пораз, те је био приморан на повлачење. У другом окршају, римска војска је однела победу, док су Готи били принуђени да напусте опустошене подунавске провинције. Током ових сукоба са Сарматима и Германима, цар Константин је неколико пута боравио у Виминацијуму. После ових ратова, уследио је поновни напад Сармата на територију Царства, највероватније из Баната, али због њихових међусобних сукоба пустошења нису трајала дуго.¹⁶⁵

Након Миланског едикта хришћанство се у провинцијама на тлу Србије постепено шири. Епископска седишта најближа Хомољу посведочена су у Сингидунуму (*Singidunum*), Маргуму (*Margum*), Виминацијуму (*Viminacium*) и Хореум Маргију (*Horreum Margi*).¹⁶⁶ После Константинове смрти 337. године, долази до нове поделе Царства на источно и западно између његових синова. Источним делом је владао цар Констанције (337-361), док су западне територије биле у надлежност млађег брата, цара Констанса (337-350). Приступ исповедању вере код поменутих владара није био исти. Историјски извори нас обавештавају да се цареви све више ангажују око црквених питања. Западни цар је исповедао никејско учење, док је источни био наклоњен аријанству. Због различитих тумачења хришћанске вере, браћа су сазвала помесни црквени сабор у Сердици 343. године, али до измирења није дошло. На сабору су били присутни, између осталих, и епископи Илирика, а међу њима епископ Амантије из Виминацијума који је био на страни никејаца.¹⁶⁷ Поједини објекти који су археолошки истражени у ареалу Виминацијума указују на могућност да је реч о ранохришћанским црквама. Њихово хронолошко опредељење оквирно се везује за раздобље 4. века.¹⁶⁸

159 Vasić, Milošević 2000, 74-75.

160 Мирковић 1981a, 92; Mirković 2006, 64-65; Јовановић 2006, 161.

161 Јовановић 2006, 159; Мирковић 1981a, 92.

162 Мирковић 1981a, 92, 94.

163 Мирковић 1981a, 94.

164 Мирковић 1981a, 94; Јовановић 2006, 267-268.

165 Јовановић 2006, 273-274; Mirković 1968, 72.

166 Ферјанчић 2013, 34.

167 Поповић 2004, 181-185; Ферјанчић 2013, 32; Острогорски 1959, 69.

168 Јеремић, Илић 2018, 205-208; Зотовић 1994, 60-62.

Неслагање у исповедању хришћанске вере било је присутно и између царева Валенса (364-378) који је владао источним крајевима Царства и Валентинијана I (364-376) који је контролисао његов западни део. Међутим, верске нетрпељивости су остале по страни будући да су цареви морали да ратују са Сарматима и Квадима како би одбранили границе на Дунаву. Недуго затим, на историјску сцену поново ступају Готи. Због притиска Хуна, они се, заједно са другим племенима повлаче на простору Трачке дијецезе 376. године. Убрзо Константинопољ постиже договор са њима како би их ангажовао као федерате у одбрани подунавских граница од других варвара. Писани извори нас обавештавају да Готи постају незадовољни због понашања римске војске и оскудице у храни, те почињу да пљачкају Тракију. Побуњеној војсци су се придружили рудари, робови и најсиромашнији слојеви.¹⁶⁹ Коначни обрачун између римске војске коју је предводио цар Валенс и Гота, догодио се код Хадријанопоља 378. године. Тада је царска војска претрпела тежак пораз, а цар Валенс изгубио живот. Након ове битке, варвари су још интензивније пустошили римске провинције. Убрзо се у опасности нашла и територија данашње Србије.¹⁷⁰ Судаћи на основу археолошких истраживања, у унутрашњости Браничевског округа пустошења од стране Гота највероватније су потврђена на Јовис Пагу, у Муниципијуму, Краку лу Јордану и можда Идимуму.¹⁷¹

После катастрофе код Хадријанопоља, цар Грацијан (375-383) за владара источног дела империје у Сирмијуму проглашава Теодосија I (379-395). Међутим, пустошења по балканским провинцијама трајала су све до 382. године. Нови цар је увидео опасност која прети од германских племена и стога је настојао да са њима склопи мир. Аријански Готи су након споразума добили за насељавање трачку дијецезу и делове Паноније у својству федерата под управом сопствених заповедника који су подређени римским генералима.¹⁷² У време цара Теодосија I, када хришћанство постаје званична религија државе, долази и до одвајања Илирика са дијецезама Дакијом и Македонијом. Префектура тада постаје саставни део источног дела Царства. Граница између два дела Царства, која је успостављена 395. године, пружала се приближно од Сримијума, дуж Дрине према југу све до далматинске обале југоисточно од данашњег Котора.¹⁷³

Средином деведестих година 4. века Готи поново пустоше територију Царства. Овога пута побуњеничку војску је предводио Аларих. У жестоким налетима страдала је Доња Мезија, ближа околина Константинопоља и јужна Грчка. Убрзо је дошло до склапања мира између цара и варвара 396. године. Мировним уговором Аларих је добио титулу *magister militum per Ilyricum*. Под његовим командним окриљем нашла се читава цивилна и војна бирократија. Ипак, и поред погодности које је су му уступљене, готски војсковођа 401. године, уз прећутно одобрење Константинопоља, одлази преко Мезије и Паноније у Италију.¹⁷⁴ Варварска пустошења током 4. века довела су до депопулације и економске стагнације Илирика.¹⁷⁵

Наредна разарања Царство ће претрпети од стране Хуна у првој половини 5. века. Током овог периода писани извори помињу поједине епископе у Илирику. Најпре се у писму папе Целистена I (422-432) помињу деветорица епископа који су добили захтев да се потчине архиепископу Солуна, Руфусу, који је био викар римског папе. Међу њима је био и епископ Виминацијума.¹⁷⁶ Хроничар и ретор Приск нас првобитно обавештава о склапању мира у Маргуму 434. године, између посланика које је послао цар Теодосије II (408-450) и хунских представника. Мир је трајао све до 441. године када номади из централне Азије пустоше градове на простору источне империје. Као повод за вршење ратних операција наводи се пљачка хунског блага од стране епископа

169 Бјури 2010, 40; Острогорски 1959, 71-72; Gračanin 2011, 55; Geary 2007, 137; Bullough 1976, 167.

170 Мирковић 1981а, 95.

171 Миловановић 2019, 265-296.

172 Зечевић 2002а, 127-128; Острогорски 1959, 72; Geary 2007, 137-138.

173 Кодер 2011, 88; Мирковић 1981а, 96; Зечевић 2002b, 166; Gerke 1973, 121.

174 Зечевић 2002а, 149; Geary, 2007, 138; Mirković 2006, 76, 97.

175 Зечевић 2002b, 174.

176 Зелер 2005, 157.

из Маргума. Од градова на простору Браничева страдали су, према писаним изворима, Маргум и Виминацијум.¹⁷⁷ У залеђу, судећи према археолошким ископавањима, разарања од стране Хуна потврђена су и у Мунципијуму код Калишта.¹⁷⁸ Њихов продор је даље био усмерен према Хореум Маргију о чему сведоче оставе новца.¹⁷⁹ Поједине оставе алата, случајно откривене, као што је то пример на локалитету Босилковац у околини Кучева недалеко од Хомоља, са одређеном резервом могу указати на кретања номада током прве половине 5. века.¹⁸⁰

Након хунског освајања Наиса 442. године, Атила је захтевао од цара Теодосија II да тржно место које се налазило на Дунаву, премести у Наис. Посланство је захтевало да сеоско романско становништво престане да обрађује земљу која је силом заузета од Хуна. Из овог произилази да је рурално становништво на простору северног Илирика делом преживело разарања, као и то да су одређени делови највероватније били кратко под влашћу Хуна, односно све до распада њиховог савеза 454. године.¹⁸¹ За време њихових напада, током четрдесетих година 5. века, поред већих градова, страдала је и некадашња царска палата у Ромулијани.¹⁸² Да ли су варвари прошли кроз данашње Хомоље током пустошења, за сада се не може поуздано утврдити, али се таква могућност не сме искључити.

Занимљиво је поменути путовање ретора Приска и царског посланства према хунској престоници у Панонији ради преговора 448. године. Након што су преноћили у ближој околини Наисуса, посланство је кренуло према Дунаву. На том путу су прошли „кроз густо пошумљен и сеновит крај са много завоја, кривина и окука“. Ф. Баришић претпоставља да су се Приск и његови сапутници кретали неким путем десно од Велике Мораве.¹⁸³ Када су савладали поменуте пределе, делегација се спустила у равницу која је била такође пошумљена. Кад су стигли до Дунава, варвари су их моноксилима пребацили преко реке.¹⁸⁴ Претпоставља се да је царска делегација прешла преко Дунава заједно са варварима код данашњег Рама.¹⁸⁵ У том случају није искључено да је пошумљена равница коју Приск спомиње заправо подручје данашњег Стига, односно микрорегије која се налази северно од Хомоља.¹⁸⁶

Због распада хунског савеза ослободила су се друга варварска племена (Германи, Сармати, и др.) која су била под њиховом влашћу у Панонији. На простору северног Илирика долази до постепене рурализације градских центара, проузроковане вишегодишњим номадским пустошењем.¹⁸⁷ Догађај који може да се доведе у везу са новим придошлим непријатељем Царства на територији Браничева, јесте пљачкање од стране побуњеног готског федерата Валамира 459. године дуж Мораве. Након ових дешавања, на историјску сцену ступа германски вођа Теодорих Амалијац који је тежио да насели Готе унутар Царства након 473. године.¹⁸⁸ Иако је успео да завлада већим делом Балкана, вешта византијска дипломатија га је наговорила да напусти њене територије и оде у Италију 488. године. Теодориха је цар Анастасије I (491-518) признао као владара Италије 498. године и самим тим му је такав легитимитет обезбедио подршку тамошње аристократије.¹⁸⁹

177 Баришић 2007, 9-11; Зелер 2005, 159.

178 Џуњак 2012, 50, 53; Миловановић 2019, 298-299.

179 Vasić 1990, 54-56; Радић, Иванишевић 2006, 22; Миловановић 2019, 299.

180 Шпехар, Јацановић 2011, 51; Миловановић 2019, 299.

181 Живковић 2000, 60-61; Баришић 2007, 11; Роровић 1982, 545-547.

182 Јанковић 1983а, 109; Роровић 1982, 556-557.

183 Баришић 2007, 13, нап. 13.

184 Баришић 2007, 13-14.

185 Ковачевић 1977, 38.

186 Миловановић 2016, 17-18, нап. 48.

187 Роровић 1982.

188 Зечевић 2002а, 109-110, 118.

189 Vergone 1973, 49; Мирковић 1981а, 103.

У Хомољу и ближој околини пронађени су поједини хронолошки осетљиви покретни налази који се са великом сигурношћу могу приписати Источним Готима.¹⁹⁰

Почетком 6. века, нова пустошења у Мезији је започео готски савезник Мунд. Командант Илирика био је принуђен да му се супротстави. Одлучујућа битка се догодила на Морави 505. године, у којој су варвари однели победу. Византија је тежила да успостави мир. Готима је уступила већи део Паноније, док је територија Прве Мезије у том тренутку била под византијском управом.¹⁹¹

У наредним деценијама балканске провинције нису биле поштеђене варварских најезди. Први напад словенских племена, према историјским подацима, догодио се за време цара Јустина I (518-527).¹⁹² Наредна германска разарања јављају се 528. године, односно на самом почетку владавине цара Јустинијана (527-565). Током његове владавине забележени су интензивни напади Кутригура и Словена. Први упади Кутригура на Балкан забележени су 539-540. године. Њихов први налет је ишао кроз Тракију и источни део Илирика све до Солуна. У другом су, преко Илирика, стигли до Коринтског залива.¹⁹³ Пустошења Кутригура забележена су и током педесетих година VI века.¹⁹⁴ У непосредној близини Хомоља, тачније на локалитету Манастир у селу Добра, откривена је остава рановизантијског новца за коју се претпоставља да је похрањена услед њиховог напада из 544. године.¹⁹⁵ Сматра се да су ова разарања из пете и шесте деценије 6. столећа олакшала продор Словена у унутрашњост Балкана,¹⁹⁶ о чему сведоче и писани извори.¹⁹⁷

У то време, непријатељи Царства су били и Гепиди који су држали део Паноније, заједно са Сирмијумом, под својом контролом. Поуздано се може рећи да је цар Јустинијан ангажовао Херуле као федерате како би бранили упаде и спречили разарања у овом делу Царства.¹⁹⁸ Отежавајућа околност за византијску државу било је и ангажовање царских трупа на више фронтова. Можда треба споменути и кугу која је била присутна и на Балкану, те је врло могуће да је утицала на смањење становништва почев од 541. године.¹⁹⁹ Под тим условима је ангажовање федерата било преко потребно у одбрани граница. На простору Браничева располажемо покретним налазима који се могу приписати западним или, вероватније, северним Германима који су ту боравили као федерати. У Виминацијуму је на локалитету Више гробаља откривена некропола која се доводи у везу са федератима задуженим за одбрану граница у време владавине цара Јустинијана I.²⁰⁰ У околини Хомоља, тачније у селу Каменову, случајно су откривена два германска гроба, женски и мушки, опредељени у средину 6. века.²⁰¹ Један од главних актера одбране на овом делу лимеса током друге трећине 6. столећа, као што је већ истакнуто, били су управо Херули²⁰² стога се са резервом претпоставља да су гробови из Каменова највероватније припадали овом варварском племену.²⁰³ Када говоримо о ближој околини хомољске микрорегије у Браничеву, треба поменути и уломак печажене керамике који је пронађен на површини терена на локалитету Јовис Паго у селу

190 Миловановић 2019, 301, Сл. 5, 6.

191 Мирковић 1981а, 103-104.

192 Ферјанчић 2009, 11.

193 Роровић 1978, 606-607.

194 Мirković 2006, 103; Божилев 2008, 69.

195 Минић 1984, 154; Радић, Иванишевић 2006, 26.

196 Роровић 1978, 607-608.

197 Живковић 2000, 62; Баришић 2007, 38; Максимовић 1980, 34.

198 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 133-134; Bugarski, Ivanišević 2018, 312; Gračanin 2011, 99-100, 103.

199 Prokopiје, *Tajna istorija*, 31, 41, 89; Teall 1965, 319-322; Cameron 2005, 41, 72, 168.

200 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 133-134.

201 Bugarski, Ivanišević 2018, 306, 319, *Table 1*; Миловановић 2019, 302.

202 Bugarski, Ivanišević 2018, 306, 319, *Table 1*.

203 Миловановић 2019, 305.

Велико Лаоле. У овом тренутку је тешко говорити о етничкој припадности и прецизнијем датовану налаза будући да је предмет пронађен случајно. На основу аналогија, за сада се може једино рећи да је првобитна посуда производ неког од германских племена током 6. века.²⁰⁴

Због све учесталијих напада Словена, али и других варвара на Балкан, цар Јустинијан I започиње своју градитељску делатност са циљем да заштити границе и становништво.²⁰⁵ На територији Браничева, према писању хроничара Прокопија, обновљени су следећи градови: Виминацијум (*Viminacium*), Ледерата (*Lederata*), Пинкум (*Pincum*), Купе (*Cuppe*) и Нове (*Novae* – Чезава).²⁰⁶ На простору Ђердапа недалеко од Хомоља археолошки је потврђена градитељска активност која се везује за доба Јустинијанове владавине, када је фортификациони систем побољшан.²⁰⁷ О црквеним приликама у Браничеву током 6. столећа се на основу историјских података веома мало зна. Познато је да је на простору источне Србије постојала Боносова јерес.²⁰⁸ Најближе цркве које су подигнуте у 6. веку, у односу на хомољску територију, археолошки су откривене у Чезави,²⁰⁹ Таулијати,²¹⁰ и Ромулијани.²¹¹

Долазак Авара у Панонију 567. године на позив Лангобарда зарад склапања ратног савеза против Гепида, знатно ће изменили прилике на Балкану током наредних деценија. Номади из Азије су, у случају победе, захтевали предају Сирмијума и земљу Гепида. Узалуд је гепидски краљ Кунимунд упозоравао цара у Константинопољу на опасности аварског и лангобардског споразума будући да му Царство није пружило војну помоћ. Исход борби је био да су Авари остварили победу. Због наглог јачања номада и њихове очигледне агресивности, Лангобарди одлазе 568. године према Италији.²¹²

Ратне операције и страх становништва на територији Царства постају интензивнији након коначног освајања Сирмијума од стране Авара 582. године. У нападу из 584. они разарају Сингидунум, Виминацијум и Августу, док Анхијал на Понту опседају. Треба скренути пажњу и на рушилачке нападе из 593. године. Тада су Авари, највероватније са потчињеним Словенима, продрли долином Велике Мораве недалеко од Хомоља. До краја 6. века Византија ће покушати да сузбије нападе варвара и поврати изгубљене градове. Војсковођа Приск, пре победоносног похода на Тителски брег првобитно концентрише трупе у Виминацијуму.²¹³ Може се слободно закључити да је у овом делу Илирика византијска војска у одређеној мери и даље постојала, будући да су јединице прешле Дунав и ратовале на непријатељској земљи у Панонији.²¹⁴

Ратна дејства између царских војсковођа и варвара забележена су на самом почетку 7. века. Покушај да се сузбију напади Словена 602. године завршио се неславно по Царство. У зиму исте године дошло је до побуне у војсци будући да је цар Маврикије (582-602) захтевао да јединице презиме на непријатељској територији. Вођа побуне је био центурион Фока, кога су трупе прогласиле за цара.²¹⁵ Због нестабилне ситуације на источном фронту, цар Фока (602-610) је био

204 Миловановић 2019, 305-306.

205 Острогорски 1959, 90-91; Ферјанчић 2009, 12.

206 Баришић 2007, 67.

207 Šrehar 2010, 145.

208 Мирковић 1981а, 102.

209 Васић 1984, 102.

210 Поповић 1984, 276.

211 Јанковић 1983б, 120.

212 Ковачевић 1977, 41-42; Mirković 2006, 104; Geary 2007, 163.

213 Mirković 2006, 104-107; Крекић, Томић 2007, 92-93; Ковачевић 1977, 41-42; Ковачевић 1981, 118-122; Popović 1975, 100-101.

214 Живковић 2007, 83.

215 Острогорски 1959, 101; Ковачевић 1981, 122.

принуђен да склопи мир са Аварима како би отклонио опасност на Балкану.²¹⁶ Међутим, склопљени мир није дуго трајао. Већ 616. године словенска племена врше опсаду Солуна, унутар чијих бедема су избеглице из Илирика нашле спас. Урбани центри на подручју префектуре претрпели су обимна рушења.²¹⁷ Иста судбина задесила је и мања утврђена насеља у унутрашњости Илирика, што је археолошки потврђено на већини локалитета.²¹⁸ Један од урбаних центара који је страдао од стране варвара крајем 6. века, а који се налази у близини поменуте територије, јесте Ромулијана.²¹⁹ Археолошка ископавања некадашње царске палате изнела су на светлост дана налазе који сведоче о насељавању Словена у последњој четвртини 6. века.²²⁰ Њихово присуство у истом столећу је евидентирано и на локалитету Пањевачки рит код Јагодине, који је од Хомоља удаљен око 40 km.²²¹

---

216 Баришић 1956, 84-86.

217 Живковић 2007, 134; Ковачевић 1981, 118-119; Ђирковић 1981, 142.

218 Кондић, Поповић 1977: 179; Milinković 2011, 288.

219 Јанковић 1983b, 130.

220 Јанковић 1983b, 130.

221 Трифуновић 1993: 207, 210.

КАСНОАНТИЧКА И РАНОВИЗАНТИЈСКА НАЛАЗИШТА У ХОМОЉУ

За разумевање касноантичког и рановизантијског наслеђа на територији Хомоља од посебног су значаја археолошки подаци који допуњују наша сазнања о дешавањима током наведених раздобља. Археолошка грађа која се опредељује у 4-6. век, у највећој мери потиче са локалитета висинског типа. Они су до сада истражени у виду краћих археолошких рекогносцирања или сондажним ископавањима у неколико наврата. У даљем тексту археолошка налазишта биће представљена на територији Хомоља од запада, тачније од самог уласка у микрорегију (Горњачка клисура), према источном делу који је највероватније делом улазио у састав провинције Приобалане Дакије.

Велика пећина и локалитет Шетаће у Горњачкој клисури

Претпоставка о насељавању Горњачке клисуре у време касне антике или ране Византије први пут је изнета почетком деведесетих година прошлога века. Том приликом су М. Цуњак и М. Миљковић спровели археолошка рекогносцирања леве и десне обале Млаве.²²² Поред комплекса средњовековног града Ждрела и фортификација на Жежевцу, испитана је и тзв. Велика пећина која се налази испод Малог Вукана изнад десне обале Млаве при изласку из Горњачке клисуре. За нас су посебно значајни подаци о обиласку пећине јер су истраживачи закључили да је она била насељена у време „римске или византијске доминације“.

Пећину је првобитно обишао Н. Крстић средином педесетих година 20. века. Испред улаза је евидентирао зид који је начињен од камена (Сл. 10, 11). Од покретних археолошких налаза Крстић спомиње праисторијску и средњовековну керамику, стрелице, сребрну зделу и новчиће.²²³ Ови подаци указују на насељавање пећине у неколико наврата током прошлости.

Године 1992. М. Цуњак и М. Миљковић публикују податке о димензијама унутрашњег простора пећине који износи 17 x 20 m. Зид који је подигнут испред улаза, према њиховим речима, поседује две фазе градње. Претпостављено је да старија фаза припада времену римске или византијске доминације. На овакав закључак истраживаче је навео римски новчић²²⁴ који је пронађен у близини пећине. Друга фаза зида се опредељује оквирно у време средњег века.²²⁵

222 Цуњак, Миљковић 1992, 101-102.

223 Јацановић, Живковић 2000, 125.

224 Новац до данас није идентификован и објављен.

225 Цуњак, Миљковић 1992, 102.

Сл. 10. Велика Пећина у Горњачкој клисури са означеним зидом на стени.

Приликом ревизионог обиласка аутора ове публикације установљено је да се ради о одбрамбеном зиду који је подигнут на стени изнад улаза у пећину са западне стране.²²⁶ Пећина се налази на неких 40 m од нивоа Млаве.²²⁷ До ње се данас стиже планинарском стазом која почиње са леве стране пута Петровац – Жагубица. Пећина је окружена растињем и стога ју је тешко уочити. Зид је начињен од ломљеног и притесаног камена различитих величина, везаног кречним малтером беличасте боје који је помешан са ситним каменчићима. Измерена дебљина зида у средишњем делу је 1 m. Северна страна одбрамбеног зида налаже на стени. У овом делу је ширина нешто већа и варира између 1,20 и 1,40 m. Од овог места, зид се ломи ка југу, пратећи неправилну конфигурацију високе стене. Његова јужна, односно бочна страна је оштећена, тако да лице није сачувано. У овом делу зид је поново преломљен и правац се пружа према улазу у пећину. Висина зида износи 1,91 m, док дужина није измерена због стрмог терена, мада се може претпоставити да износи између 5 и 6 m.

На површини пећине, уочена је прекопана земља настала деловањем илегалних трагача. Испред улаза пећине, тачније испод зида, евидентан је усек у стени који би могао да се протумачи као ров. Због густог растиња и стрмог терена, узете су релативне димензије. Ров се у смеру запад–исток пружа у дужини од 5 m, док су у смеру север–југ пружа у дужини од 7 m. Дубина рова износи око 3 m. Приликом обиласка терена нису евидентирани покретни археолошки налази.

226 У питању је краћи обилазак који је спроведен маја 2020. године како би се добили прелиминарни подаци о зиду који су неопходни за ову књигу. Ближа околина пећине није испитана.

227 Унутрашњост пећине није детаљно испитана због великог броја слепих мишева и глодара који су онемогућавали рад. Отежавајућу околност у раду представљао је и лош квалитет ваздуха.

Сл. 11. Спољашње лице зида изнад улаза у Велику пећину.

Грађевинске фазе о којима говоре М. Цуњак и М. Миљковић нису уочене приликом ревизионог обиласка. Зид о коме је било речи је сасвим извесно имао одбрамбену функцију. Заједно са ровом додатно је штитио улаз у пећину. На основу затеченог стања на терену тешко је датовати зид. Случајно откривена праисторијска керамика и римски новац свакако говоре о коришћењу овог дела клисуре пре раздобља средњег века. Треба напоменути да одбрамбене зидине испред пећина током 4-6. века нису реткост на Балкану. Код села Девича у западном делу Северне Македоније евидентирана је пећина испред чијег улаза је подигнут одбрамбени зид. На споју зида и пећине, са унутрашње стране, откривена је цистерна. На основу покретних налаза који су пронађени у близини зидина, установљено је да је пећина коришћена током касноантичког периода.²²⁸

Сл. 12. Фрагментована гардеробна игла/укосница (?), локалитет Гај – Ждрело (Преузето из: Миловановић 1985-1986, 38, кат. 55).

Постоје и други налази који сведоче о насељавању овог дела Горњачке клисуре пре средњовековне епохе. У њеном ареалу, у атару села Ждрела, тачније на локалитету Гај, који је од Великог Вукана удаљен око 4 km у правцу северозапада, пронађен је фрагментован предмет од бронзе, обликован техником ливења у виду штапића кружног пресека чија је глава формирана у облику птице, највероватније голуба (сл. 12, Т. I/1, кат. 1).²²⁹ Предмети са врхом обликованим у виду птице, чија је форма разли-

228 Mikulčić 2002, 295, Abb. 192, 193/2.

229 Миловановић 2016, 213, Сл. 283, Т. III/1. Најсрдачније се захваљујемо колегиници Теодори Бранковић из На-

чита, најчешће се у Србији јављају у раздобљу између 3. и 6. века. Примерци који су сачувани у целости, указују да се доња страна завршавала у виду шпицастог или прстенасто изведеног краја.

Налази који се завршавају шпицасто коришћени су као гардеробне игле или укоснице. Истраживања показују да су ови налази, поред бронзе, могли бити начињени од сребра²³⁰ или кости.²³¹ Можда су најстарији налази игле у Србији откривени у Виминацијуму у оквиру двоетажног гроба типа Мала Копашница – Сасе II²³² или у Сирмијуму, у депонији ван градских зидина која се према условима у којем је пронађена датује у 2-3. век.²³³ Игла чија је глава обликована у виду стилизоване птице, откривена је у Салдуму у оквиру касноантичких слојева.²³⁴ У Браничеву су пронађене још две игле овог типа. Најближе аналогије у односу на Хомоље проналазимо на локалитету Равно поље – Стублове у Великом Поповцу код Петровца на Млави. Други налаз потиче са висинског утврђења Чукареље у Каони код Кучева. Оба примерка су случајно открили мештани на површини терена.²³⁵ На територији источне Србије аналогије проналазимо и на другим местима, као нпр. у Лепенском Виру²³⁶ или Неготину.²³⁷ Игле са главом у облику птице јављају се у касноантичким гробовима. На некрополи Ланиште у долини Ибра истражен је гроб из 4. века у којем се налазила игла за косу.²³⁸ Случајно откривена, добро очувана бронзана игла потиче из Ритопека,²³⁹ оквирно датована у 2-4. век.²⁴⁰ Предмети ове групе евидентирани су на појединим локалитетима у јужној Панонији, који се оквирно датују у 4-6. век.²⁴¹ Њихова распрострањеност је током 4. века забележена и на простору централне Европе.²⁴² Током рановизантијског периода, игле са главом у облику птице јављају се у Мађарској.²⁴³

Поред целих, у литератури су познати и фрагментовани примерци који су протумечени као игле. У Браничеву су на површини терена налази таквог типа откривени у Муниципијуму, Виминацијуму и Ледерати.²⁴⁴ Такви случајеви су забележени и на другим локалитетима, као нпр. на Царичином граду,²⁴⁵ Ритопеку²⁴⁶ или Мајданишту у Масловарима у Босни и Херцеговини.²⁴⁷

Потребно је, међутим, дати осврт и на примерке који поседују у доњем делу прстенаст отвор. Постојала су бројна тумачења за овај тип налаза о којима овом приликом нећемо износити детаље.²⁴⁸ Њихова функција решена је захваљујући анализирању представа на римским споменицима где се показало да је реч о ручним преслицама за обраду вуне које су могле бити начињене од раз-

---

родног музеја у Пожаревцу на уступљеном налазу и подацима о месту проналаска.

230 Кошчевић 1988, 5, Т. I/17.

231 Свјетићанин и др. 2013, 187, кат. 945-946.

232 Миловановић 2017, 128.

233 Премк, Јеремић 1996, 300, 303, Т. II/29.

234 Јеремић 2009, 194, Fig. 90, Cat. 639.

235 Миловановић 2016, 211, 110, Сл. 116, 271, Т. III/3.

236 Срејовић 1984, 197, Т. I. сл. 7.

237 Бојовић 1985, 44, кат. 80.

238 Богосављевић-Петровић 2003, 200-201, Т. IV/6.

239 Бојовић 1985, 44, кат. 79, 81.

240 Крунић 1997, 237, 258, кат. 437.

241 Рапан Рапећа 2012, 418, Fig. 11-12; Кошчевић 1988, 5, 8, Т. I/17.

242 Неуповски 2014, 144, 8.2.1.

243 Müller 2010, 60, 212, Tafel 41/Grab 1967/98-16.

244 Миловановић 2016, 69, 80, 109, Сл. 48, 64, 114, Т. I/7, 9, III/2.

245 Кондић, Поповић 1977, 201, кат. 59, ТАБЛА XVI.

246 Бојовић 1985, 44, кат. 81.

247 Basler 1977, Т. VII/10.

248 Уп. Јанковић 1981, 176-177; Ružić 1994, 56; Петковић 1995, 35-36; Живић 2003, 170-171, кат. 380-384.

личитих материјала.²⁴⁹ На подручју источне Србије постоји одређен број аналогја за бронзане ручне преслице чија је глава обликована у виду стилизоване птице. Територијално најближе паралеле имамо на Краку лу Јордану. Преслица која потиче са овог локалитета може се одредити у касноантички период.²⁵⁰ Истраживања показују да су током ране Византије ручне преслице за обраду вуне са главом у облику птице чешће у употреби. Највише их имамо на подручју Ђердапа и оне потичу са некадашњих утврђених насеља уз дунавски лимес, од којих је један начињен од гвожђа.²⁵¹ Неколико бронзаних примерака откривено је у Гамзиграду чије је хронолошко одређење у 6. век.²⁵² Део ручне преслице откривен је на Мокрањским стенама у околини Неготина, где је пронађен у рановизантијском хоризонту.²⁵³ Аналогије за овај тип налаза проналазимо у јужној Србији на локалитету Винденис (*Vindenis*), временски одређен у касноантички период.²⁵⁴ У 6. век датована је фрагментована преслица из Скупија (*Scupi*) у Македонији.²⁵⁵ На простору Бугарске издвајамо ручне бронзане преслице са главом у облику птице, које су пронађене у Сердици (*Serdica*), Големановом Калеу или Пернику, оквирно датоване у 4-6. век.²⁵⁶ Налази овог типа забележени су у Хрватској, тачније у Сиску (*Siscia*), који су одређени у касноантички период.²⁵⁷ Парелеле за бронзане ручне преслице такође проналазимо у Румунији, чији је хронолошки распон 4-5. век.²⁵⁸

Представљени примерци указују да се бронзане игле и ручне преслице са главом у облику птице најчешће датују у период од 3. до 6. века. Налаз из села Ждрела има тело које се благо сужава на доњој страни. На основу тога можемо претпоставити да је највероватније реч о игли прибадачи или укосници.²⁵⁹ Код аутора из западне Европе се истиче да игле са овако обликованом главом имају своје порекло на простору источног Средоземља.²⁶⁰

1. Фрагмент игле (?)

Фрагментован предмет цилиндричног тела, који је највероватније представљао гардеробну иглу или укосницу. Горња страна изведена је у облику птице чија је глава окренута у страну. Птица стоји на постољу неправилног кружног облика, испод којег је друго, формирано у виду неправилне коцке. Уочава се да се на крајевима неправилне коцке налази по једано мање истурено постоље. Горња површина тела птице украшена је косим паралелним урезаним линијама које формирају мотив рибље кости. Доњи део налаза је поломљен.

Локалитет: Ждрело – Гај. Димензије: 6,5 x 2,3 x 0,3 cm. Бронза, ливење, урезивање. Случајни налаз, Народни музеј Пожаревац, ин. бр. 655. Библиографија: Миловановић 1985-1986, 38, кат. 55.

Требало би се укратко осврнути на утврђење које се налази на искошеном платоу високо изнад Велике пећине, које уз нужни опрез може да укаже на насељавање током 4. и 6. века. Видљиви остаци добро очуваних фортификација налазе се на јужним обронцима Малог Вукана (479 m). У науци је овај локалитет познат под именом Шетаће (сл. 13, 14).²⁶¹ Први обилазак утврђења забележили су јула 1863.

249 König 1987, 130-132.

250 Уп. Јовановић 2004, 41, 209-211, Сл. 118; Tomović 2000, 176-183.

251 Šrehar 2010, 106-107; Т. XXVIII, XXIX/495-488, kat.478-495.

252 Јанковић 1983b, 136, 138, кат. 186-188.

253 Шпехар, Радишић 2015, 79, Сл. 4/3.

254 Drăgan, Dürr, Teichner 2018, 443, Fig. 5/H.

255 Ончевска Тодоровска 2010, 283-284, 291, Сл. 2, кат. 2.

256 Шалганов, Стојанова 2019, 49; Uenze 1992, Т. 5/3; Любенова 1981, Abb. 132/1-7.

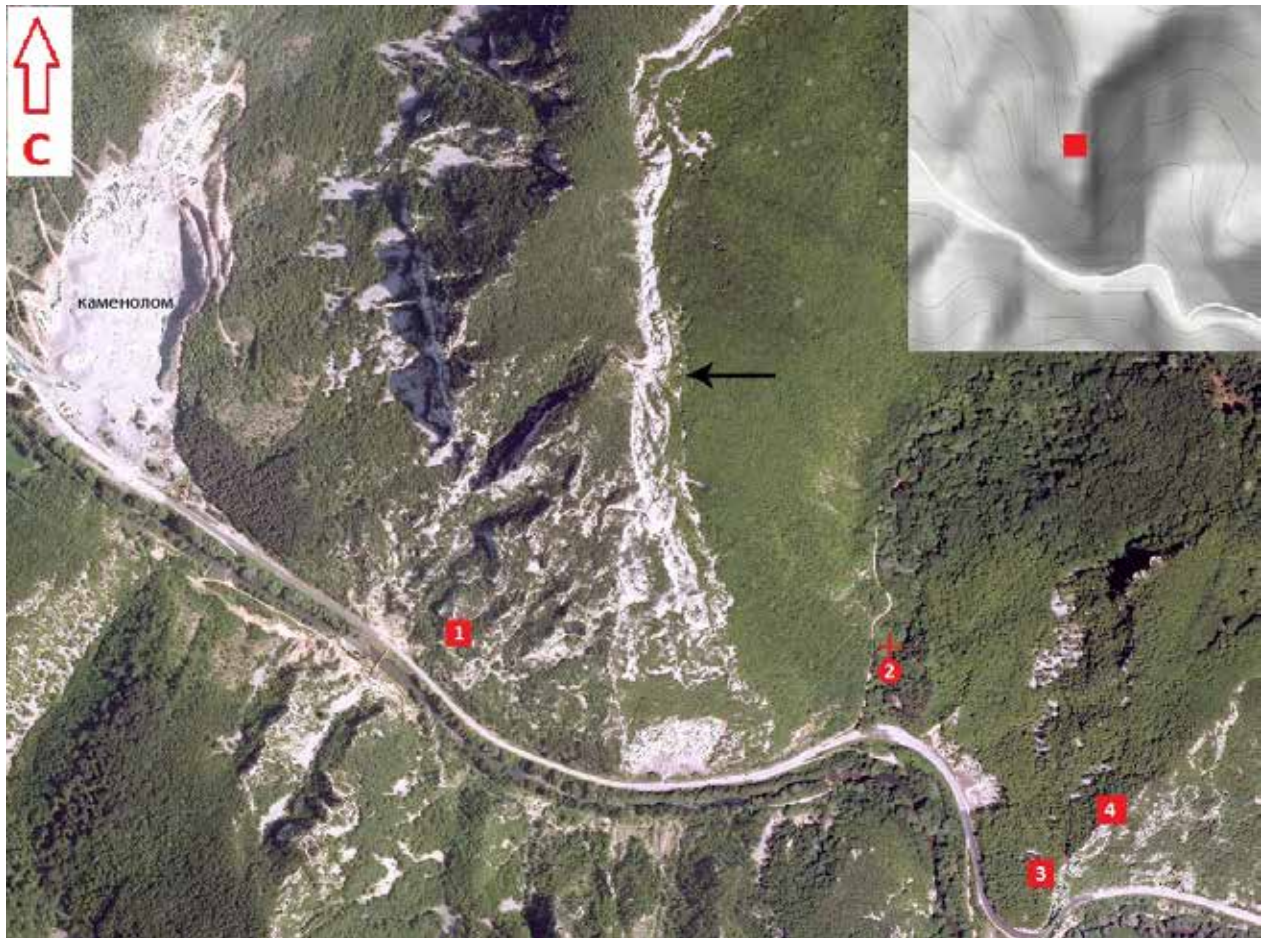
257 Рапан Рапећа 2012, 418, 423, Fig. 43.

258 Vozu 1993, 219-220, Abb. 1.

259 Миловановић 2016, 69.

260 Müller 2010, 212, ref. 1038; Vozu 1993, 223.

261 Миловановић, Марјановић 2020.

Сл. 13. Положај утврђења Шетаће у Горњачкој клисури са локалитетима у околини на десној обали Млаве: 1. Велика пећина, 2. Митрополија, 3. Узенгије, 4. Јеринина кула (снимак ГЕОСрбија и google terrain hybrid).

године Лицејски питомци из Београда.²⁶² Најзначајнији опис локалитета добијамо од Н. Крстића средином педесетих година 20. века.²⁶³ До 2019. године није било других покушаја да се локалитет испод Малог Вукана детаљније истражи. Тада су октобра месеца М. Миловановић и И. Марјановић затекли следећу ситуацију на терену:

Локалитет је окружен литицима, осим на северној страни одакле је приступ, преко Малог Вукана једино могућ. На терену су видљиви северни (26,20 m) и западни зид (12,10 m), начињени од ломљеног и притесаног камена различитих величина (Сл. 15, 16). Као везиво је коришћен кречни малтер беличасте боје са примесама ситног кречњака, каменчића и ситне туцане опеке. Максимална очувана висина измерена је на северном зиду и она износи 4,60 m. Испред утврђења налази се ров у стени у дужини од око 40 m. На споју очуваних одбрамбених зидова подигнута је конструкција (просторија, кула?).²⁶⁴ За сада не располажемо чврстим доказима који би одговорили на питање о тачном времену настанка фортификација испод Малог Вукана.²⁶⁵ Ипак, требало би скренути пажњу на идентичну технику зидања која је констатована на фортификацијама на оближњем локалитету Узенгије изнад десне обале Млаве. Овај податак упућује на могућу градњу одбрамбене архитектуре на оба локалитета у исто време, највероватније током средњег века.²⁶⁶ Комплекс фортификација у Горњачкој клисури

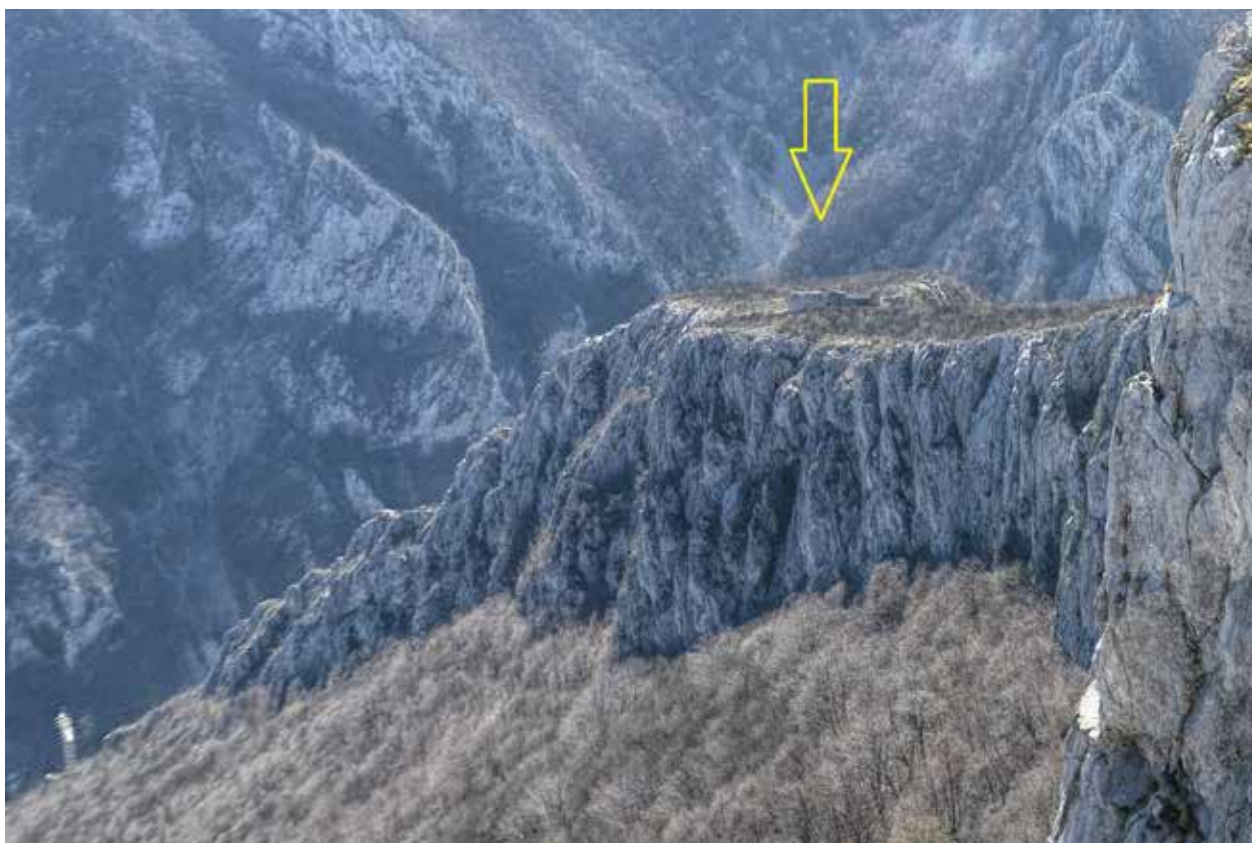
262 Поповић 1867, 39-41.

263 Јацановић, Живковић 2000, 121-122.

264 Миловановић, Марјановић 2020, 291-296.

265 Не треба искључити могућност неколико фази градње. Уп. Миловановић, Марјановић 2020, 300.

266 Миловановић, Марјановић 2020, 299-300.

Сл. 14. Локалитет Шетаће у Горњачкој клисури, поглед са севера.

поистовећује се са ареалом средњовековног Ждрела²⁶⁷ о коме први пише архиепископ Данило II 1324. године.²⁶⁸ У питању су збивања из 1284. или 1292. године, када краљеви Милутин и Драгутин, заједно са угарском војском, војно побеђују полубраћу Дрмана и Куделина.²⁶⁹

Не улазећи у детаљнију расправу о времену изградње утврђења на локалитету Шетаће, треба скренути пажњу да терен на коме се налазе остаци зидина може сугерисати коришћење овог простора током 4-6. века. Положај је одабран вешто, будући да су житељи могли да контролишу продор непријатеља из стишке равнице, односно из правца некадашњег Лимеса.²⁷⁰ Током рановизантијског периода, концепт одбране осмишљен је тако што се најпре почињало са избором висинског, природно заштићеног положаја, који је условио неправилну основу прилагођену конфигурацији терена. Под таквим околностима, утврђења су грађена тако да приступ буде доступан само са једне стране, док би стрме литице и падине онемогућавале прилаз варвара из других праваца.²⁷¹ До данас су евидентирана бројна брдска утврђења овог раздобља у унутрашњости Балкана која су штитила становништво од непријатељских напада.²⁷² У прилог оваквом размишљању говори податак који нам доноси Д. Јацановић о случајним археолошким налазима 4-6. века који потичу са локалитета Шетаће.²⁷³

267 Мадас, Гајић 1983, 223; Вушковић 2008; Вушковић 2010.

268 Мак Даниел 1991, 220.

269 Уп. Станковић 2012, 85-86; Узелац 2015, 210.

270 Миловановић, Марјановић 2020, 298.

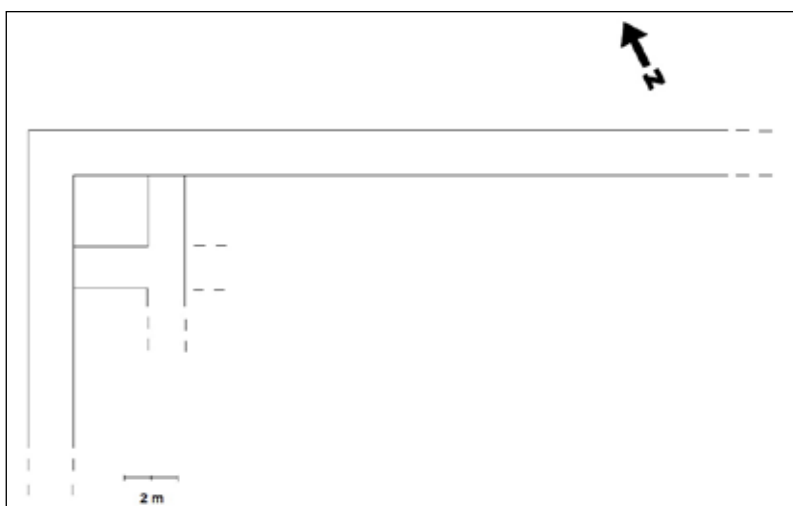
271 Милинковић 2015, 49-150, 55.

272 Роровић, Викић 2009, 125-126.

273 Јацановић 2013, 13-14.

Сл. 15. Локалитет Шетаће у Горњачкој клисури, остаци утврђења.

Сл. 16. Скица очуваних зидина на локалитету Шетаће у Горњачкој клисури.

*****

За науку ће од велике користи бити публикавање покретних налаза који су сакупљени током вишегодишњих археолошких рекогносцирања локалитета Шетаће и Велике Пећине. Одбрамбени зид који је откривен испред улаза у пећину је тешко хронолошки одредити. М. Цуњак и М. Миљковић истичу две фазе градитељских активности које приликом ревизионог обиласка нису уочене. Треба напоменути да је зид 1992. године свакако био боље очуван него што је данас, стога су вероватно фазе градње биле лако

уочљиве. У том смислу треба сачекати објаву детаљнијег извештаја са теренских рекогносцирања у којем ће фазе изградње зида бити јасније представљене. У сваком случају, римски новац и фрагментована игла (?) иду у прилог претпоставци о насељавању Горњачке клисуре и њеног ареала током касноантичког периода.

Грац – Горњачки извор у Горњачкој клисури

У самом срцу Горњачке клисуре, на око 400 m у правцу североистока од манастира Горњак, налази се локалитет Грац – Горњачки извор (сл. 17, 18). Судаћи по прикупљеним покретним налазима, може се са великим степеном вероватноће претпоставити да је брег изнад леве обале Млаве био насељен у периоду између 4. и 6. века.²⁷⁴ Археолошко налазиште Грац – Горњачки извор у литератури је познато и под именом Градац.²⁷⁵ Остаци фортификација изграђени су на источним обронцима врха Грац (428 m), који представља један од висова планине Жежевац. На супротној страни су кречњачки врхови Чока Попи (469 m) и Стража (400 m). Преко пута налазишта, тачније на десној обали Млаве, која у овом делу клисуре прави велику окуку, извире Горњачки извор који мештани посеђују свакога дана због пијаће воде. Поред реке пролази савремени пут Петровац – Жагубица.²⁷⁶

Сл. 17. Положај утврђења Грац – Горњачки извор у Горњачкој клисури са локалитетима у околини: 1. Стража, 2. Манастир Горњак (снимак ГЕОСрбија и google terrain hybrid).

Путописци из 19. века су оставили податке о зидинама на обронцима Жежеваца и у ближој околини манастира Горњака, мада не можемо са сигурношћу рећи да ли су том приликом и обишли локалитет на источним обронцима врха Грац.²⁷⁷ Најзначајнија запажања о налазишту на левој обали Млаве

274 Јацановић 2013, 13-14.

275 Дероко 1950, 114.

276 Milovanović 2019, 56.

277 Milovanović 2019, 58, 67; Миловановић, (у штампи).

Сл. 18. Грац – Горњачки извор, поглед са Страже у Горњачкој клисури.

у Горњачкој клисури добијамо од Н. Крстића педесетих година 20. века. У својим белешкама је између осталог записао: *О Горњаку је доста писано. Међутим, није забележено да у шумом обраслом брежуљцима, око којих Млава прави окуку, постоје остаци зидова неког утврђења. Најимпозантнији су остаци зидова Градца који је лоциран на самој купи која се диже изнад манастира. Тешко се до тих руина долази јер нема пута до врха брда које је обрасло густом шумом. Народ верује да су ове зидине, обрасле зеленом маховином, испосница Св. Григорија Синајита.*²⁷⁸

Наредни обилазак терена извршен је приликом ископавања сакралних споменика на десној обали Млаве у Горњачкој клисури, између 1979. и 1981. године.²⁷⁹ Рекогносцирање локалитета Грац – Горњачки извор спровели су 1999. године археолози из пожаревачког музеја. Тада је на површини терена сакупљен керамички материјал. Након ових истраживања јавности су представљене две керамичке посуде које се са одређеном резервом могу определити у касноантички период.²⁸⁰ Утврђени зид на брегу испред Горњака испитали су новембра 2015. године аутори ових редова. Том приликом су забележени илегални ископи, уништавање архитектуре, а пронађен је и мањи број покретних налаза.²⁸¹

Кречњачки брег (око 160 m) је већим делом обрастао шумом, стога се остаци одбрамбеног зида не виде са позиције савременог пута. До локалитета се стиже стазом која поред данашњег

278 Јацановић, Живковић 2000, 126.

279 Мадас, Гајић 1983, 222.

280 Milovanović 2019, 59, ref. 6.

281 Миловановић 2016, 115-117.

монашког гробља води према реткој шуми између Млаве и источних обронака врха Грац.²⁸² На врху брега налази се мањи заравњени плато, испод кога је у правцу севера изграђен одбрамбени зид у дужини од 12,85 m. У истом правцу налази се нешто блажа падина која се спушта до Млаве. На супротној страни, према југу, зид је изграђен на стени, прилагођен је њеној степенастој конфигурацији. На источном делу платоа простире се вертикална литица, док су на западу кречњачки обронци врха Грац. Са врха локалитета пружа се поглед према порти манастира Горњака и планинским обронцима Малог Вукана (локалитет Шетаће) и Жежевца.²⁸³

Дебљина одбрамбеног зида је 1,60 m. Максимална очувана спољашња висина износи 4,90 m, док је унутрашња 1,25 m. Данас видљиви остаци зида изграђени су од ломљеног и притесаног кречњачког камена мале и средње величине, везаног кречним малтером беличасте боје (сл. 19). Траса зида може да се прати још 2 m у правцу севера испод нивоа земље (сл. 20, 21). На горњој зони зида уочава се један мањи отвор, димензија 15 x 15 cm који највероватније представља место

Сл. 19. Грац – Горњачки извор, спољашње лице одбрамбеног зида.

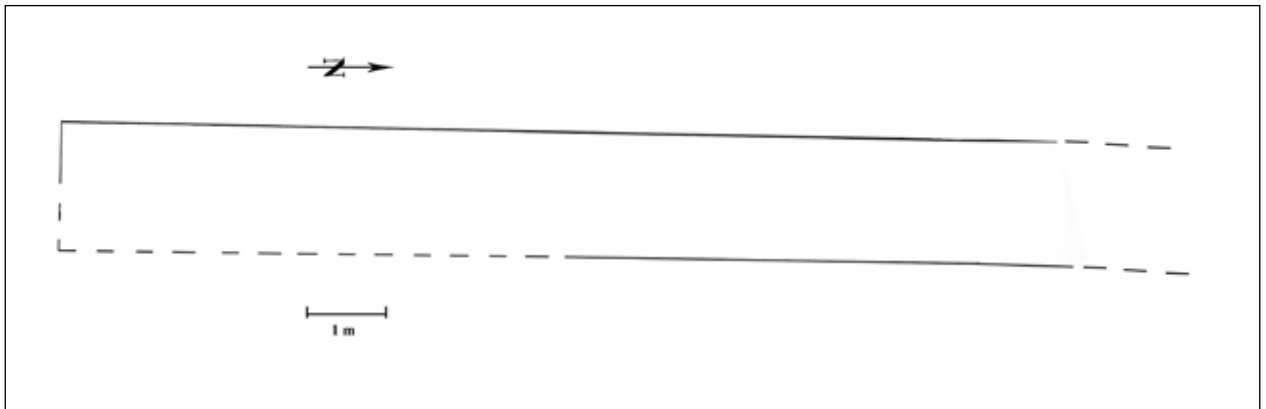
282 Јануара 2020. године репортери *Вечерњих новости* открили су зид у дужини од 5 m на врху Грац. Посетиоци су том приликом закључили да се ради о заборављеном граду који је највероватније подигнут током средњег века, уп. Лазарева тврђава и манастир Горњак крију вишевековну мистерију (...), *Вечерње новости*, 29. 01. 2020. У том смислу потребно је указати на белешке Т. Влајића и Ј. Веселића који су забележили постојање „горњег града“ изнад манастира Горњака. Уп. Влаић 1850: 32-35; Веселић 1867: 119-120. Треба споменути и скицу Н. Крстића на којој су у овом делу Жежевца учртани остаци архитектуре (кула?). Уп. Јацановић, Живковић 2000, 147, Т. VII. Овај простор до данас нису испитали археолози, стога не можемо рећи да ли је коришћен током касноантичког или рановизантијског периода.

283 Milovanović 2019, 60; Миловановић, (у штампи).

Сл. 20. Грац – Горњачки извор, одбрамбени зид, поглед са севера.

Реч је о налазима из ископа који је настао илегалним деловањем непосредно уз унутрашње лице одбрамбеног зида. Поред ових уломака, на површини терена су археолози из пожаревачког музеја пронашли и керамичке посуде, највероватније под истим околностима. Тада су такође прикупљени и многобројни уломци кермике, од којих неки можда могу припадати времену 4-6. века.²⁸⁸

Сл. 21. Грац – Горњачки извор, скица очуваног зида.

за дрвену греду (систем роштиља).²⁸⁴ Поређења ради, такви случајеви нису страни на локалитетима 6. века.²⁸⁵

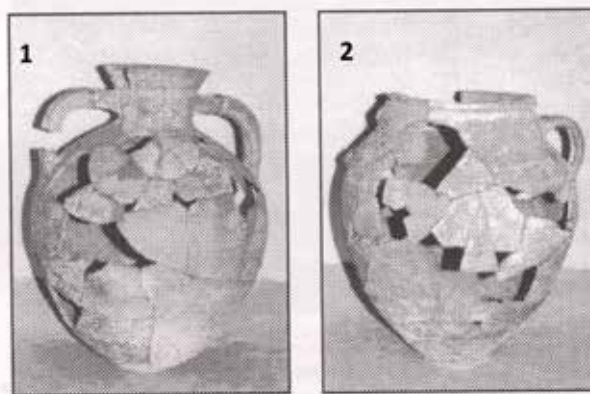
Приликом обиласка 2015. године локалитет је већим делом био прекривен опалим лишћем, те се евентуални остаци зидина у близини окружењу нису могли сагледати. Напомињемо да конфигурација терена непосредно испред одбрамбеног зида указује на постојање грађевина испод нивоа земље.²⁸⁶ Није искључено да су управо овде уочени трагови архитектуре током испитивања терена 1999. године, мада то не можемо тврдити са сигурношћу. Потребно је скренути пажњу и на неовлашћена ископавања илегалних трагача која су уочена са унутрашње стране зида и у његовој ближој околини. Зид је такође претпрео оштећење на средишњем делу, где је илегалним радом створен већи отвор неправилног полукружног облика (1,04 m x 1,22 m).²⁸⁷

Покретни налази

Током обиласка 2015. године пронађен је мањи број атипичних фрагмената касноантичке керамике и један мањи уломак тегуле.

284 Milovanović 2019, 60.
285 Миловановић 2016, 117, нап. 478.
286 Миловановић 2016, 117.
287 Milovanović 2019, 62.
288 Миловановић 2016, 118; Milovanović 2019, 64-66.

Од керамичких посуда које су представљене јавности, издвајају се лонац и амфора (сл. 22). На самом почетку је потребно напоменути да располажемо само фотографијом на којој је представљен облик ових посуда, стога се крајњи закључци, бар када је датовање у питању, морају узети са опрезом. Лонац карактеришу две дршке од којих је једна сачувана у целости. Дршке се налазе на споју горњег дела трбуха и краћег врата испод, вероватно профилисаног обода. Трбух је заобљен и постепено се спушта до мањег равног дна.²⁸⁹ Судаћи по досадашњим археолошким истраживањима, овакав облик посуда је чест на локалитетима Прве Мезије у временском распону од средине 2. до почетка 5. века.²⁹⁰ Облик лонца са Граца по својој прилици има сличности са типовима који потичу из Сингидунума (*Singidunum*), а који би највероватније могли припадати типу II/9. У питању су лонци који су израђени од песковите глине, жућкасте или беле боје печења. Дршка је углавном наребрена, док саме димензије варирају од величине питоса, па до сасвим малих, минијатурних посуда.²⁹¹

Сл. 22. Грац – Горњачки извор, керамичке посуде (фото: Д. Јацановић).

Судаћи према приложеној фотографији, амфора са Граца поседује благо левкасто изведен врат који је са раменом спојен двома дршкама. Трбух је приближно лоптастог облика и постепено се спушта до мањег дна. Обод је највероватније профилисан.²⁹² Према типологији Љ. Бјелајца, ради се о амфорама локалне производње које се највероватније могу сврстати у тип XXXII.²⁹³ Амфоре овог типа карактеришу профилисан обод и тордиране дршке, које могу бити и кружног пресека, док је трбух лоптаст или овалан. Њихова висина износи између 40 и 50 cm, а сама боја печења може бити сива или црвенкаста. Посуде овог типа на простору горњомезијског Подунавља се опредељују у период између 4. и 6. века, а порекло имају у амфорама локалне продукције 2–3. столећа.²⁹⁴ Аналогни примерци који се датују у 4. век, могу се пронаћи у Виминацијуму и појединим утврђењима у Ђердапу.²⁹⁵

Од осталих налаза керамике који се уз нужни опрез могу хронолошки определити у касноантички или рановизантијски период, издвајају се уломак лонца и питоса. Фрагмент лонца начињен је од тамносиве глине са примесима кварца (Т. I/2, кат. 2). Одликује га повијен обод чија је ивица у горњем делу заобљена, а на доњем равна. Унутар обода уочава се жлеб за фиксирање поклопца. Врат је благо издужен, док је трбух највероватније био заобљен.²⁹⁶ За овај тип лонца постоје бројне аналогије на локалитетима 4–6. века. Форма овог фрагмента има сличности са лонцима који су откривени у оквиру касноантичких слојева на утврђењима у Ђердапу.²⁹⁷ На локалитету Јеринин град – Горња Црнућа у околини Горњег Милановца пронађен је лонац сличне форме који се опредељује у касноантички период.²⁹⁸ Када је реч о рановизантијским археолошким

289 Milovanović 2019, 64-65.

290 Nikolić Đorđević 2000, 69-70, 211, *Тип II/9*.

291 Nikolić Đorđević 2000, 69-70, 211, *Тип II/9*.

292 Milovanović 2019, 65.

293 Вјелаяц 1996, 101-103, *Sl. XXXVI*, кат. 200-203.

294 Вјелаяц 1996, 101-102.

295 Вјелаяц 1996, 102-103, *Sl. XXXVI/199*, кат. 199; Јевремовић 1987, 51, Т. XI/IV/1.

296 Миловановић 2016, 118, Т. VIII/2.

297 Цвјетићанин 2016, 89, тип Л/53; Кораћ 2018, 89, сл. 35/66.

298 Лудајић, Поповић, Милинковић 1986: 87, Т. VIII/1-2.

налазиштима, паралеле за уломак лонца са Граца можемо пронаћи на утврђеним насељима Лишка Гава и Вича – Стојковића градина код Гуче.²⁹⁹ Слични типови лонца, који припадају старијим фазама рановизантијске керамичке продукције пронађени су на Царичином граду код Лебана.³⁰⁰ На простору Хомоља аналогije можемо пронаћи на археолошком налазишту Преграда – Подкрш у Жагубици.³⁰¹

2. Уломак лонца

Уломак лонца од тамносиве глине са примесама кварца повијеног обода чија је ивица у горњем делу заобљена, а на доњем равна. Унутар обода уочава се жлеб за фиксирање поклопца.

Локалитет: Грац – Горњачки извор. Димензије: 6,1 x 4,3 x 0,6 cm. Глина, кварц или лискун, витло, печење. Случајни налаз, 1999. година (?), Народни музеј Пожаревац. Библиографија: Milovanović 2019, 65, Fig. 16/1.

Фрагмент питоса који је пронађен из слоја избачене земље на источним обронцима врха Грац, на основу аналогija може оквирно припадати раздобљу ране Византије. Уломак је начињен од глине са примесама кварца и песка, светлосиве боје печења (Т. I/3, кат. 3). Одликује га раван обод са задебљаном и заобљеном ивицом. Особеност овог уломка је полукружно испупчење које се пружа дуж целе унутрашње површине обода. Врат посуде је кратак, а зидови дебели.³⁰² Најближе аналогije проналазимо на Пчелићем кршу у Лазници код Жагубице.³⁰³ У питању је локалитет који је био насељен у периоду 4-6. века,³⁰⁴ уз претпоставку да су остаци фортификација подигнути за време велике Јустинијанове обнове.³⁰⁵ У Хомољу такође паралеле за овај тип налаза проналазимо и на већ поменутом локалитету Преграда – Подкрш у Жагубици.³⁰⁶ Сличан примерак евидентиран је на Градини изнад Пазаришта код Новог Пазара у оквиру културних целина које се опредељују у другу половину 5. и 6. века.³⁰⁷

3. Уломак питоса

Уломак питоса начињен од глине са примесама кварца и песка. Боја након печења је светлосива. Обод одликује задебљана и заобљена ивица чија је доња страна испупчена.

Локалитет: Грац – Горњачки извор. Димензије: 4,6 x 7,1 x 1,2 cm. Глина, витло, печење. Случајни налаз, 1999. година (?), Народни музеј Пожаревац. Библиографија: Milovanović 2019, 65, Fig. 16/2.

*****

До сада је регистрован мањи број касноантичких и рановизантијских локалитета висинског типа чија надморска висина износи мање од 200 m. Такав случај је, примера ради, евидентиран на налазишту Мокрањске стене у околини Неготина.³⁰⁸ Међутим, разлог за подизање зида на левој обали Млаве испред данашњег горњачког манастира за сада остаје у домену претпоставки. У овом тренутку не располажемо целокупним габаритом фортификација, као ни тачним време-

299 Радичевић 2006, 42, 44, сл. 6/3-4; Марковић, Петрашиновић, Лудајић 1986, 69-70: Т. IV/2.

300 Вјелажас 1983, 55, ТИР I/16.

301 Миловановић 2016, 138, Т. VIII/6; Миловановић 2017а, 33, 44, сл. 10/1.

302 Миловановић 2016, 118, Т. VIII/4.

303 Миловановић, Филиповић 2018, 3-4, 34, кат. 58.

304 Мишић, Селаковић 2018, 19.

305 Миловановић 2018, 10; Milovanović 2018, 29, ref. 2.

306 Миловановић, Филиповић 2018, 4, 35, кат. 62.

307 Роровић 1999, 106, сл. 54/4, кат. br. 54/4.

308 Шпехар, Радишић 2015, 74, 76, 81.

ном настанка. Стога се тешко може говорити о евентуалном типу утврђеног насеља из 4-6. века све док се не спроведу археолошка ископавања. Керамички материјал који је до сада представљен јавности, указује на насељавање овог простора током поменутих векова. Будући да се лонац на основу приложене фотографије може одредити и у ранији период, не треба искључити насељавање овог дела клисуре пре 4. века. Недовољна проученост локалитета нам не дозвољава да износимо коначне закључке. На основу стратешки одабраног положаја, који је природно брањен, можемо рећи да је зид имао војну намену. Не треба искључити могућност постојања неких других грађевина на терену, али за тако нешто треба сачекати објављивање извештаја са археолошких рекогносцирања из 1999. године.

Потребно је, такође, скренути пажњу и на остатке архитектуре који се налазе на десној обали реке Млаве, источно од Граца, односно испод врха Стража у Горњачкој клисури. У питању је зид који је начињен од ломљеног и притесаног камена мале и средње величине, везан кречним малтером беле боје. Измерена дужина зида износи 5 m, док је висина око 2 m. Приликом обиласка овог дела клисуре 2015. године нису установљени покретни археолошки налази који би указали на евентуално хронолошко одређење зида. На основу тешко приступачног положаја, чија надморска висина износи око 200 m, не треба искључити могућност да је овде реч о некој кули за осматрање. Ипак, без археолошких ископавања, не можемо са сигурношћу рећи да ли је она, заједно са одбрамбеним зидом на Грацу била у исто време укључена у шири систем неког утврђеног комплекса.³⁰⁹

Градац код Крепољина

Археолошки локалитет Градац код Крепољина спада у ред боље очуваних висинских утврђења у Хомољу. Видљиви остаци зидина изграђени су на стратешки одабраном положају на гребену при изласку из Рибарске клисуре (сл. 23, 24). На основу мањег броја случајно откривених налаза³¹⁰ и претпоставки неколико истраживача,³¹¹ сматра се да је локалитет изнад леве обале Млаве био насељен током 4-6. века. Западно од утврђења Градац, на удаљености од 9 km, простиру се Горњачке планине (825 m). Између ових планина и налазишта, смештена је мања Крепољинска котлина унутар које се налазе обрадиве површине, као и мањи број сеоских кућа. Кроз котлину пролази пут који се у Крепољину рачва. Један крак је усмерен у правцу истока, односно Жагубичкој котлини, док други води до утврђења.³¹² На супротној, десној обали реке, налази се стеновити обронак, чији је назив Човечји пад, а даље према северу су јужни врхови Хомољских планина. Јужно од археолошког налазишта Градац простиру се планинске пошумљене површине, међу којима доминирају узвишења Козарски врх (654 m) и Трујкина главица (802 m), док се нешто даље пружа венац планине Бељанице.³¹³

Прво интересовање за налазиште јавило се почетком седамдесетих година 19. века када је професор Ј. Драгашевић запазио остатке града којег је назвао Куделином. Том приликом начињена је и скица гребена (сл. 25) на чијем се истуреном краку према Млави налази уцртана подужна основа која је на источној страни полукружна.³¹⁴ На први поглед се чини да је реч о средњовековној цркви чији се остаци данас виде на локалитету. Међутим, сва је вероватноћа да Драгашевић није испитао врх налазишта. У својим белешкама он не наводи да је обишао утврђени град, а такође не спомиње остатке

309 Milovanović 2019, 64, 67.

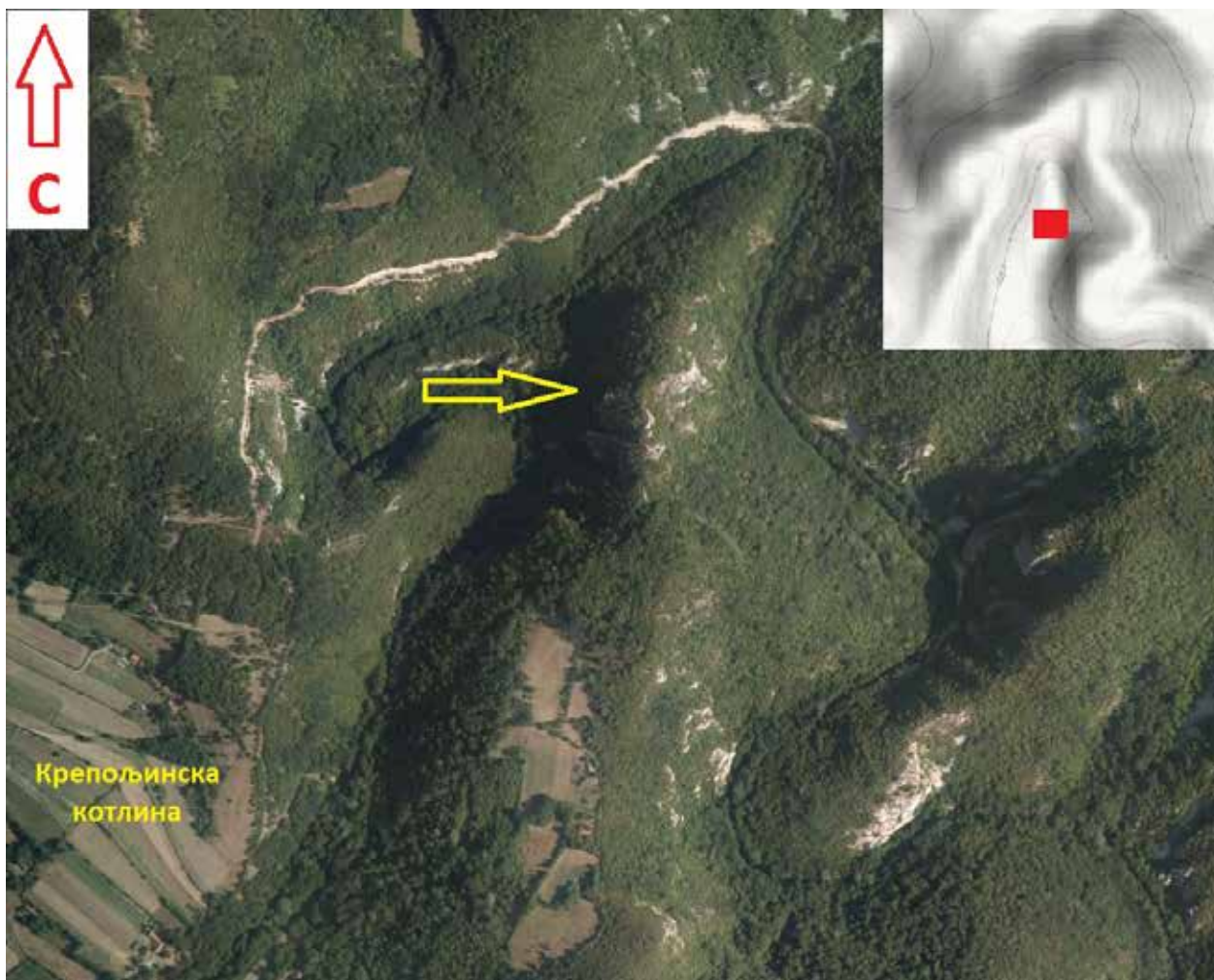
310 Јацановић 2013, 13-14; Миловановић, Филиповић 2018, 5; Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 86-87.

311 Цуњак, Миљковић 1993; Јацановић 2013: 13-14; Мишић, Селаковић 2017, 18; Пуповац 2017, 48.

312 Marković 1988, 76, 122; Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 66.

313 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 65-66.

314 Драгашевић 1874, 60-61, 63; Драгашевић 1875, 80-81; Драгашевић 1876, 303.

Сл. 23. Положај утврђења Градац – Крепољин у Рибарској клисури (снимак ГЕОСрбија и google terrain hybrid).

сакралног објекта. Остатке фортификација свакако је могао запазити издалека као што је то случај данас. Такође се запажа да уцртана основа није на месту где се данас називају рушевине сакралног објекта на врху гребена. Можемо претпоставити да је овде, по свој прилици, нацртана тадашња сеоска грађевина уз леву обалу Млаве, чију намену у овом тренутку не можемо протумачити.³¹⁵

Интересантно је да Драгашевић у својим белешкама не наводи топоним Градац,³¹⁶ који је током друге половине 19. века био познат становницима овог дела Хомоља.³¹⁷ Сматра се да је Драгашевић приликом својих географских испитивања чуо неку легенду која говори о градитељској активности куманског велможе Куделина у Рибарској клисури. Сходно томе, он је највероватније желео да идентификује заслужног господара за изградњу утврђења на локалиту Градац код Крепољина. Легенде о присуству полубраће Дрмана и Куделина у унутрашњости Хомоља и данас постоје код мештана.³¹⁸

Утврђење крај Крепољина током последње четвртине 19. века споменули су у краћим цртама Ф. Каниц³¹⁹ и В. Карић.³²⁰ Вредно је истаћи да је у часопису *Старинар* за 1890. годину професор

315 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 67, ref. 4.

316 Иста је ситуација, како ћемо касније видети, и са локалитетом Зад у Рибару којег Драгашевић назива Дрманом.

317 Валтровић 1890, 89-90.

318 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 67, ref. 3.

319 Каниц 1985, 266-267.

320 Карић 1997, 847-849.

Сл. 24. Утврђење Градац – Крепољин, поглед са запада.

М. Валтровић представио две праисторијске секире из бронзаног доба које су пронађене у Млави испод Градца.³²¹

Почетом 20. века професор Т. Ђорђевић доноси значајне податке о извесном римском новцу који потиче са Градца.³²² Наредно интересовање за локалитет крај Крепољина јавиће се 1947. године, када су представници Министарства просвете Србије, на челу са Владимиром Работином, спровели обиласке археолошких локалитета и етнолошка истраживања у Хомољу.³²³ Међутим, прве податке о фортификацијама и цркви на Градцу, додуше у мањем обиму, забележиће Н. Крстић 1955. године.³²⁴

Прва археолошка ископавања врше 1992. године М. Цуњак и М. Миљковић, када је сондажно испитана црква на североисточном делу истуреног платоа.³²⁵ Наредни обилазак локалитета извршили су археолози из Народног музеја у Пожаревцу 1999. године приликом реализације пројекта *Старе кулуре Хомоља*,³²⁶ али извештај са ових истраживања није објављен у целости.³²⁷

321 Валтровић 1890: 89-90; Гарашанин, Гарашанин 1951, 62.

322 Ђорђевић 1910, 232-233.

323 Миловановић (у штампи).

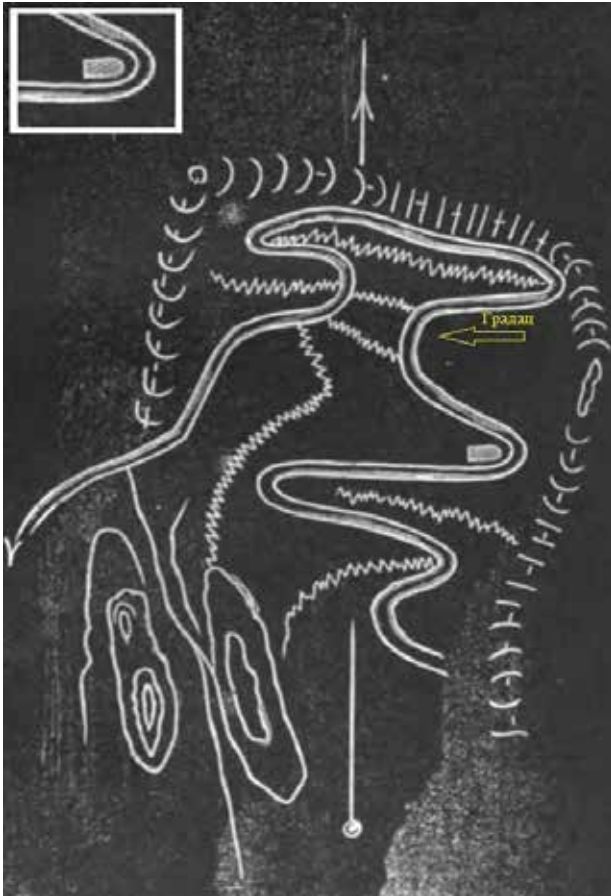
324 Јацановић, Живковић 2000, 129.

325 Цуњак, Миљковић 1993; Радовановић 1997, 241.

326 Манојловић 2001а, 329-330; Манојловић 2001б, 332.

327 Миловановић 2016, 40 и нап. 157; Milovanović 2019, 59, ref. 6; Миловановић, (у штампи).

Сл. 25. Ток Млаве при изласку из Рибарске клисуре са уцртаном грађевинском основом испод утврђења Градац – Крепољин према Ј. Драгашевићу.

Прилаз налазишту је могућ са јужне стране. У овом делу гребена се налази усек у стени за који се са резервом може претпоставити да представља ров. Даље испод литице протеже се мања проходна падина која је прекривена шумом, а према југозападу, како се терен постепено спушта, простире се ливада. Кроз њу пролази атарски пут чији правац води до Крепољина. Приближно са места где се налази ливада, пружа се поглед према Малом Вукану и Жежевцу, што значи да је ареал насеља Градца имао визуелни контакт са утврђењима Горњачке клисуре. Може се закључити да је утврђено насеље било изграђено на стратешки повољном положају са кога су житељи могли да контролишу продор непријатеља из овог правца.³³¹

На самом терену видљиви су остаци бедема у дужини од преко 40 m, чија се траса простире од југозапада према североистоку пратећи обод западне падине (сл. 28). Највиша очувана висина бедема је 4,20 m, док ширина (на месту где се налази Објекат II), износи 2,70 m. Бедем су на више места оштетили илегални трагачи, нарочито на северном и западном делу трасе. Одбрамбени зид је сазидан од ломљеног и притесаног кречњачког камена мале и средње величине, са малтером белчасте боје као везивним средством (сл. 29). На западној траси, где је бедем претрпео оштећење, запажају се негативи некадашњег сантрача.³³²

328 Рекогносцирање терена су спровели О. Филипковић из Завичајног музеја Хомоља у Жагубици и сарадници музеја, археолог М. Миловановић и етнолог – антрополог Д. Радисављевић.

329 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 70.

330 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 70-71.

331 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 70-71.

332 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 73.

Ревизионо рекогносцирање утврђења код Крепољина спроведено је септембра 2019. године у оквиру редовних годишњих активности Завичајног музеја Хомоља у Жагубици.³²⁸ Том приликом су испитани остаци фортификација, профаних објеката и цркве на североисточном делу налазишта. На терену су сакупљени случајни покретни археолошки, антрополошки и археозоолошки налази. Поред тога, приликом анкетаирања мештана извршен је увид у предмете који су пронађени на површини терена током 60-их година 20. века.³²⁹

Видљиви остаци зидина на локалитету Градац изграђени су на средини кречњаког гребена при самом излазу из Рибарске клисуре, непосредно уз источни руб Крепољинске котлине. Надморска висина гребена износи око 330 m, а његова основа има облик неправилне четворокраке звезде. На средини се налази подужни стеновити плато неправилног овалног облика који се од југозапада усмерава према североистоку (сл. 26, 27). Руб истурених кракова чине неприступачне литице и стрме падине испод којих протиче Млава стварајући велике окуке. Одбрамбена архитектура прилагођена је конфигурацији терена. На крајњој североисточној страни, где је подигнута црква, плато је истурен и узак. Локалитет, као и његов ареал, већим делом је прекривен шумом мешовитог састава.³³⁰

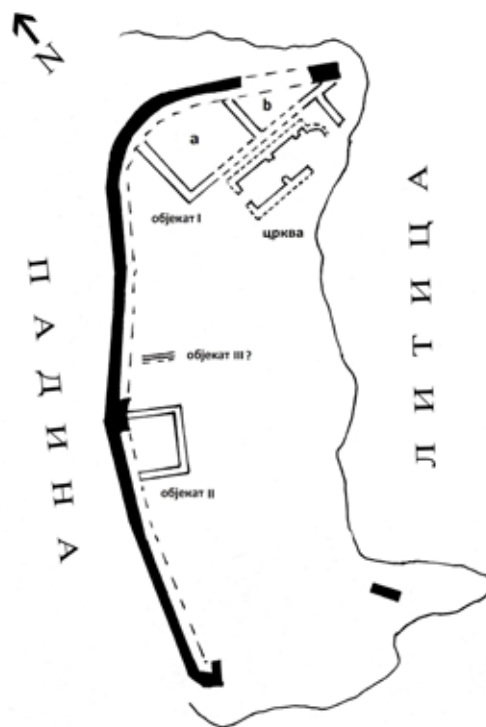
Сл. 26. Градац – Крепољин, североисточна, истурена страна локалитета.

Сл. 27. Градац – Крепољин, остаци средњовековне цркве на североисточној страни.

На јужном делу локалитета налази се литица која је на нешто вишој надморској висини у односу на плато на коме се налазе остаци фортификација. Запажа се да је литица издужена и усечена. На месту где је усек, сазидан је зид приближних димензија 2,70 x 1,40 x 1,30 m. Зид је сазидан у истој техници као и бедем.³³³

Унутар брањеног ареала налазе се најмање два профана објекта. Објекат I у коме се налазе две просторије (a и b) подигнут је на североисточном делу локалитета, уз унутрашње лице бедема. Просторија a је правоугаоног облика, дужине 6,40 m. Њена ширина, заједно са бедемом, износи 7,20 m. Зидови су очувани у висини до 0,85 m, док је њихова дебљина 1,05 m. Просторија b је, судећи по затеченом стању на терену, била највероватније троугаоног облика. Њене димензије није било могуће измерити због густог растиња и стрмог терена. Објекат II налази се у западном делу локалитета уз унутрашње лице бедема (сл. 30). Његове унутрашње димензије су 4,30 x 5,10 m, док је ширина зидова 0,90 m. Максимална очувана висина, која је измерена на северном зиду,

Сл. 28. Скица очуваних зидина на локалитету Градац – Крепољин.

333 Milovanović, Radisavljević, Filipović 73, Fig. 11.

Сл. 29. Градац – Крепољин, спољашње лице северног бедема.

износи око 1 m. Приближно у средишњем делу брањеног ареала, такође уз унутрашње лице бедема, налази се још један зид који можда представља трећи профани објекат. Његова дужина је 4,60 m, а очувана висина 35 cm.³³⁴

Очувани остаци средњовековне цркве подигнути су на североисточном делу платоа који је у овом делу терена истурен. Током археолошких ископавања 1992. године утврђено је да грађевина поседује брод чија је унутрашњост са по два пиластра на северном и јужном зиду подељена на три травеја. На источној страни цркве саграђена је апсида која је са спољашње и унутрашње стране полукружно изведена. У саставу западног травеја налази се улаз у цркву, као и две ктиторске гробнице.³³⁵

Приликом обиласка терена септембра 2019. године, спроведено је ревизионо испитивање цркве чији ће опис у наставку бити укратко представљен. Према новијим мерењима, унутрашња дужина цркве је 10,52 m. Ширина средишњег травеја износи 3,40 m, док је ширина западног 3,61 m. Јужни део апсиде, као и источни део јужног зида су потпуно девастирани, највероватније деловањем илегалних трагача. Спољашње димензије грађевине није било могуће добити будући да су зидови прекривени земљом, шупом и обрасли растињем, осим апсиде. У зони јужне гробнице приликом чишћења за фотографисање пронађен је остеолошки материјал.³³⁶

Зидови цркве су са унутрашње стране сазидани од квадера седре беличастосиве боје који су везани кречним малтером. За сада остаје отворено питање о начину градње спољашњег лица

334 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 74.

335 Цуњак, Миљковић 1993; Радовановић 1997, 241.

336 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 77-81 Fig. 18.

Сл. 30. Градац Крепољин, спољашње лице северог зида Објекта II.

зидова цркве. Забележено је да средишњу структуру зидова чини трпанац начињен од мањих комада ломљеног камена заливеденог кречним малтером беличасте боје. Унутар цркве уочене су разбацане масивне целе и поломљене надгробне плоче мркосиве боје.³³⁷ Према најновијим проучавањима и упоредној анализи са црквама које поседују сличну основу и технику зидања, донет је закључак да црква на локалитету Градац припада корпусу средњовековних грађевина. Изнета је претпоставка да је она подигнута крајем 13. или током прве половине 14. века, уз напомену да ће коначан суд донети ревизиона археолошка ископавања. Вредно је истаћи и поједине случајне налазе који упућују на насељавање локалитета током овог периода (оружје, уломци керамике, итд.).³³⁸ Евентуалне фазе градње сакралног објекта нису уочене приликом испитивања.

Покретни налази

Покретни археолошки налази, додуше у мањем броју, који су сакупили мештани, упућују на насељавање Градца током касноантичког периода. Најпре се треба подсетити извештаја Т. Ђорђевића који је записао да је на овом локалитету пронађен римски новац.³³⁹ Овај податак је свакако

337 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 81-82.

338 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 84-85.

339 Ђорђевић 1910, 232-233.

значајан јер наговештава коришћење овог простора пре средњовековне епохе. Такође, не треба заборавити и случајне налазе 4-6. века које су регистровали археолози из Народног музеја у Пожаревцу и чија се објава очекује.³⁴⁰

Мештани су открили мањи тег од бронзе у облику полиедра (Т. I/4, кат. 4). На једној од равних површина уочава се кружно удубљење, односно утиснута тачка која највероватније представља ознаку тежине која у овом случају износи 3 g. Запажа се такође да су „углови“ полиедра неједнако обрађени, те су њихове димензије различите.³⁴¹ У Србији је до сада откривено неколико случајних налаза у облику полиедра, различитих тежина. У питању су примерци који потичу из Нових Бановаца, Салаковца или непознатих налазишта који се према С. Крунић опредељују у време 2-3. века.³⁴² Треба нагласити да су овако обликовани предмети били у употреби и током 10-11. века. На подручју источне Европе постоје бројне паралеле за овај тип налаза.³⁴³ Међутим, према тежини, тег са Градца је више близак примерцима који поседују вредност једне номизме (4,54 g). Може се претпоставити да је дошло до појаве лажних тегова, како би се смањила вредност једне номизме.³⁴⁴ Сматра се да су лажни тегови били у употреби током рановизантијског периода на утврђеним насељима у Ђердапу.³⁴⁵

4. Тег

Тег у облику полиедра са „угловима“ неједнаких димензија. На једној од равних страна налази се мање кружно удубљење изнад кога је мањи коси урез.

Локалитет: Градац. Димензије: 0,8 x 0,7 x 0,8 cm. Бронза, ливење, пунктирање, урезивање, тежина 3 g. Случајни налаз, почетак 21. века, Завичајни музеј Хомоља у Жагубици. Библиографија: Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 85, 87, Fig. 29/2, Т. I/1.

Мештани су открили и археолошке налазе који нису у толикој мери хронолошки осетљиви. До сада су извојени гвоздени предмети као што су мање длето, две стрелице, копча и жрвањ.³⁴⁶ У питању је грађа која по свом облику представља употребу кроз дужи временски период, између осталог и током средњег века када је локалитет Градац сасвим извесно био насељен, стога они неће бити детаљно обрађени. Уз нужни опрез можемо дати коментар на петицу сулице (Т. I/5, кат. 5) која је коришћена као офанзивно оружје од времена Римске републике до касне антике. Примерак са Градца поседује у доњем делу тулац за насађивање чији су кракови спојени, док горњи део предмета прераста у шиљак квадратног пресека. У типолошком смислу, петице сулице се углавном не разликују стога се њихово датовање врши на основу контекста налаза.³⁴⁷

5. Петица сулице

Петица сулице са тулцем за насађивање чији су кракови спојени, и у доњем делу оштећени. Горњи део сулице прераста у шиљак квадратног пресека.

340 Јацановић 2013, 13-14.

341 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 85-86.

342 Крунић 1995, 9-10.

343 Мурашева 2012, 37, 68, кат. 129-132.

344 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 86.

345 Špehar 2010, 80.

346 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 86, Т. I.

347 Бугарски, 2009b, 230-231, са наведеним аналогијама.

Локалитет: Градац. Димензије: 11 x 2,1 x 0,5 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, шездесете године 20. века, Завичајни музеј Хомоља у Жагубици. Библиографија: Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 87, Т. I/6.

*****

На самом крају треба скренути још једном пажњу на микролокацију и висински положај локалитета Градац. Одабир места на коме се налази утврђење на брегу при изласку из Рибарске клисуре, као што је то случај био на локалитету Шетаће испод Малог Вукана, могао би да сугерише употребу овог простора током касноантичког или рановизантијског периода. Подсећања ради, приступ гребену је могућ само са једне, јужне стране, док су на осталима стрме литице и падине. Одабир места је такав да су житељи могли да контролишу продор непријатеља из правца Крепољинске котлине и Горњачке клисуре. Поред тога, мањи број случајно откривених налаза, али и подаци који су добијени од појединих истраживача, указују на насељавање током 4–6. века. Међутим, за сада не можемо рећи да ли су остаци фортификација и профаних објеката који су видљиви на терену изграђени током овог раздобља историје све док се не спроведу археолошка ископавања.

Шетаће у Осаници

На левој обали Осаничке реке у Осаници северно од Жагубице, изнад истоимене кречњачке клисуре, уздиже се планински врх у народу познат као Шетаће (сл. 31).³⁴⁸ Реч је о влашком топониму, чији је корен речи *cetate*, што на румунском значи град/тврђава.³⁴⁹ Топоним Шетаће је релативно чест на простору источне Србије где живи влашко становништво.³⁵⁰ На овом узвишењу, судећи према досадашњим теренским проспекцијама и казивањима мештана, некада су постојали видљиви трагови архитектуре.³⁵¹

Надморска висина локалитета износи 553 m, што је неких 200 m изнад данашњег нивоа реке. Осаничка река настаје уливањем Врањског потока и речице Ваља Стрњаку испод северо-источног подножја локалитета Шетаће.³⁵² У клисури се налази пећина – прераст кроз коју пролази река.³⁵³ Западно од археолошког локалитета Шетаће, на десној обали Осаничке реке, простиру се обрадиве површине на узвишеном брдовитом пропланку. Село Осаница, које је збијеног, издуженог типа, смештено је јужно од локалитета.

Узвишење Шетаће представља један од јужних врхова Хомољских планина, од Жагубице удаљен око 15 km (сл. 32, 33). У правцу севера протежу се планински врхови Врањ (885) и Штубеј (940) m. Испод ових узвишења налази се рударски центар Кучајна који је од Осанице удаљен око 15 km. У подножју врха Врањ откривена је остава из касног гвозденог доба. Њен садржај упућује на развој шумарства и пољопривреде у овом делу Хомоља током поменутог раздобља.³⁵⁴ У правцу истока лежи узвишење Хајдучка липа (708 m), док је југоисточно од локалитета, у непосредној близини, индикативно брдо чији је назив Куларе (462 m). Ови предели подобни су за сточарство и лов на крупну дивљач.

348 Миловановић 2016, 143.

349 Flora 1952, 74.

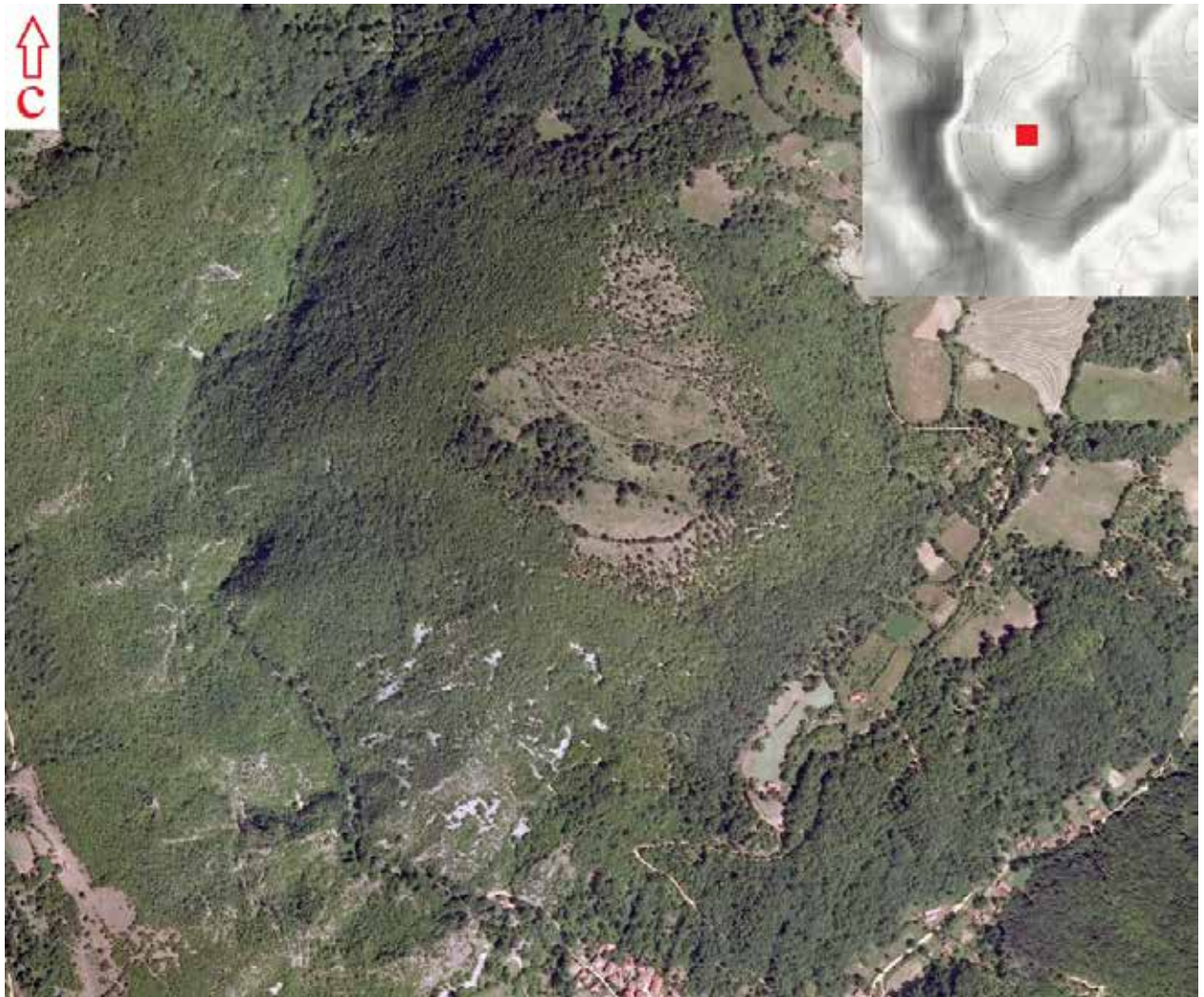
350 Ђорђевић 1910: 232; Čerškov 1967, 57; Миловановић, Марјановић 2020, 284.

351 Миловановић 2017а, 28-29.

352 Marković 1988, 170.

353 Марковић 1962, 257-258.

354 Тапавички Илић 2011, 7-8.

Сл. 31. Положај локалитета Шетаће у Осаници (снимак ГЕОСрбија и google terrain hybrid).

Локалитет је први пут евидентирао професор Т. Ђорђевић током својих рекогносцирања Хомоља, лета 1909. године. Тада је забележио да се на узвишењу Шетаће налазе остаци старог града изнад села Осанице.³⁵⁵ Наредни обилазак локалитета извршен је половином педесетих година када је Н. Крстић констатовао остатке зидина некадашњег утврђења које су биле изграђене на стени. Поједине остатке тада су већ били уништили илегални трагачи.³⁵⁶

Праисторијски налази са врха Шетаће откривени су приликом реализације пројекта *Старе културе Хомоља* чији је носилац био Народни музеј из Пожаревца. Судаћи према достављеном краћем извештају, врх изнад Осанице је окарактерисан као праисторијско градинско насеље.³⁵⁷ Могуће је да је том приликом сакупљен касноантички и рановизантијски покретни археолошки материјал.³⁵⁸ За сада није познато да ли су том приликом откривени остаци зидина. Новембра месеца 2015. године извршено је анкетирање мештана од стране аутора, као и увид у покретне археолошке налазе који се чувају у њиховим приватним збиркама. Након фотографисања и цртања, спроведен је краћи обилазак налазишта.³⁵⁹

355 Ђорђевић 1910, 232.

356 Јацановић, Живковић 2000, 136.

357 Манојловић 2001а 329-330; Манојловић 2001б, 332;

358 Уп. Јацановић 2013, 13-14.

359 Миловановић 2016, 144.

Сл. 32. Локалитет Шетаће у Осаници, поглед са југоистока.

На врху локалитета налази се заравњени плато неправилног кружног облика који је оријентисан у правцу исток–запад. Северно и јужно од поменутог платоа, чија површина износи око 8 ha, протежу се тешко проходне падине. Блаже падине су на источној страни, одакле сеоски пут води до врха налазишта. На самом врху брега налази се пространа ливада коју окружује шума. У правцу истока и југоистока протеже се Осаничка клисура коју чине стрме литице.³⁶⁰ Поређења ради, рановизантијско утврђење на Лишкој Ђави код Гуче, саграђено је на узвишењу које поседује готово идентичан подужи плато као што је то случај у Осаници.³⁶¹

Мештани села Осанице верују да је локалитет Шетаће првобитно био насељен у време Римљана, а да је у турско време коришћен као збег у циљу заштите становништва. Поред тога, они памте остатке зидина које су се налазиле на самом врху. Реч је о зидинама које су на појединим местима биле видљиве до 0,5 m, начињене од камена и малтера, без употребе опеке. Камен са ових грађевина, према њиховим речима, вадио се са циљем да се употреби за формирање међа између ливада на самом врху узвишења. Видљиви трагови архитектуре нису евидентирани приликом краћег обиласка. Вредно је истаћи да конфигурација терена указује на њихово постојање испод нивоа земље на југоисточном делу платоа. Потребно је такође напоменути да је тада налазиште већим делом било прекривено опалим лишћем и растињем.

Покретни налази

Судећи према објављеним археолошким налазима, локалитет Шетаће у Осаници је првобитно био насељен у бакарном добу.³⁶² Поједини предмети, такође случајно сакупљени, указују на насељавање

360 Миловановић 2017а, 28; Миловановић, Филиповић 2018, 5.

361 Радичевић 2002, 38, сл. 2.

362 Стојић, Јацановић 2008, 210.

Сл. 33. Локалитет Шетаће у Осаници, поглед са југа.

и током каснијих периода. Реч је о гвозденом ножу и стрелици.³⁶³ У питању су налази који нису у толикој мери хронолошки осетљиви и представљају склоп дугог трајања. Нож поседује сечиво троугаоног пресека, чија је горња тупа страна благо испупчена (Т. II/1, кат. 6). Поређења ради, такви примерци ножа откривени су у касноантичкој остави алата на оближњем локалитету Босиљковац код Кучева.³⁶⁴ Нож оваквог облика је пронађен током ископавања римског утврђеног насеља Мансиа Идимума.³⁶⁵ Аналогije можемо пронаћи на утврђењу у Врсеницама у оквиру касноантичких културних слојева, итд.³⁶⁶

6. Нож

Нож са сечивом троугаоног пресека чија је тупа страна испупчена, док је оштрица благо лучна. Прелаз сечива у трн, чији је пресек правоугаон, са обе стране је изведен конкавно.

Локалитет: Осаница – Шетаће. Димензије: 18,8 x 2,9 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, приватна збирка. Библиографија: Миловановић 2017а, 42, Сл. 4; Миловановић, Филиповић 2018, 37, кат. 72.

Стрелица има пљоснату троугаоно обликовану главу на чијој се доњој страни налази ојачање кружног пресека (Т. I/6, кат. 7). Налази оваквих стрелица евидентирани су на рановизантијским локалитетима, као што је то случај на Ушћу Поречеке реке и Понтесу у Ђердапу. При-

363 Миловановић 2017а, 29.

364 Шпехар, Јацановић 2011, 39-40, слика 10/61.

365 Vasić, Milošević 2000, 206, kat. br. 39

366 Popović, Bikić 2009, 82-83, sl. 58/1-14, са наведеним аналогијама.

мерци стрелица са пљоснатим троугаоним врхом се такође могу пронаћи на Царичним граду,³⁶⁷ Гамзиграду³⁶⁸ или Градини у Врсеницама.³⁶⁹ У Хомољу су оне откривене на Пчелињем кршу о чему ће бити речи у наставку.

7. Стрелица

Стрелица са троугаоно обликованом главом на чијој се доњој страни налази ојачање кружног пресека. Деформисан и оштећен трн стрелице је квадратног пресека.

Локалитет: Осаница – Шетаће. Димензије: 4,7 x 1,5 x 0,6 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, приватна збирка. Библиографија: Миловановић 2017а, 42, Сл. 3; Миловановић, Филиповић 2018, 37, кат. 73.

Поред ових налаза, на локалитету Шетаће је пронађен и мањи бронзани фрагментовани предмет за који претпостављамо да представља језичак за појас (Т. I/7, кат. 8).³⁷⁰

8. Језичак

Фрагмент језичка правоугаоног пресека чија је једна страна полукружно изведена, док је друга оштећена. Близу оштећеног дела налази се кружна перфорација, док је на супротном делу уочљива мања вертикална урезана линија.

Локалитет: Осаница – Шетаће. Димензије: 2,9 x 1,1 x 0,3 cm. Бронза, ливење, урезивање. Случајни налаз, приватна збирка. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 37, кат. 71.

*****

Локалитет није у целости испитан 2015. године, стога нека наредна рекогносцирања можда могу понудити нове податке о овом археолошком налазишту.³⁷¹ У том случају најпре треба извршити теренску перспекцију у западној зони где се налази стеновита литица. Највероватније је на том делу узвишења Н. Крстић констатовао остатке зидина, будући да их је регистровао на стени.³⁷² За сада не располажемо доказима о насељавању локалитета Шетаће током средњег века. Вешто одабран висински положај, који је природно брањен, као и конфигурација терена, могу уз резерву указати да је локалитет Шетаће у Осаници коришћен између 4. и 6. века.

Зад у Рибару

Остаци зидина у Рибару уочавају се на потесу села чији је данашњи назив Горња Мала. У питању је локалитет који је код мештана познат под именом Зад, на десној обали Млаве у Рибарској клисури (сл. 34, 35). У односу на Жагубицу, село се налази у правцу северозапада, на неких 10 km удаљености. Надморска висина брега на коме су изграђене фортификације износи око 240 m.³⁷³ У

367 Šrehar 2010, 129, нар. 135, kat. 709-711, Т. XXXIX/709-711.

368 Живић 2003, 152, кат. 304, 306.

369 Роровић, Викић 2009, 81, сл. 57/5.

370 Миловановић, Филиповић 2018, 37, кат. 71.

371 Миловановић 2016, 144.

372 Јацановић, Живковић 2000, 136.

373 Миловановић, Филиповић 2018, 4.

Сл. 34. Положај утврђења Зад – Рибаре у Рибарској клисури (снимак ГЕОСрбија и google terrain hybrid).

правцу севера и истока пружа се Жагубичка котлина, док су према југу обронци планине Бељанице на којима доминирају врхови Трујкина (802 m) и Широка главица (819 m). У ближој околини локалитета, налазе се два брда са индикативним називима Стража (406 m) и Златово (439 m). У потесу села чији је назив Доња Мала, река Млава прави две веће окуке између којих се налазе мање обрадиве површине.

Прилаз налазишту могућ је сеоским путем са источне стране који води до основне школе Моша Пијаде. Према причањима мештана школа је саграђена на старијим „римским“ темељима.³⁷⁴ На јужној страни локалитета налази се кречњачка клисура, односно непроходне литице које се спуштају до Млаве (сл. 36). На осталим странама света је стрма падина. Рибарски брег, на коме су подигнуте зидине је приближно кружног облика. Са највишег врха Горње Мале пружа се поглед према Малом Вукану (локалитет Шетаће, сл. 37) и ширем ареалу локалитета Градац код Крепољина који је удаљен од Рибара нешто мање од 4 km, усмерен приближно у правцу запада. На супротној страни поглед је уперен према жагубичкој котлини и јужним обронцима Хомољских планина.

Прве податке о утврђењу у Рибару добијамо од Ј. Драгашевића током његових географских проучавања Хомоља. Професор са Артиљеријске школе запазио је остатке старог града, називајући га Дрманом.³⁷⁵ Као и у случају горе поменутог крепољинског Градца, којег назива Куделином, може се претпоставити да је Драгашевић чуо неку легенду која говори о градитељској активности полубраће бугарског и куманског порекла у овом делу Хомоља, стога је желео да понуди одговор на питање ко је могао бити заслужан за изградњу ових утврђења.³⁷⁶

374 Цуњак, Миљковић 1992, 103.

375 Драгашевић 1875, 80-81

376 Milovanović, Radisavljević, Filipović 2020, 67.

Сл. 35. Утврђење Зад – Рибаре у Рибарској клисури (google terrain hybrid).

Најзначајнији податак који је Драгашевић оставио иза себе јесте свакако скица утврђења (сл. 38). Судећи према приложеном цртежу, основа утврђеног насеља је била неправилне кружне основе. На њеном југозападном делу уочава се четвртаста основа која би могла бити кула. Поред тога, недалеко од локалитета Зад, тачније код ушћа Осаничке реке у Млаву, Драгашевић је међу првима евидентирао остатке цркве.³⁷⁷ На овом месту је 1928. године саграђена данашња црква Шупљаја.³⁷⁸

До краја 19. века, утврђење у Рибару биће предмет краћих проучавања Ф. Каница и В. Карића.³⁷⁹ Најзначајније податке о локалитету Зад добијамо од професора Т. Ђорђевића приликом рекогносцирања Хомоља 1909. године. У свом извештају, наводи да се на брегу Заду усред Рибара налазе остаци старог града. Такође он описује и технику зидања, где каже да су зидине начињене од камена и малтера без опека и да се „свуд у наоколо познаје круг од зида.“ Овде се свакако мисли на основу утврђења што се подудара са Драгашевићевом скицом. На појединим местима Ђорђевић је успео да измери и дебљину зидина која износи чак 3 m. Поред тога, на површини терена професор етнологије проналази обиље бакарног и сребрног римског новца, као и „црепове врло крупних ћупова.“ Легенде које је прикупио од мештана, указују да је град изграђен од стране „Јелина“.³⁸⁰

Наредно интересовање за локалитет Зад, колико се зна, јавиће се тек почетком деведесетих година прошлога века. Том приликом М. Цуњак и М. Миљковић спровешће прва и за сада једина сондажна ископавања на овом локалитету. Тада је испред Основне школе „Моше Пијаде“ отво-

377 Драгашевић 1875, 80-81; Драгашевић 1876, 327.

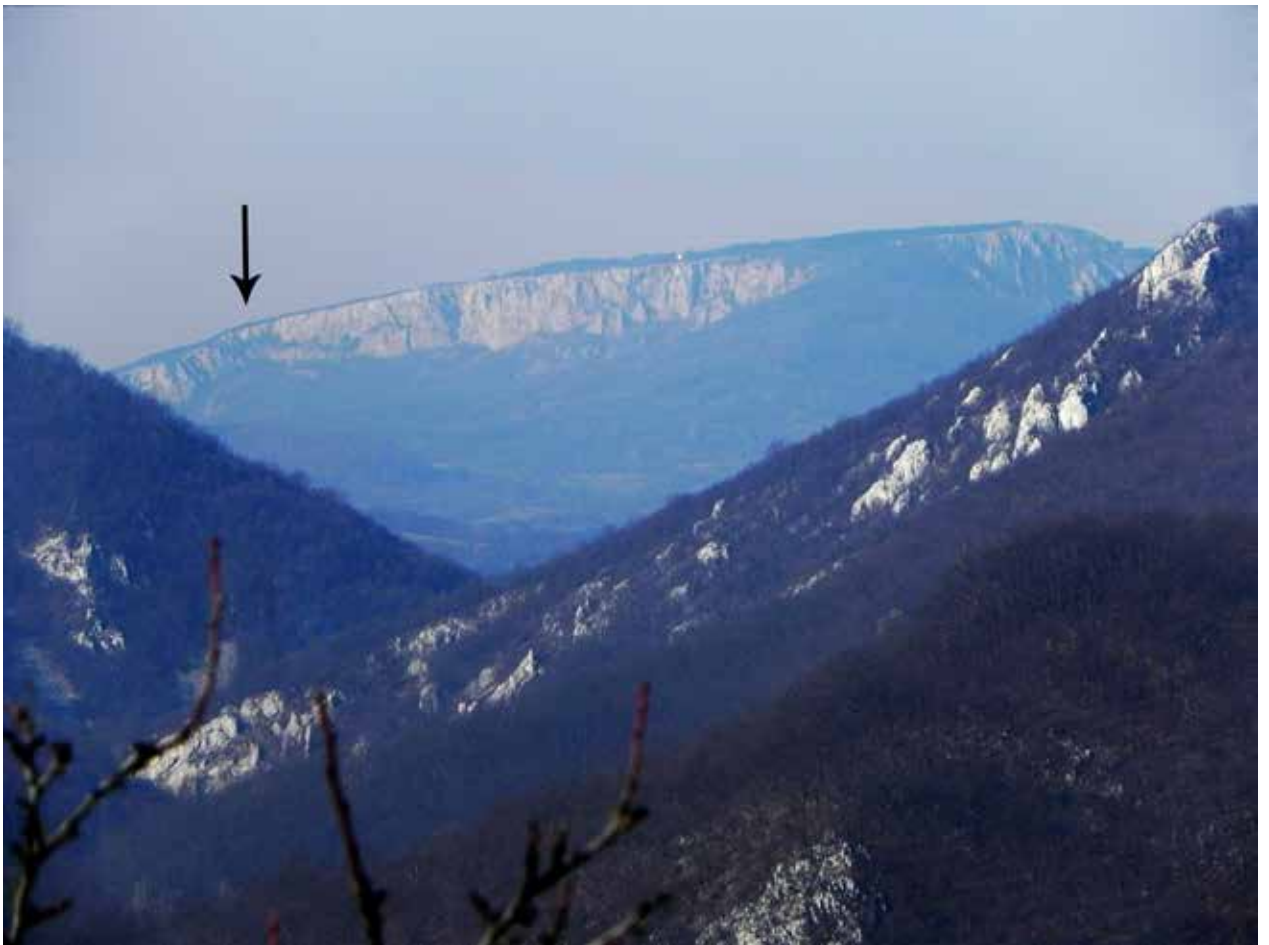
378 Радовановић 1997, 242.

379 Карић 1997, 847-849; Каниц 1985, 248, 266-267, 272.

380 Ђорђевић 1910, 231-232.

Сл. 36. Утврђење Зад – Рибаре у Рибарској клисури, поглед са југозапада.

Сл. 37. Локалитет Шетаће испод Малог Вукана у Горњачкој клисури, поглед са ареала утврђења Зад у Рибару.

Сл. 38. Основа утврђења Зад – Рибаре према Ј. Драгашевићу.

рена једна сонда. Судаћи према краћем извештају, у сонди је пронађен зид фундиран на стени, начињен од притесаног камена и кречног малтера. Његова дебљина износи 1,30 m, док је очувана висина 0,70 m. Од покретних налаза, пронађени су уломци грнчарије и један новчић који се датују у 4. век.³⁸¹ Према сећању мештана, сонда је постављена поред макадамског пута преко пута школе, односно на горњем делу западне падине.³⁸²

Новембра месеца 2015. године налазиште су обишли М. Миловановић и Д. Јацановић (сл. 39).³⁸³ Анкетирањем мештана добијени су подаци о легендама које су идентичне онима које је забележио Т. Ђорђевић. Мештани сматрају да је „јелински град“ изграђен у време када су Римљани боравили на овим просторима. У другој половини 20. века, према речима испитаника, приликом градње савреме-

381 Цуњак, Миљковић 1992, 103.

382 Миловановић 2016, 121.

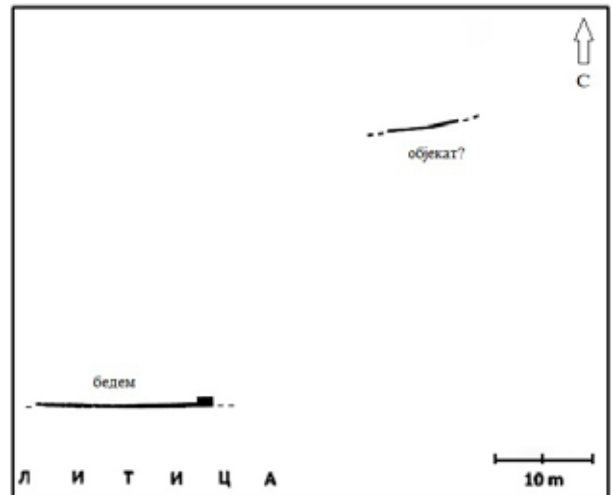
383 Миловановић 2017а, 30, нап. 43.

них кућа у Горњој Мали, пронађени су различити археолошки налази о којима се данас нажалост ништа не зна: керамика, стрелице, мањи бакарни новац, као и кости за које житељи села сматрају да могу бити људске. Поједини темељи савремених ограда у околини школе изграђени су од ломљеног кречњака који изазива сумњу да је првобитно припадао некој старијој грађевини. На површини терена је током обиласка 2015. године пронађен атипичан уломак керамике.

На јужној страни локалитета Зад, тачније на литици, евидентирано је спољашње лице бедема (сл. 40). Његова очувана висина износи 1,20 m, док дебелину није било могуће измерити. Бедем је прилагођен конфигурацији стеновитог терена, саграђен је од ломљеног и притесаног камена мале и средње величине који је везан кречним малтером беличасте боје. Оријентација одбрамбеног зида је запад–исток. Његова дужина може да се прати у дужини од око 20 m према западу. Судаћи према Драгашевићевој скици у питању је јужни бедем утврђеног насеља. Треба напоменути да мештани памте остатке зидина које су окруживале читав врх брега изнад десне обале Млаве,³⁸⁴ што одговара подацима који се налазе на Драгашевићевој скици. Будући да је овај зид најбоље очуван на локалитету, није искључено да је на овом месту Ђорђевић уочио дебелину од 3 m.

За сада не располажемо доказима који би указали на постојање подграђа или неке друге одбрамбене насеобинске целине на локалитету Зад. Када је реч о неправилној кружној основи, попут ове у Рибару, истичемо да постоје аналогije на подручју Србије за утврђена насеља која су изграђена на висинским, тешко приступачним местима, чија је основа приближно кружна и прилагођена конфигурацији терена. Такав пример можемо пронаћи на рановизантијском локалитету Радалица – Градина код Новог Пазара,³⁸⁵ или на локалитету Градина у селу Рамошеву, у околини Тутина, који се оквирно датује у време 4–6. века.³⁸⁶

На врху брега Зад, односно у дворишту мештанина С. Стаматовића уочава се зид у дужини од 10 m, оријентисан у правцу исток–запад, грађен од ломљеног и притесаног камена који је везан кречним малтером беличасте боје (сл. 41). Очувана висина зида је око 0,5 m, док уну-

Сл. 39. Скица очуваних зидина на локалитету Зад – Рибаре.

Сл. 40. Јужни бедем утврђења Зад – Рибаре, спољашње девастирано лице.

384 Миловановић 2016, 121.

385 Калић, Мркобрад 1985, 41, 45, Т. I.

386 Иванишевић 1987, 10, сл. I.

Сл. 41. Спољашње лице зида (објекат?) на врху локалитета Зад – Рибаре.

трашње лице није видљиво. За сада је тешко рећи да ли је овај зид представљао бедем или део објеката. На основу оријентације зида, као и положаја на врху брега, не треба искључити могућност да је и овде реч о цркви.³⁸⁷ Током рановизантијског периода, изградња сакралних објеката на доминантим тачкама утврђења у овом делу Царства није реткост.³⁸⁸

Покретни налази

У основној школи у Рибару чува се гвоздени нож са два сечива чији су врхови повијени на горе (Т. II/2, кат. 9). Између сечива налази се мања тордирана дршка. Налази оваквог типа, познати су са појединих средњовековних локалитета у Војводини и Смедеревској тврђави који се оквирно датују у 12-15. век.³⁸⁹ Међутим, налаз из Рибара би могао имати сличности са фрагментованим ножем који је откривен у оквиру рановизантијских културних слојева на локалитету Акве у Ђердапу.³⁹⁰

387 Миловановић 2017а, 31.

388 Милинковић 2010, 92.

389 Манојловић Николић, 2004, 33-34, Сл, 54-55; Цуњак 2001, 36, кат. 203-205, Табла 41/203-205.

390 Šrehar 2010, 112-113, Т. XXXI/534, кат. 534.

9. Нож

Нож специфичне намене са два сечива различитих димензија, троугаоног пресека, којима је врх повијен на горе. Између сечива налази се мања тордирана дршка. Прелаз дршке у сечива је на горњој тупој страни изведен равно, а на доњој конкавно. Оштрице ножа су делимично оштећене.

Локалитет: Рибаре – Зад. Димензије: 27,2 x 2,5 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање, тордирање. Случајни налаз, ОШ Моша Пијаде, Рибаре. Библиографија: Миловановић 2017а, 42, Сл. 5; Миловановић, Филиповић 2018, 37, кат. 70.

Покретни налази који су пронађени приликом археолошких ископавања 1992. године до данас нису објављени.

Прилог о цркви

Западно од локалитета Зад, на раздаљини мањој од два километра, налази се црква Шупљаја која је сазидаана 1928. године. Према казивању мештана, она је подигнута на темељима неке старије цркве. Објекат је изграђен на вештачки насутом платоу изнад ушћа Осаничке реке у Млаву,³⁹¹ тачније између врхова Златово и Кремен (477 m). Надморска висина платоа износи око 220 m. На десној обали Осаничке реке уздижу се оштре, вертикалне кречњачке литице изнад којих, према казивању мештана, нема остатака зидина. Међутим, према писању генерала М. Миленковића и инжењера Ж. Протића „на брду Шупљаја“ налазио се римски град.³⁹² Ово су за сада једни подаци који упућују на постајање утврђења у овом делу Рибара. Колико се зна, долину Осаничке реке у рибарском атару археолози нису рекогносцирали, стога за сада остајемо без коначног одговора о постојању одбрамбених целина.³⁹³

Рушевине сакралног здања изнад ушћа Осаничке реке у Млаву првобитно уочава Ј. Драгашевић почетком седамдесетих година 19. века.³⁹⁴ Цркву је такође обишао и Т. Ђорђевић приликом рекогносцирања Хомоља. У његовом извештају он истиче очуван сокл и олтар грађевине. Житељи Рибара су Ђорђевићу приликом анкетања саопштили да су на зидовима цркве некада биле видљиве фреске.³⁹⁵

Почетком деведесетих година прошлога века северно и јужно од цркве Шупљаје постављена је по једна сонда у оквиру којих је откривен „старији културни слој“, затим грађевински шут и фрагменти фресака. Руководиоци археолошких ископавања били су М. Цуњак и М. Миљковић. Како се у краћем извештају наводи, обилазак терена извршен је и преко пута цркве на левој обали Млаве где су пронађени уломци керамике који се опредељују у време пуног средњег века (?).³⁹⁶

На основу горе поменутих извештаја и досадашњих истраживања терена, не можемо говорити о архитектонским карактеристикама и датовању старије цркве у Рибару. Храм који је саграђен 1928. године има триконхалну основу. На питање да ли је нова црква пратила основу старије, одговор могу пружити нека будућа археолошка ископавања. У овом тренутку може се поменути један пример сакралног здања који је изграђен ван брањеног ареала, односно код ушћа река, као што је то случај у Рибару. У питању је тробродна рановизантијска базилика код ушћа Себечевске реке у Рашку испод локалитета Градина, недалеко од Новог Пазара.³⁹⁷

391 Цуњак, Миљковић 1992, 103; Радовановић 1997, 242.

392 Миленковић, Протић 1936, 45.

393 Миловановић, (у штампани).

394 Драгашевић 1875, 80.

395 Ђорђевић 1910, 233.

396 Цуњак, Миљковић 1992, 103.

397 Роровић 1999, 123, 134.

*****

Руководиоци ископавања на локалитету Зад датују зид које је истражен преко пута школе у 4. век на основу необјављеног римског новца и уломака керамике.³⁹⁸ За сада не располажемо подацима о тачном положају, оријентацији и димензијама сонде, затим стратиграфији, адекватним фотографијима, цртежима покретних и непокретних налаза, надморским висинама, итд. У том смислу тешко је говорити о намени откривеног зида. Његова достављена ширина од 1,30 m и приближно место на којем је откривен дозогољава нам да претпоставимо да је можда имао одбрамбену функцију (бедем, кула, протеихизма?). На основу података којима располажемо од руководиоца и мештана Рибара, уз нужни опрез се могу извући прелиминарни закључци.

Територијално најближе висинско утврђење које поседује поуздано издвојене касноантичке хоризонте у оквиру којих је потврђења изградња фортификација јесте Јеринин град у селу Војска код Свилајнца. Значајно је напоменути да су на овом месту евидентирани и рановизантијски слојеви, као и покретни налази који упућују на присуство германских племена.³⁹⁹ Друго висинско утврђење на коме су пронађени налази из 4-6. века приликом археолошких ископавања јесте Пчелињи крш у Лазници. Међутим, на основу краћег извештаја не може се закључити да ли су данас видљиви остаци фортификација подигнути током касноантичког периода.⁴⁰⁰ Укратко треба напоменути и тешко приступачне локалитете за које се на основу површинских налаза сматра да су били насељени током касне антике. У Хомољу је такав случај потврђен на већ поменутом локалитету Грац – Горњачки извор. Паралеле проналазимо и на другим висинским археолошким налазиштима као што су Градац – Грабовче код Сврљига или истодобни локалитети који су регистровани у околини.⁴⁰¹

Слабљење власти Царства и све чешћи варварски упади током 4. века утицали су на потребу за јачим и сигурнијим војним утврдама ради заштите комуникација и рударских подручја.⁴⁰² У Првој Мезији су током поменутог столећа потврђени бројни варварски налети о чему сведоче историјска и археолошка грађа.⁴⁰³ Међутим, недовољна проученост и у потпуности необјављени резултати археолошких истраживања, не дозвољавају нам да предложимо ближе датовање одбрамбеног зида који су открили М. Цуњак и М. Миљковић. Можемо само уз опрез претпоставити да се изградња догодила током друге половине 4. века, односно за време цара Валентинијана (364-375) и Валенса (364-378), када су подигнуте фортификације на оближњим римским утврђењима на Јовис Пагу и Идимуму.⁴⁰⁴

Када је реч о насељавању током рановизантијског периода на локалитету Зад, за сада располажемо само одређеним претпоставкама које се не смеју искључити. Уколико је заиста реч о римском новцу, потребно је скренути пажњу да су налази овог типа евидентирани и на археолошким локалитетима 6. века. Такве случајеве имамо на Царичином граду⁴⁰⁵ и Градини на Јелици.⁴⁰⁶ Римски ковани новац који је пронађен на локалитету код Лебана сведочи о монетарној политици 6. века, што је убедљиво доказао В. Поповић.⁴⁰⁷ Примерци истодобног новца са Градине на Јелици, према М. Васићу могли су бити коришћени, између осталог и за претапање током рановизан-

398 Цуњак, Миљковић 1992, 103.

399 Додић 2013, 68; Bugarski, Ivanišević 2019, 277, 293, Fig. 1/11.

400 Уп. Мишић, Селаковић 2017, 19.

401 Радишић 2015, 286, 293, Карта 1.

402 Поповић, Викић 2009, 126.

403 Мирковић 1981a, 94-95; Ферјанчић 2013, 32; Јовановић 2006, 273-274; Mirković 1968, 72; Popović 1982, 545-547; Кондић 1973, 45; Миловановић 2019, 295-296.

404 Vasić, Milošević 2000, 153-154, 157, 231.

405 Поповић 1980, 122-126.

406 Васић 2014, 59.

407 Поповић 1980, 122-126.

тијског периода.⁴⁰⁸ Треба уз одређену дозу резерве скренути пажњу и на уломке керамике за које Ђорђевић истиче да потичу од врло крупних ћупова. Они највероватније могу представљати питосе који су релативно честа појава и на рановизантијским утврђеним насељима.⁴⁰⁹

У прилог насељавању локалитета Зад током рановизантијског периода упућују и други расположиви подаци. У том смислу још једном спомињемо висинске касноантичке локалитете који се налазе у непосредној близини Рибара на којима су током археолошких ископавања евидентирани налази из 6. века. Можда треба укратко споменути и неколико таквих примера у другим крајевима Србије. Археолошка сондажна ископавања утврђења на локалитету Јеринин град – Горња Црнућа код Горњег Милановца изнела су на светлост дана налазе 4-6. века.⁴¹⁰ Доста добру слику о континуитету насељавања 4-6. века пружила су системастка ископавања на археолошким налазиштима Градина изнад Пазаришта⁴¹¹ и Градина у Врсеницима.⁴¹² Такви случајеви познати су на многоборјним локалитетима у Северној Македонији, Бугарској или Босни и Херцеговини.⁴¹³

Подсетимо се на тренутак још једном извештаја Т. Ђорђевића. Зид којег спомиње у ширини од 3 m је сасвим извесно представљао бедем утврђења. На рановизантијским локалитетима у Браничеву, максимална дебљина бедема измерена у Ледерати у Раму, која износи чак 3,40 m.⁴¹⁴ Овако велика ширина бедема такође може, примера ради, подразумевати постојање зиданих потпора за степеништа која су водила до круништа, као што је то случај у оближњем утврђењу у Босману које је изграђено у 6. веку.⁴¹⁵ На висинским рановизантијским утврђењима у Северној Македонији установљене су одбрамбене зидине чија дебљина износи до 3,5 m.⁴¹⁶

Не треба искључити могућност евентуалних фаза градње, односно обнова утврђења на локалитету Зад, имајући у виду велике разлике у дебљини зидова чија је намена сасвим извесно била дефанзивне природе. Ово даље упућује на закључак да је у одређеном тренутку дошло до рушења старих и изградње нових фортификација које су пружале сигурнију заштиту. Чини се да нећемо погрешити ако претпоставимо да је на брегу изнад десне обале Млаве у Рибару дошло до непријатељских разарања која су оштетили првобитно утврђење. Међутим, када су се она догодила за сада је тешко понудити тачан одговор. Да ли је претпостављена обнова на овом месту спроведена током ране Византије (или средњовековног периода што је мање вероватно) за сада остаје такође отворено питање.

Преграда – Подкрш у Жагубици

Археолошко налазиште Преграда – Подкрш смештено је на једном од брегова планинског узвишења Подкрш (512 m) у клисури реке Тиснице на надморској висини од око 360 m (сл. 42). Локалитет је од центра Жагубице удаљен 1 km у правцу југоистока. На овом месту Тисница окружује локалитет и својим током формира облик грчког слова Ω.⁴¹⁷ Уливањем Тиснице у оближње

408 Васић 2014, 60.

409 Уп. Цвјетићанин 2016, 167-169; Ђелажас 1983, 101; Поповић 1999, 106.

410 Лудајић, Поповић, Миланковић 1986, 86, 90.

411 Поповић 1999, 294.

412 Поповић, Ђикић 2009, 125-126, Sl. 104.

413 Уп. Микичић 2002; Динчев 2006; Шпехар 2008.

414 Џуњак, Јовановић 2014, 27-29; О карактеристикама одбрамбене архитектуре током рановизантијског периода на осталим локалитетима у Србији и окружењу уп. Миланковић 2015, 72-79.

415 Кондић 1984, 140.

416 Микичић 2002, 92.

417 Миловановић, Филиповић 2018, 4.

Сл. 42. Положај локалитета Преграда – Подкрш и Стража у Жагубици (снимак ГЕОСрбија и google terrain hybrid).

Жагубичко врело настаје река Млава чији се ток усмерава према Горњачким планинама.⁴¹⁸ У правцу југа и југоистока налазе се пошумљени обронци планине Бељанице, међу којима доминира врх Веселина (682 m) и Ђула (936 m). На супротној страни простире се Жагубичка котлина на чијем је рубу изграђен асфалтни пут, усмерен према Бору. Од ове саобраћајнице одваја се варошки макадамски пут који поред каменолома Мермер води до брега Преграде – Подкрша, одакле је приступ уједно и најпогоднији. Источно од врха Подкрш протежу се густо шумовита побрђа планине Бељанице и Црног врха, те стога у овом делу Хомоља обрадивог земљишта нема. Овај предео је највише подобан за шумарство, сточарство и лов на крупну дивљач. Међу овим планинским масивима налази се врх Стража на коме се према Ф. Каницу налази каструм.⁴¹⁹

Површина локалитета Преграда – Подкрш је стеновита, неравна и обрасла шумом, површине око 1 ha (сл. 43). У правцу севера и запада протежу се према Тисници блаже падине. На јужној страни је оштра вертикална литица. Према истоку, одакле је приступ најпогоднији, терен има седласт облик који је у односу на врх на нешто нижој надморској висини.⁴²⁰ Преко пута налазишта, тачније према западу, налази се изнад стеновите литице још један локалитет под именом Стража (око 400 m, сл. 44) на коме је пронађен праисторијски (бакарно доба), касноантички⁴²¹ и највероватније раносредњовековни археолошки материјал.⁴²² Ово налазиште делом је уништено

418 Marković 1988, 150.

419 Каниц 1985, 272.

420 Миловановић 2017а, 32.

421 Стојић, Јацановић 2008, 353; Јацановић 2013, 13-14.

422 У питању су спорадични налази керамике који су сакупљени приликом краћих рекогносцирања новембра 2015. године, уп. *Извештаји* НМП, бр. 843, 12. 12. 2016; Миловановић 2016, 126, нап. 500. Налази су предати Завичајном музеју Хомоља у Жагубици, уп. *Службена белешка*, ЗМХ, бр. 11, 16. 01. 2018.

Сл. 43. Локалитет Преграда – Подкрш, поглед са запада (локалитет Стража у Жагубици).

радом каменолома на северној страни.⁴²³ У непосредној близини Преграда – Подкрша, налази се чак 11 пећина, како на левој, тако и на десној обали Тиснице.

Остаци зидина на локалитету Преграда – Подкрш првобитно су привукле пажњу Ј. Драгашевића током његових проучавања Хомоља. На овом месту запазио је остатке града за који је претпоставио да је господарио околином Жагубице. Недалеко одавде, код ушћа Мале реке у Тисницу, евидентирао је рушевине цркве.⁴²⁴ У питању је, сасвим извесно, сакрални објекат триконхалне основе, највероватније настао у позном средњем веку, чији је назив у народу познат као Дамила.⁴²⁵ Наредни помен локалитета у литератури потиче од Т. Ђорђевића који каже да се уз Тисницу, пола сата од Жагубице, налазе остаци града.⁴²⁶

У извештају Пожаревачког музеја за 2005. годину помињу се извесна микрорекогносцирања у долини Тиснице, али за сада остаје непознато да ли је локалитет Преграда – Подкрш био предмет тадашњих истраживања.⁴²⁷ Аутори овог текста обишли су локалитет новембра 2015. године. Најпре су анкетирани мештани Жагубице, а након тога се приступило краћем обиласку

423 Миловановић, Филиповић 2018, 4.

424 Драгашевић 1875, 88.

425 Бошковић 1950, 196, 198, Сл. 33.

426 Ђорђевић 1910, 232.

427 Јацановић 2007, 453.

Сл. 44. Локалитет Стража у Жагубици, поглед са истока.

терена. Испитаници памте својевремене остатке зидина на самом врху локалитета, али оне данас нису сачуване. Мештани такође спомињу и постојање гробова на северној падини али о њима немамо ближе податке.⁴²⁸ У данашњој литератури преовладава мишљење да локалитет Преграда – Подкрш припада рановизантијском периоду.⁴²⁹

Приликом обиласка терена 2015. године евидентиран је двоцифрен број илегалних ископа. Може се слободно рећи да су локалитет потпуно уништили илегални трагачи за благом. Из избачене земље потиче већи број уломака керамике која се може оквирно датовати у време 4–6. века. На западној падини откривен је оштећен зид, оријентисан у правцу запад–исток (сл. 45). Око зида су уочени његови остаци тј. једна мања целина коју чини ломљено камење, спојено кречним малтером беле боје. Поред тога, присутна је и већа концентрација уситњеног малтера на овом месту. Видљива дужина зида износи 3,32 m, док је висина 0,92 m. Очувана ширина износи 0,5 m. Зид је начињен од ломљеног камења мање величине, са кречним малтером беличасте боје као везивним средством. Намена ове грађевине се не може одредити без археолошких ископавања.⁴³⁰

Покретни налази

На површини терена откривено је неколико уломака керамике који могу припадати касноантичкој или рановизантијској продукцији. За ову прилику смо издвојили фрагменте лонца,

428 Миловановић 2017а, 33.

429 Уп. Milinković 2016, 509; Милинковић 2015, 55-56.

430 Миловановић 2017а, 33.

Сл. 45. Остаци девастираног зида на Прегради – Подкршу.

питоса и поклопца. Сви примерци су начињени од добро печене глине на витлу. Поред тога у илегалним ископима пронађени су део жрвња, стрелица, брус, рог – полуфабрикат и део лепа.⁴³¹

Облици лонца територијално најближе сличности имају са примерцима који су пронађени на локалитету Грац – Горњачки извор о чему је већ било речи. Ради се о типовима које карактерише сива боја печења и повијен обод чија је ивица у горњем делу заобљена, док је у доњем равно засечена (Т. II/3, кат. 10). Треба још једном нагласити да је њихова употреба, поред рановизантијског периода, забележена и током касне антике.

10. Уломак лонца

Уломак лонца од тамносиве глине са примесама кварца, повијеног обода чија је ивица у горњем делу заобљена, а на доњем равна.

Локалитет: Преграда – Подкрш. Димензије: 5,8 x 4,6 x 0,6 cm. Глина, кварц или лискун, печење, витло. Случајни налаз, 2015. година, Народни музеј Пожаревац. Библиографија: Милова новић 2017а, 44, Сл. 10/1.

⁴³¹ Предмети су након обиласка предати Народном музеју у Пожаревацу, уп. *Записник о поклону*, НМП, Број 578, 08. 06. 2017. и завичајном музеју Хомоља у Жагубици, уп. *Службена белешка* бр. 11, 16. 01. 2018., ЗМХ; Милова новић, Филиповић 2018, 38, кат. 77.

На површини терена пронађен је део поклопца са очуваном дугметастом дршком, мрко-сиве боје печења (Т. II/4, кат. 11). Овакав тип поклопца честа је појава на рановизантијским локалитетима. На основу досадашњих истраживања могу се пронаћи бројне аналогије, стога ћемо овом приликом издвојити оне најближе. У Браничеву су на десној обали Дунава налази овог типа откривени на Светињи у Виминацијуму,⁴³² Ледерати у Раму,⁴³³ и Салдumu.⁴³⁴ У обзир можемо узети аналогије на многорбојним рановизантијским утврђењима у Ђердапу,⁴³⁵ затим Мокрањским стенама код Неготина,⁴³⁶ или Момчиловом граду на Јухору.⁴³⁷

11. Поклопац

Поклопац сивомрке боје печења са дугметастом оштећеном дршком, коничним телом и примесама кварца или лискуна. Доњи део поклопца је поломљен.

Локалитет: Преграда – Подкрш. Димензије: 5,9 x 3,1 x 0,6 cm. Глина, кварц или лискун, печење, витло. Случајни налаз, 2015. година, Народни музеј Пожаревац. Библиографија: Миловановић 2017а, 44, Сл. 10/2.

У Завичајном музеју Хомоља у Жагубици чува се фрагмент питоса (Т. II/5, кат. 12) који такође има најближе аналогије на поменутом локалитету на левој обали Млаве у Горњачкој клисури о чему је већ било речи. Налази овог типа су типични по испупчењу које се простира дуж доње површине равног обода.

12. Уломак питоса

Уломак питоса светлоцрвене боје са местимичним траговима горења. Обод посуде је раван док је ивица заобљена, на доњем делу благо испупчена.

Локалитет: Преграда – Подкрш. Димензије: 15,1 x 6,1 x 0,9 cm. Глина, кварц или лискун, печење, витло. Случајни налаз, 2017. година, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 35, кат. 62.

Откривени део жрвња од андезита на површини терена (Т. III/1, кат. 13) донео је нова сазнања о насељавању Преграде – Подкрша. По својим особеностима у питању је ручни тип који је био најчешће коришћен у римским провинцијама на тлу Србије током античког периода. Њихов пречник варира између 25 и 55 cm. Овакви жрвњеви могли су да имају удубљење, односно складишник на горњој површини у који је сипана одређена количина материјала пре млевења. Изнад поменутог складишника, исклесан је уздигнути прстен (руб) који је имао намену да спречи или ублажи расипање одређене количине приликом млевења. На његовим спољашњим ивицама обично су се налазили мањи неједнаки паралелни уклесани урези, због чега је површина прстена била храпава. Сматра се да је то наменски учињено ради лакшег ношења. Жрвњеви овог типа излазе из употребе најкасније крајем 4. века.⁴³⁸ У сваком случају, присуство овог налаза на локалитету у Жагубици пружа увид у привредне активности становништва. Близина плодне Жагубичке котлине на чијој површини успевају различите пољопривредне културе указује да су се житељи

432 Поповић 1987, 20, сл. 16/13.

433 Миловановић 2016, 81, 138, Т. IV/4, VIII/7.

434 Јерemić 2009, 118-119, fig. 60, cat. no. 344-345.

435 Gabrićević 1986, 72, Fig. 10/1-3; Tomović 1986, 410, fig. 30/6; Kopač 2018, 110-111, Сл. 47/115-116, Кат. бр. 115-116.

436 Сретеновић 1984, 223, Сл. 213/1.

437 Брмболић 1986, 203, сл. 22.

438 Jovičić 2019, 186-188.

овог локалитета бавили земљорадњом. Међутим, не треба искључити могућност да је жрвањ коришћен за млевање руде. Треба се подсетити да су на површини терена током рекогносцирања пронађени остаци згуре којој претходе металопрерађивачки послови. Одабир места уз саму реку може нас навести на размишање о присуству извесних постројења како би се користила водена енергија за топионице или испирање руде.⁴³⁹ Близина Црног врха, на коме су евидентирани слојеви андезита,⁴⁴⁰ указује на могућу експлоатацију ове врсте стене током касноантичког периода на простору Хомоља.

13. Део жрвња

Део жрвња са благо лучном углачаном доњом страном. На горњој страни уочљив је испупчен профилисан делимично назубљен руб, док се нешто ниже налази оштећен овални отвор.

Локалитет: Преграда – Подкрш. Димензије: 20,1 x 13,5 x 6,9 cm. Андезит, клесање, глачање. Случајни налаз, 2017. година, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 35, кат. 61.

Мештани су почетком 21. века пронашли гвоздену тробриду стрелицу (Т. III/2, кат. 14) која се данас налази у Завичајном музеју Хомоља у Жагубици. Постоје бројне паралеле за овај тип офанзивног оружја. Њих су користили Хуни,⁴⁴¹ али и германска племена на територији Царства на шта указују нпр. налази који су откривени на некрополи Више гробаља у Виминацијуму.⁴⁴² У време када су Авари дошли у Панонију, примена овог офанзивног оружја се шири и код њихових суседа.⁴⁴³ Код Гепида на Криму у 6. веку тробриде стреле су као прилог чиниле део гробног инвентара, као што је то случај на некрополи у Керчу.⁴⁴⁴ Истраживања показују да су тробриде стреле потврђене на бројним локалитетима на простору јужно од Саве и Дунава, стога се с правом претпоставља да су биле у употреби и у византијској војсци.⁴⁴⁵ У Хомољу су тробриде стрелице, како ћемо касније видети, откривене на локалитетима Пчелињи крш и Потај чука у околини Жагубице. Примерци са оближњих истражених налазишта који се опредељују у време касне антике потичу са Ледерате,⁴⁴⁶ и Равне код Књажевца.⁴⁴⁷ Тробриде стрелице датоване у рановизантијски период, евидентиране су у Салдуму⁴⁴⁸ и утврђењима у Ђердапу,⁴⁴⁹ као и на многим другим истодобним локалитетима.

14. Стрелица

Тробрида стрелица са трном кружног пресека.

Локалитет: Преграда – Подкрш. Димензије: 6,4 x 0,9 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља, почетак 21. века. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 38, кат. 77.

439 Ђирковић 1999, 401; Миловановић, Филиповић 2018, 4.

440 Marković 1988, 48.

441 Бугарски 2009а, 114.

442 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 39-40, Pl. 19/129-5, Pl. 31/152-6-7, Fig. 23/4-5.

443 Бугарски 2009а, 114.

444 Kazanski 2013, 119, 120, , Fig. 5/10-15.

445 Popović 1999, 113; Popović, Bikić 2009, 81.

446 Цуњак 2014, 134, 135/84, кат. 84.

447 Petković, et. al. 2005, 100, Pl. XI/123-1.

448 Jeremić 2009, 162, fig. 79, cat. no. 478.

449 Špehar 2010, 129.

У мање хронолошки осетљиве налазе убрајају се брус, као и исечак од козјег рога. На површини бруса (Т. III/3, кат. 15) неправилног овалног облика, уочљиви су трагови вертикалних уреза насталих приликом оштрења сечива. Ипак, и поред слабе хронолошке осетљивости, истраживања показују да су брусеве били у широкој употреби током рановизантијског периода на локалитетима висинског типа и лимесу, о чему сведоче примерци који су откривени на утврђењима у Бердапу,⁴⁵⁰ затим Градини на Јелици,⁴⁵¹ Градини изнад Пазаришта,⁴⁵² или Царичином граду.⁴⁵³

15. Брус

Брус неправилног издуженог овалног облика на чијој површини су уочљиви трагови вертикалних уреза насталих приликом оштрења сечива. На горњој страни изведено је мање удубљење за палац руке како би се лакше маневрисало приликом оштрења. Доња страна бруса је равна.

Локалитет: Преграда – Подкрш. Димензије: 12,3 x 4,8 x 2,7 cm. Камен, урезивање, глачање. Случајни налаз, 2015. година, Народни музеј Пожаревац. Библиографија: Непубликовано.

Као случајан налаз издваја се и један део лепа који указује на присуство трошних кућа или пећи. Њихова употреба је забележена на рановизантијским локалитетима у неколико случајева. На оближњим локалитетима Јеринином граду у селу Војска⁴⁵⁴ и Градини на Јухору⁴⁵⁵ су током археолошких ископавања пронађени делови зиданог лепа. Аналогије за коришћење лепа приликом изградње грађевина срећемо на рановизантијским локалитетима Остра – Соколица у околини Чачка⁴⁵⁶ и Лишка Тава код Гуче.⁴⁵⁷

*****

Узимајући у обзир проучену археолошку грађу, као и мишљење појединих истраживача, брег на коме се налази локалитет Преграда – Подкрш је сасвим извесно био насељен током касноантичког периода, мада не треба искључити могућност његове употребе и током ране Византије. На коришћење налазишта у клисури Тиснице током 4. века упућује жрвањ. Треба такође споменути и уломке керамике који по својим особеностима могу припадати раздобљу између 4. и 6. века. За сада је тешко говорити о функцији локалитета. Од остатака старог града којег је Драгашевић уочио до данас готово да није ништа остало. Стога остаје нада да ће нека будућу археолошка ископавања пружити нова сазнања о налазишту у клисури Тиснице.

Пчелињи крш (Крш ку албина) у Лазници

У атару села Лазнице недалеко од Жагубице, на узвишењу које носи назив Пчелињи крш, налазе се зидине некадашњег утврђеног насеља (сл. 46). Реч је о брегу који је смештен на југоисточним обронцима Хомољских планина, односно на источном рубу Жагубичке котлине.⁴⁵⁸ Надморска висина

450 Šrehar 2010, 124, kat. 659-667.

451 Миловановић 2014, 148, кат. 166; Миловановић 2017b, 172-174, кат. 298-305.

452 Поповић 1999, 322, Sl. 71/2-5, kat. 185-188.

453 Šrehar 2010, 124, T. XXXVII/659, kat. 659-667.

454 Додић 2013, 66-67.

455 Брмболић 1986, 201.

456 Милинковић 1986b, 49-52; Милинковић 2010, 208-209.

457 Радичевић, 2006, 36.

458 Миловановић 2018, 8.

Сл. 46. Положај утврђења Пчелињи крш – Лазница (снимак ГЕОСрбија и google terrain hybrid).

локалитета и његовог арела износи између 530 и 580 m. У источном смеру у односу на налазиште уздижу се околна пошумљена брда, а нешто даље планински врх Оман (963 m). Некадашње утврђено насеље изграђено је на стратешки повољном положају на коме су житељи својевремено могли да контролишу околину у правцу запада (сл. 47, 48). У овом смеру посматрач може уперити поглед према читавој Жагубичкој котлини, Горњачким планинама и Бељаници. У непосредној близини локалитета доминирају мањи планински врхови Чока Кирићјаска (604 m) и индикативни врх Стража (528 m).⁴⁵⁹ Данашња Лазница је у односу на локалитет усмерена у правцу запада, на надморској висини од 402 m. Кроз село пролази Каменичка река, која се улива у Млаву недалеко од Жагубице.

Брег на коме се налазе видљиви остаци фортификација носи и влашки назив „Крш ку албина“ што у слободном преводу значи Пчелињи крш. Овај топоним је први забележио Т. Ђорђевић приликом рекогносцирања Хомоља 1909. године.⁴⁶⁰ До локалитета се стиже сеоским путем који пролази поред клисуре Ваља Мушл кроз коју тече истоимена речица. Пут се затим усмерава према западној падини врха Чока Кирићјаска, као и кроз густу борову шуму, све до простране ливаде испред локалитета. Конфигурација терена на коме су изграђене зидине је неравна. Она се приближно од северозапада постепено спушта према југоистоку. Брег је приближно кружног облика и његова површина износи око 2 ha.⁴⁶¹ На западној и источној страни су падине, док је на јужној оштра литица (сл. 49). Према казивању мештана и забележеним легендама, у пукотинама литица су некада живеле пчеле, што је био разлог да локалитет понесе назив Пчелињи крш.⁴⁶² У правцу севера и североистока је мања, оштра стена (висина 7-10 m), која се спушта према поменутој ливади. Стена је на појединим местима савладива. Приступ врху је такође могућ и са западне, нешто блаже падине.⁴⁶³

Испод јужних литица тече поток под именом Ваља кум Умбарју (Долина са посудама) у чијој околини постоје поткапине.⁴⁶⁴ У правцу југоистока, постоји већа пећина у народу позната

459 Код појединих мештана се овај врх назива и Шетаће, Миловановић, Филиповић 2018, 5, 15, Сл. 2.

460 Т. Ђорђевић је такође забележио и назив Шетаће за овај локалитет, Ђорђевић 1910, 232.

461 Миловановић 2018, 8.

462 Милошевић 1957, 169; Миловановић 2017а, 35.

463 Миловановић 2018, 8.

464 Милошевић 1957, 169.

Сл. 47. Пчелињи крш – Лазница, поглед са запада.

Сл. 48. Пчелињи крш – Лазница, поглед са Жагубичке котлине.

Сл. 49. Пчелињи крш – Лазница, јужна страна локалитета.

као Ваља кум Пешћера (Долина са пећинама), поред које пролази поток са истим називом. Приликом обиласка пећине 2014. године, евидентирани су илегални ископи унутар којих су пронађени остаци фауне.

У својим белешкама Ф. Каниц помиње праисторијско оружје које потиче са рушевина некадашњег града у Лазници, али не наводи тачан топоним.⁴⁶⁵ Посредно можемо претпоставити да је овде реч о Пчелињем кршу, будући да су у селу рушевине евидентиране само на овом месту. Податке о овом локалитету даје и Т. Ђорђевић који у свом извештају бележи податак да се на брду „Крш ку албина“ налазе остаци града.⁴⁶⁶

Рекогносцирање терена у Лазници извршили су 2001. године С. Мишић и екипа Филозофског факултета у Београду.⁴⁶⁷ Археолошка ископавања на овом локалитету први пут су спроведена 2006. године. Руководилац пројекта био је С. Мишић, док је Д. Мркобрад руководио ископавањима на терену. Сондажна истраживања била су усмерена на простор где се налазио западни бедем утврђења.⁴⁶⁸ Наредне године отворена је једна сонда на источном бреду, којом је руководио Д. Јацановић.⁴⁶⁹

Године 2014. локалитет у оквиру краћег ревизионог обиласка посећују и аутори ових редова будући да основни подаци о локалитету нису били познати јавности. Том приликом забележене

465 Каниц 1985, 248.

466 Ђорђевић 1910, 232.

467 Мишић, Селаковић 2017, 19; О рекогносцирањима у околини Жагубице током друге половине 20. века уп. Миловановић, Филиповић 2018, 7, нап. 30. Миловановић, (у штампи).

468 Мишић, Селаковић 2017, 19; Миловановић 2017а, 35; Миловановић 2018, 7.

469 Миловановић 2016, 125-126; Миловановић 2018, 7-8, 10, нап. 31-32; Ђорђевић 2018, 60, са приложеном илустрацијом.

су легенде о налазишту, спроведен је обилазак локалитета на месту где се према сећању мештана налазе зидине, извршено фотографисање, прикупљање површинских налаза, итд. Такође је извршен увид у археолошки материјал који поседују мештани Лазнице и Жагубице. Према њиховим речима, у питању су налази који потичу са врха налазишта и околине.⁴⁷⁰

На терену су забележени илегални ископи у већем броју. Посебно се распознаје укоп у стени пречника 1 m, дубине око 4 m, који је према причању мештана настао коришћењем експлозивних направа.⁴⁷¹ Илегална ископавања, како се чини на први поглед, највероватније су спроведена и на месту где су биле постављене сонде у 2006. години, односно на западном бедуу. На том делу терена видљива су лица два зида начињена од ломљеног и притесаног камена, који су везани кречним малтером жућкасте боје.

Брег изнад Лазнице првобитно је био насељен у праисторији. Међу најстарије случајне налазе спада бакарна секира која се опредељује у крај винчанско–плочничке групе.⁴⁷² Уломци керамичких посуда указују да је локалитет коришћен и током бакарног доба. Највише фрагмената припада културама из овог периода, међу којима се издвајају Остриковац Ib и Костолац – Коцофени. Један уломак се опредељује у време бронзаног доба, који се сврстава у рану фазу жутобрдске културне групе.⁴⁷³

Током археолошких ископавања у 2006. години испитан је западни бедем утврђеног насеља. Поред просторија које су откривене са унутршње стране, истражена је и капија. Такође је познато да је извршено делимично праћење источног бедема утврђења.⁴⁷⁴ Према С. Мишићу, утврђење је интензивно коришћено у периоду између 4. и 6. века. У краћем извештају се наводе истражене две радионице, односно ковачнице (?). Од покретних налаза, поред згуре, истиче се и већа количина керамике која се оквирно дагује у време касне антике и ране Византије. На основу паљевинског слоја изнета је претпоставка о страдању локалитета крајем 6. века од стране Авара.⁴⁷⁵

Остаци фортификација на Пчелињем кршу данас су видљиви на западном, источном и јужном делу утврђења (сл. 50). Западни одбрамбени зид може се пратити у дужини од око 40 m који је према врху налазишта преломљен ка унутрашњости. Са његове унутрашње стране на појединим местима, као што је горе и истакнуто, уочавају се зидови чију намену још увек не можемо да дефинишемо. Заједничка особина одбрамбених зидина на Пчелињем кршу јеста техника зидања *opus incertum* у ширини од 1 m (сл. 51, 52,

Сл. 50. Скица очуваних зидина на локалитету Пчелињи крш – Лазница.

470 Миловановић 2016, 43; Миловановић 2018, 8, 10, нап. 40.

471 Миловановић 2018, 8, нап. 33.

472 Гарашанин, Гарашанин 1951, 62.

473 Стојић, Јацановић 2008, 176.

474 Миловановић 2017а, 35.

475 Мишић, Селаковић 2017, 19.

Сл. 51. Пчелињи крш – Лазница, спољашње лице западног бедема.

53). Максимална очувана висина бедема није свуда иста. Она је на западном око 0,5 m, источном 0,80 m, док је на јужном 0,60 m.⁴⁷⁶ Унутар брањеног ареала нису евидентирани видљиви остаци грађевинских објеката. На површини терена уочљив је ломљени и притесани кречњак, као и ломљени шкриљац. Треба поменути геолошка испитивања у Хомољу, вршена крајем двадесетих година 20. века, која указују на присуство богатих слојева шкриљца у околини Лазнице.⁴⁷⁷ Такође се у избаченој земљи могу пронаћи уломци опека, имбрекса и тегула.

Мештани памте остатке зидина на западном и средишњем делу ливаде. Приликом обиласка ливаде установљен је разбацан ломљени кречњак средње и мале величине, као и примесе кречног малтера. Приближно на њеној средини, у новије време уочен је илегални ископ унутар којег је установљен кречни малтер жућкасте боје. На „јужном профилу“ ископа видљива је мања агломерација камена са примесама кречног малтера која највероватније представља остатке неког зида (?). У прилог постојању архитектуре испод нивоа земље може указати и конфигурација терена.

476 Миловановић 2018, 9.

477 Петковић 1935, 110-111.

Сл. 52. Пчелињи крш – Лазница, спољашње лице источног бедема.

Сл. 53. Пчелињи крш – Лазница, унутрашње лице јужног бедема.

Значајно је скренути пажњу на тзв. римску цркву која се, према предању, налазила недалеко од западне падине локалитета. Данас је то двориште мештанке С. Риђић, односно потес Руђина. Приликом анкетања скренута је пажња да се током сеоских радова наилазило на кости за које мештани села сматрају да могу бити људске.⁴⁷⁸

Покретни налази

Археолошки налази који су откривени током двогодишњих сондажних ископавања Пчелињег крша, до данас, као што је већ напоменуто, нису објављени.⁴⁷⁹ У овом тренутку једино располажемо случајним налазима које деценијама сакупљају мештани, односно љубитељи старина овог краја.⁴⁸⁰ Према њиховим речима, предмети су откривени на врху локалитета и потичу из избачене земље која је настала радом илегалних трагача или приликом земљаних радова у околини налазишта.⁴⁸¹ Поједине предмете су пронашли и аутори под истим околностима унутар одбрамбених зидина.⁴⁸² У питању су налази који се у највећем броју оквирно могу датовати у период 4-6. века, уз констатацију да, када говоримо о хронолошки осетљивим налазима, доминирају они који

478 Миловановић 2018, 8.

479 Уп. Миловановић 2016, 122, 125; Миловановић 2018, 10, нап. 40; Мишић, Селаковић 2017, 19.

480 Приликом анкетања нисмо добили податке о години проналаска већине предмета.

481 Већи број археолошких налаза се након откупа 2019. године налази у Завичајном музеју Хомоља у Жагубици. Нажалост, мештани не памте тачно место проналаска већине предмета.

482 Налази су предати Завичајном музеју Хомоља у Жагубици, уп. *Службена белешка* бр. 11, 16. 01. 2018.

се могу одредити у рановизантијски период.⁴⁸³ Потребно је напоменути да су за ову прилику издвојени и предмети који нису у толикој мери погодни за датовање. Археолошка ископавања која су вршена на Пчелињем кршу, као што је већ напоменуто, упућују на насељавање оквирно током 4-6. века. У том смислу, врло је могуће да и археолошка грађа која није хронолошки осетљива (алат, оружје, итд.), припада касноантичком, или рановизантијском периоду, што је вероватније. Међутим, крајњи закључци се морају узети са великим опрезом, будући да не располажемо контекстом и тачним местом проналаска хронолошки неосетљивих археолошких налаза.

Керамичке посуде

Налази керамике који потичу са Пчелињег крша могу се према доступним аналогијама одредити у време 4-6. века. У питању су налази који су начињени од глине, различите боје печења. Приликом израде, коришћено је грнчарско витло, а на њиховим површинама нису уочени трагови орнаментике. Од целих примерака истичу се два пећњака и здела. Међу уломцима смо за ову прилику издвојили део питоса и два поклопца у оквиру којих се уочава местимична употреба кварца.⁴⁸⁴

Пећњаци

Овај тип керамичких налаза са Пчелињег крша карактерише кратак, равно повијен обод, цилиндрично тело и светлосива боја печења (сл. 54, Т. IV/1-2, кат. 16, 17). Особена појава јесте кречни малтер беле боје чије се примесе виде на горњој површини обода. На Краку лу Јордану су откривени слични пећњаци током археолошких ископавања, тачније у јужној топонијарској просторији у којој је пронађена пећ, највероватније правоугаоног облика, унутар које је евидентирана стакласта шљака. Зидови пећи су направљени од глине, помешане са сламом, око које су откривени пећњаци.⁴⁸⁵ Њихов трбух је нешто заобљенији⁴⁸⁶ у односу на примерке са Пчелињег крша. Овакви археолошки налази су реткост на Балкану. Током касноантичког периода пећњаци ове форме су се производили у Иатрусу (*Iatrus*) на територији данашње Бугарске, што је потврђено откривањем керамичке пећи. Налази су, према археолошком контексту у којем су пронађени, одређени у прву половину 5. века.⁴⁸⁷ Аналогије проналазимо и у Гамзиграду. Ђ. Јанковић истиче да су се пећњаци ређали изнад подлоге од опека, међусобно повезани лепом, док су отвори били усмерени према сподшљашњој страни како би се повећала грејна површина пећи.⁴⁸⁸ Према условима у којима су пронађени, они се датују у прву половину 5. века.⁴⁸⁹ На истом локалитету су такође евидентирани пећњаци у оквиру рановизантијских културних слојева. Током 6. века, били су углавном мањих димензија, а поједини примерци су поседовали и четвороугаони отвор.⁴⁹⁰

483 Миловановић, Филиповић 2018, 3, нап. 3; Миловановић 2018, 7, 9, нап. 39.

484 Миловановић, Филиповић 2018, 34, кат. 56-59. На терену су аутори и мештани сакупили и многобројне атипичне налазе керамике (од којих су неки глеђосани), који се чувају у Завичајном музеју Хомоља у Жагубици. Они, бар за сада, неће бити предмет проучавања.

485 Bartel, Kondić, Werner 1979, 141-142.

486 Tomović 2000, 166, fig. 20, 22.

487 Conrad 1996, 110, Abb. 10.

488 Јанковић 1983а, 101, 102/71-9, 110-111.

489 Живић 2003, 93, кат. 70.

490 Јанковић 1983б, 123, 130-131, 132/166-167, 134/166.

16. Пећњак

Пећњак цилиндричне форме светлосиве боје, благо повијеног обода, косо засечене ивице и равнoг дна. На горњој површини обода видљиви су трагови малтера беличасте боје. На спољашњој страни пећњака уочавају се местимични трагови горења.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 26,8 x 12,4 cm, ширина отвора R = 10,2. Глина, витло, печење. Случајни налаз, 2017. година, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 34, кат. 56.

17. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 26,5 x 13, 4 cm, ширина отвора R = 10,9. Глина, витло, печење. Случајни налаз, 2017. година, приватна збирка. Библиографија: Непубликовано.

Здела

Наредна очувана посуда је здела коју одликује повијен обод и благо преломљено тело. Боја печења варира од светлосиве до тамносиве (Т. V/1, кат. 18). Овакав облик посуда био је у употреби током касноантичког и рановизантијског периода. Чини се да најближе паралеле можемо пронаћи на локалитету Јеринин град у селу Војска, где су током ископавања касноантичког хоризонта откривене зделе које су по облику сличне примерку који је пронађен на Пчелињем кршу.⁴⁹¹ Слични облици здела који су откривени у касноантичким културним слојевима потичу из Гамзиграда.⁴⁹² Аналогије за овај тип посуда можемо пронаћи на Градини изнад Пазаришта и Градини у Врсеницима у оквиру старијег и млађег касноантичког хоризонта.⁴⁹³ На осталим рановизантијским локалитетима у Србији, зделе ове форме су пронађене на Милутиновцу и Љубичевцу у Ђердапу,⁴⁹⁴ Лишкој Тави код Гуче,⁴⁹⁵ Ђурђевици у Ђерекарама,⁴⁹⁶ Хуму код Тутина⁴⁹⁷ или Царичином граду.⁴⁹⁸ На подручју Северне Македоније сличан облик посуде је евидентиран у Стобима, који се датирају у 6. век.⁴⁹⁹

18. Здела

Здела неједнаке висине зидова и неједнаке боје печења која варира од тамносиве до светлосиве, повијеног оштећеног обода и заобљене ивице. Тело посуде је заобљено, док је дно, које је уже од отвора, равно. Здела је пронађена у фрагментима. Након проналаска уследило је спајање уломака од стране мештана.

Сл. 54. Пчелињи крш – Лазница, керамички пећњак.

491 Додић 2013, 68, Т. II/9.

492 Јанковић 1983а, 110/85-2, 111/52.

493 Поповић 1999, 81, sl. 32/4; Поповић, Bikić 2009, 67-68, sl. 45/5.

494 Milošević, Jeremić 1986, 250, Fig. 10/i; Кораћ 74, Сл. 28/13, Кат. бр. 12-13.

495 Милинковић 1986а, 64, Т. III/4.

496 Милинковић 1983, 34, Т. III.

497 Иванишевић 1988, 8, Сл. 2/7.

498 Вјелажас 1983, 64.

499 Mikulčić 2002, 431, Abb. 343/3.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 13,7 x 6,9 cm, ширина отвора R = 11,5 cm. Глина, витло, печење. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 34, кат. 57.

Уломак питоса

Од фрагмената керамике на основу којих је могуће извршити хронолошко опредељење издвајају се уломак питоса и два уломка поклопца. Од питоса је сачуван масиван раван обод са заобљеном ивицом, која је на доњој страни благо испупчена (Т. V/2, кат. 19). Боја печења варира од светлосиве до светлоцрвене. Овакав тип посуде најближе аналогије има на већ поменути локалитетима Преграда – Подкрш у Жагубици и Грац – Горњачки извор у Горњачкој клисури.⁵⁰⁰

19. Уломак питоса

Уломак питоса светлосиве боје печења, равног, масивног обода и заобљене ивице која је на доњем делу благо испупчена.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 10 x 5,3 x 2,1 cm. Глина, витло, печење. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 34, кат. 58.

Уломци поклопца

Уломци поклопца поседују дугметасто изведену дршку и конично тело сивомрке боје печења (Т. V/3, кат. 20, 21). Постоје бројне аналогије за овај тип поклопца на касноантичким и рановизантијским локалитетима. У Браничеву аналогије проналазимо на Светињи у Виминацијуму,⁵⁰¹ Ледерати у Раму,⁵⁰² и Салдуму.⁵⁰³ Поклопци ове форме евидентирани су на многорбојним рановизантијским утврђењима у Ђердапу,⁵⁰⁴ затим Мокрањским стенама код Неготина,⁵⁰⁵ или Момчиловом граду на Јухору.⁵⁰⁶

20. Уломак поклопца

Уломак поклопца сивомрке боје печења, са примесама кварца, дугметасте дршке и коничног тела.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 7,3 x 4,4 x 0,8 cm. Глина, витло, печење. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 34, кат. 59.

21. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 9,7 x 4,6 x 0,6 cm. Глина, печење, витло. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

500 Миловановић, Филиповић 2018, 35, кат. 62; Milovanović 2019, 66-67.

501 Поповић 1987, 20, сл. 16/13.

502 Миловановић 2016, 81, 138, Т. IV/4, VIII/7.

503 Јерemić 2009, 118-119, fig. 60, cat. no. 344-345.

504 Gabričević 1986, 72, Fig. 10/1-3; Tomović 1986, 410, fig. 30/6; Kopač 2018, 110-111, Сл. 47/115-116, Кат. бр. 115-116.

505 Сретеновић 1984, 223, Сл. 213/1.

506 Брмболић 1986, 203, сл. 22.

Функционални делови одеће

Мештани Лазнице сакупили су одређен број функционалних делова одеће, начињене од различитих материјала. Најбројније су фибуле, које се према доступним аналогијама са великом сигурношћу могу одредити у рановизантијски период. У нешто мањем броју су евидентиране копче које су биле у употреби и пре 6. века. У ову групу налаза сврстава се и један језичак.

Фибуле

Рановизантијске фибуле које потичу са Пчелињег крша могу се сврстати у две групе. Првој припадају лучне фибуле са посувраћеном стопом и намотајем, међу којима се истичу четири варијанте. Другој групи припадају две фибуле са псеудообмотајем, од којих је једна већа, а друга мања.⁵⁰⁷

Лучне фибуле са посувраћеном стопом и намотајем

Тип I

У оквиру прве групе рановизантијских фибула јавља се примерак са посувраћеном декорисаном стопом и намотајем. Овај тип функционалних делова одеће у науци има три развојне форме које је издвојила С. Уенце.⁵⁰⁸ Прву карактерише приближно једнака дужина стопе и лука, где је украшена првенствено стопа. Другу форму одликују лукови чија се површина постепено повећава у односу на стопу. У овом случају су оба елемента фибуле украшена различитивим мотивима. Трећа форма поседује шири украшен лук и неукрашену стопу.⁵⁰⁹ Лучне фибуле са посувраћеном стопом и намотајем честа су појава на Балкану током рановизантијског периода.⁵¹⁰ Фибула са Пчелињег крша поседује трапезиоидно обликовану стопу, уоквирену урезаним линијама, унутар које се налазе четири круга са тачком у средини (сл. 55/2, Т. VI/1, кат. 22), што је сврстава у прву развојну форму. Током рановизантијског периода Романи су носили фибуле на средини груди или десном рамену, за разлику од германских племена која су их носила у пару. Овакав начин ношње

Сл. 55. Пчелињи крш – Лазница,
функционални делови одеће.

507 Миловановић, Филиповић 2018, 21-23, кат. 1-8.

508 Uenze 1992, 146-154.

509 Uenze 1992, 146-154; Špehar 2010, 59.

510 Curta, Gândilă 2013.

код становника Царства био је уобичајена појава за припаднике оба пола.⁵¹¹ Сматра се да се по-рекло ових фибула може пронаћи у касноантичким лучним фибулама са посувраћеном стопом и намотајем у оквиру типа 36 и варијанте С коју је издвојила С. Петковић. Ову варијанту одликује лук који се сужава према стопи. Она може бити украшена различитим урезаним или утиснутим украсима. Глава ових фибула формирана је у виду зглобног механизма или опруге. Постоји претпоставка С. Петковић, која се мора са великом резервом прихватити, да услови под којима су откривене касноантичке и рановизантијске лучне фибуле са посувраћеном стопом и намотајем у Феликс Ромулијани, сведоче о континуитету материјалне културе 4-6. века на Балкану без обзира на бројне варварске упаде.⁵¹² У том контексту можда треба још једном истаћи мишљење Т. Живковића, који сматра да је сеоско становништво северног Илирика преживело упаде Хуна, да би након пропасти хунске државе 454. године, започело селидбу према већим насељима.⁵¹³

Чини се да прва форма лучних фибула није у толикој мери заступљена током рановизантијског периода. Најближе аналогije можемо пронаћи у Дијани на Ђердапу⁵¹⁴ или Јеренином граду – Белици у околини Јагодине.⁵¹⁵ У Бугарској се могу издвојити рановизантијске фибуле ове форме на локалитетима Габрово⁵¹⁶ или Големаново Кале.⁵¹⁷ Паралеле највероватније можемо пронаћи и на простору Румуније, на налазишту Молдовени⁵¹⁸ где је откривена фибула која би могла припадати првој развојној форми.

22. Фибула

Лучна фибула са посувраћеном стопом и једноструким намотајем. Посувраћени део је благо деформисан. Тракасти лук заврша се у облику „осмице“ у оквиру које је сачувана гвоздена осовина. На поменутом луку уочљиве су две хоризонталне паралелне линије неједнаких ширина између којих се налазе удубљења. Трапезоидна стопа уоквирена је урезаним линијама. На њеној површини изведена су четири урезана круга са тачком у средини.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: : 4,4 x 1,5x 0,2, ширина лука 0,8, ширина стопе 0,7 cm. Бронза, ливење, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 21, кат. 2.

Тип II

Укупно су пронађена четири примерка која се могу одредити у тип II рановизантијских лучних фибула на Пчелињем кршу. У питању је тзв. друга, односно прелазна форма фибула са посувраћеном стопом с намотајем коју је начинила С. Уенце. Најбоље очувана фибула прелазне форме са Пчелињег крша је благо деформисана, начињена од гвожђа (сл. 55/1, Т. VI/2, кат. 23). На горњој површини фибуле, тачније на луку и стопи, урезане су линије које уоквирују оба поменута елемента.⁵¹⁹ Судаћи према досадашњим истраживањима, гвоздене фибуле прелазне форме се ретко срећу, за разлику од бронзаних. По облику, сличне фибуле

511 Милинковић 2004, 192: сл. 6

512 Petković 2010a, 316-318.

513 Живковић 2000, 61.

514 Špehar 2010, 59, Т. III/69, kat. 69.

515 Дрча 1989, 85, Сл. 1.

516 Curta, Gândilă 2013, 149, Fig. 5/1.

517 Uenze 1992, Т. 3/1.

518 Curta, Gândilă 2013, 152, Fig. 8/8.

519 Milovanović 2018, 33.

од истог материјала откривене су на Градини на Јелици, али се на основу ужег лука у односу на стопу⁵²⁰ највероватније могу одредити у посебну форму рановизантијских фибула са намотајем.⁵²¹ Слична фибула потиче са локалитета Маркови кули – Крушче код Скопља у Северној Македонији, где је одређена у крај 6. века.⁵²² У истој земљи, гвоздене рановизантијске фибуле друге прелазне форме пронађене су на касноантичким локалитетима Будинарци и Граиште у Северној Македонији.⁵²³

Преостале три фибуле су фрагментоване, начињене од бронзе. Прва фибула украшена је мањим неправилним квадратићима који су једнолинијски распоређени на стопи и луку (сл. 55/3, Т. VI/3, кат. 24). Слично украшавање стопе и лука јавља се на фибулама које су откривене у Дијани, Мора Ваге и Аквеу на простору Ђердапа.⁵²⁴ Друга фибула од бронзе са Пчелињег крша садржи мањи урезан крст приближно једнаких кракова на трапезоидној стопи, док су на луку цик-цак линије (Т. VI/4, кат. 25). Урезан крст на стопи уочљив је на фибулама из Аква⁵²⁵ или Гамзиграда⁵²⁶ које су по облику сличне налазу из Лазнице. На трапезоидној стопи фибула прелазне форме уочљиви су и други облици крстова, као нпр. неједнаких кракова (изведени у виду равномерно распоређених тачкица или урезаних линија) чији су крајеви обликовани у виду троугла. Такви случајеви регистровани су на германској некрополи Више гробаља у Вимнацијуму.⁵²⁷ Паралеле проналазимо у Бугарској на локалитетима Венчан, Абланица и Драгоево.⁵²⁸ Сличан је случај и са примерком који је пронађен у Словенији у околини Љубљане.⁵²⁹

Постоје бројне аналогije на Балканском полуострву за овако обликоване фибуле које се сврставају у прелазну форму.⁵³⁰ У Браничеву, фибуле овог типа евидентирани су у нешто већем броју на германској некрополи Више гробаља у ареалу Вимнацијума, које се сврставају у фазу С2.⁵³¹ З. Вински је још током седамдесетих година прошлог века скренуо пажњу на употребу рановизантијских лучних фибула код Германа.⁵³² Недалеко од Хомоља, на локалитету Јеринин град у селу Војска код Свилајнца, откривена је једна бронзана фибула овог типа која се датије у време 6. и почетак 7. века.⁵³³ На територији источне Србије функционални делови одеће прелазне форме евидентирани су још у Гамзиграду,⁵³⁴ као и на већ поменутих рановизантијским утврђењима у Ђердапу.⁵³⁵ Аналогije такође можемо пронаћи на Градини изнад Пазаришта код Новог Пазара у југозападној Србији. На овом локалитету је бронзана фибула откривена на простору Подграђа, датована у 6. век.⁵³⁶ Бронзане фибуле овог типа јављају се у гробовима друге половине 6. века, што потврђује налаз из Сингидунума из гроба 89.⁵³⁷ Овако обликована фибула јавља се на некрополи у Крању у Словенији.⁵³⁸ У Северној Македонији, поред већ горе наведених налаза од гвожђа, бронзане фибуле овог типа су пронађене на археолошком нала-

520 Радишић 2017: 103, кат. 40, 41

521 Curta, Gândilă 2013, 123; Milovanović 2018, 33.

522 Бабић 1980, 109, кат.581.

523 Mikulčić 2002, 200, Abb. 95/2; 300-301, Abb. 199/2.

524 Špehar 2010, 59, Т. III/71-78, kat. 71-78.

525 Špehar 2010, 59, Т. III/78, kat.78.

526 Петковић 2010b, 199, СЛИКА 173.

527 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 162, Pl. 11/112-4,5, Fig. 9/14-15.

528 Curta, Gândilă 2013, 155, Fig. 11/6, 7, 11.

529 Bitenc, Knific 2001, 58, kat. 169.

530 Уп. Curta, Gândilă 2013, 175, Fig. 31.

531 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 19, 122, 160, 162, 180, 200, Fig. 9/13-23.

532 Vinski 1974, 40.

533 Цветковић и др. 2019, 4, 14, кат. 39.

534 Јанковић 1983b: 136, кат. бр. 194; Живић 2003: 184, кат. 435; Петковић 2010b: 199, СЛИКА. 173.

535 Špehar 2010, 59-60, 76, Т. III.

536 Popović 1999, 110-111, sl. 58/2, kat. 63.

537 Ivanišević, Kazanski 2002, 116, Pl. VII/82-1.

538 Vinski 1967, 39-40, ТАВ. XXXII/14.

зишту Маркове Куле на Водну, које се опредељују у крај 6. или време 7. века.⁵³⁹ На простору Бугарске, аналогије се могу пронаћи у Пернику⁵⁴⁰ или Дуросторум – Острво.⁵⁴¹ Присуство рановизантијских фибула друге фазе евидентирано је у одређеном броју у Румунији⁵⁴² као и на Криму (област Дори).⁵⁴³

Четврту фибулу прелазне форме са Пчелињег крша карактерише широк, тракасто изведен лук, орнаментисан цик-цак линијама између којих се налазе тачке, и ужа стопа (сл. 56/1, Т. VI/5, кат. 26). На горњој страни уже стопе формирана су два раздвојена испупчења која формирају облик правоугаоника. Најближе аналогије за овако обликоване и украшене фибуле проналазимо на локалитету Акве у Ђердапу.⁵⁴⁴ Чини се да паралеле можемо пронаћи у Гамзиграду. У рановизантијском слоју у кули В пронађена је фибула која је по облику подсећа на примерак са Пчелињег крша.⁵⁴⁵ Фибула са ужом стопом на чијој површини се налазе X мотиви потиче из Охрида у Северној Македонији.⁵⁴⁶ У Бугарској је откривена слична фибула приликом ископавања утврђења Калето у Русенској области, која се опредељује у другу половину 6. века.⁵⁴⁷

23. Фибула

Лучна фибула са посувраћеном стопом и намотајем. Лук је тракасто изведен и нешто је шири од трапезоидно обликоване стопе. Оба елемента украшена су уоквиреним урезаним линијама са горње стране, док се између њих налази намотај. На глави фибуле, око хоризонталне осовине, формирана је гвоздена опруга. Очувана игла налази се ван олучастог деформисаног лежишта.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 7,1 x 1,5 x 0,2 cm, ширина лука 1,2 cm, ширина стопе 0,9 cm. Гвожђе, ковање, урезивање. Случајни налаз, 2015. година, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 21, кат. 1; Milovanović 2018, 34-35, Fig. 5-7.

24. Фибула

Лучна фибула са посувраћеном поломљеном стопом и једноструким намотајем. Лук је нешто шири од стопе, орнаментисан у виду урезаних једнолинијских равномерно распоређених неправилних квадратића. Завршетак лука обликован је у виду „осмице“. Стопа фибуле идентично је орнаментисана као и лук.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: : 4,1 x 1,5 x 0,2, ширина лука 0,6, ширина стопе 0,4 cm. Бронза, ливење, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 21, кат. 3.

25. Фибула

Фрагментована лучна фибула са посувраћеном стопом и двоструким намотајем без сачуваног посувраћеног дела. Лук се завршава у виду перфорираног, заобљеног дугмета испод кога је

539 Микулчић 1982, 51-52, сл. 26.

540 Любенова 1981: 168-169, обр. 107/2, 108

541 Nuțu, Elefterescu 2018, 120, Pl. 15/110.

542 Curta, Gândilă 2013, 175, 146, 160, Fig. 2/4, 18/2.

543 Айбабин, Хайрединова 2017, 153, Рис. 124/1, 13-15;

544 Špehar 2010, 60, Т. III/85, kat. 85.

545 Петковић 2010b, 176, СЛИКА 143.

546 Бабик 1980, 109, кат. 583.

547 Verbanov, Dragoev 2012, 77, Fig. 12c.

лежиште за гвоздену осовину и намотај који су добрим делом видљиви. На средини лука изведено је вертикално испупчено ребро између кога се налазе цик-цак линије са тачкама између. Стопа фибуле обликована је трапезоидно. Њена површина је уоквирена урезаним линијама унутар које је у горњем делу, истом техником, изведен мањи крст приближно једнаких кракова. На крајевима поменутих кракова налазе се утиснуте тачке.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 3,9 x 1,2 cm x 0,2 ширина лука 1,4 cm, ширина стопе 0,7 cm. Бронза, ливење, урезивање, пунктирање. Случајни налаз, приватна збирка (затурено). Библиографија: Непубликовано.

26. Фибула

Лучна фибула са посувраћеном стопом и оштећеним троструким намотајем. Лук фибуле обликован је тракасто, док је ужа стопа правоугаоног облика. Лук се завршава у виду „осмице“ са сачуваном гвозденом осовином и намотајем. Поменути лук на средини поседује вертикално испупчено ребро поред кога се налазе цик-цак линије са тачком у средини. На стопи фибуле видљива су два испупчена правоугаоника која су међусобно раздвојена, између којих је тело формирано у виду крова на две воде.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,3 x 1,9 x 0,2 cm, ширина лука 1,5 cm, ширина стопе 0,5 cm. Бронза, гвожђе, ливење, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 21, кат. 4.

Сл. 56. Пчелињи крш – Лазница, функционални делови одеће.

Тип III

На основу представљених рановизантијских лучних фибула са посувраћеном стопом и намотајем може се по својој прилици издвојити посебна развојна форма ових налаза у оквиру којих је стопа шири од лука.⁵⁴⁸ На Пчелињем кршу је откривена бронзана фибула која поседује нешто шири стопу у односу на лук, чија је површина украшена крстом формираним у виду утиснутих тачкица, чији су крајеви изведени у облику троугла (сл. 56/2, Т. VI/6, кат. 27).⁵⁴⁹ Овакав облик крста јавља се на стопи друге прелазне форме рановизантијских фибула о чему је било речи. Фибуле са широм стопом у односу на лук могу бити начињене и од гвожђа, као што је то случај на већ поменутих примерцима са јеличке Градине. Њихово предложено датовање према М. Радишић

548 Curta, Gândilă 2013, 123; Milovanović 2018, 33.

549 Миловановић, Филиповић 2018, 22, кат. 5.

је у време 6. или почетак 7. столећа.⁵⁵⁰ Када је реч о бронзаним фибулама, на територији источне Србије оне су евидентирани у Дијани на Ђердапу.⁵⁵¹ Неколико аналогних примерака можемо пронаћи у Северној Македонији. На локалитету Маркове Куле откривена је фибула у цистерни која се оквирно датује у 7. век.⁵⁵² Паралеле проналазимо на фибули која потиче са рановизантијског утврђења у Градишту код Барова. Овај налаз је посебно занимљив јер на стопи и луку није уочена орнаментика.⁵⁵³ Фибула са широком стопом, опредељена на основу аналогија у рановизантијски период, пронађена је и на вишеслојном локалитету Голем Град на Преспанском језеру.⁵⁵⁴ Функционални делови одеће овог посебно издвојеног типа такође су евидентирани на простору Бугарске. Из утврђења Калето у Русенској области потиче фибула са широком стопом која се опредељује у другу половину 6. века.⁵⁵⁵ Поједини примерци могу се пронаћи у Доњем Подунављу, односно на локалитетима Хистрија (*Histria*) или Извоареле, датоване у 6. или почетак 7. века,⁵⁵⁶ као и на утврђењу *Troaеum Traiani* чије је хронолошко опредељење на основу аналогија у 6. век.⁵⁵⁷ Паралеле за овај тип рановизантијских фибула проналазимо још северније, тачније у Украјини у насељу Храдијска (Hradyz'ke) на средњем Дњепру.⁵⁵⁸

На основу до сада откривених налаза на Балкану, функционални делови одеће овог, по нашем мишљењу посебно издвојеног типа у већини случајева имају истовремено украшавање стопе и лука. Сходно томе, орнаментика је заступљена у виду урезаних попречно-паралелних линија, пунцираних „Х“ мотива,⁵⁵⁹ подужних урезаних, зракасто изведених линија,⁵⁶⁰ затим мотивом различито обликованих крстова,⁵⁶¹ цик-цак линија са тачком у средини,⁵⁶² концентричним круговима,⁵⁶³ или низом подужно распоређених тачкица.⁵⁶⁴

27. Фибула

Фрагментована фибула, делимично деформисана, са очуваним тракастим луком и трапезоидном, нешто широм, обликованом стопом. Доњи део стопе недостаје. Површина лука је на средини украшена низом равномерно, густо распоређених урезаних паралелних линија, и са по две паралелне урезане линије ближе месту где се налазио првобитни намотај. Лук се завршава у облику „осмице“ унутар које је сачувана поломљена гвоздена осовина. Површина стопе уоквирена је урезаним линијама и орнаментисана по средини крстом чији су краци формирану у виду тачкица, а њихови крајеви у облику троугла.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 4,6 x 1,6 x 0,2, ширина лука 0,7, ширина стопе 0,8 cm. Бронза, гвозђе, ливење, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 22, кат. 5.

550 Радишић 2017, 103, кат. 41-42.

551 Špehar 2010, 59, Т. III/77, kat. 77.

552 Микулчић 1982, 50-51, сл. 25.

553 Mikulčić 2002, 147-148, Abb. 39/4.

554 Битракова Грозданова 2011, 179, Н-43.

555 Verbanov, Dragoev 2012, 77, Fig. 12a.

556 Горюнов, Казанский, 1983, 201-202, Рис. 2/7; Curta, Gândilă 2013, 123-124.

557 Cătăniciu, Barnea 1979, 177, 192, Fig. 174/10.4, Fig. 175/10.4.

558 Curta, Gândilă 2013, 170, Fig. 26/5.

559 Радишић 2017, 103, кат. 41-42.

560 Špehar 2010, 60, Т. III/77, kat. 77, sl. 32.

561 Миловановић, Филиповић 2018, 22, кат. 5; Špehar 2010, 60, Т. III/77, kat. 77, sl. 32.

562 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 190, Pl. 27/144-2, fig. 9/25.

563 Микулчић 1982, 51, сл. 25.

564 Миловановић, Филиповић 2018, 22, кат. 5.

Тип IV

Последњи тип рановизантијских фибула са намотајем са Пчелињег крша одликује кратак лук и дужа стопа. Реч је о фрагментованој гвозденој фибули на чијој површини је изведено неколико техника украшавања: тауширање, пресвлачење, урезивање и позлаћивање (сл. 56/3, Т. VII/1, кат. 28). Приликом њене израде, коришћене су, поред гвожђа, легуре злата и сребра, затим бронза и месинг, што је потврђено XRF анализом након конзервације.⁵⁶⁵ Првобитно се сматрало да је центар њихове производње била Салона, будући да су бројчано најзаступљеније у Далмацији.⁵⁶⁶ Међутим, новија истраживања указују на распрострањеност ових налаза и ван западног Балкана током рановизантијског периода.⁵⁶⁷ Налаз са Пчелињег крша сличности има са примерцима који су откривени на утврђеним насељима Градина на Јелици код Чачка и Градац код Сврљига. Налази са ових налазишта опредељују се у другу половину 6. и почетак 7. века.⁵⁶⁸ Поједине паралеле могу се пронаћи на фибули истог типа која је пронађена у селу Рогоште код Књажевца.⁵⁶⁹ Са територије Хомоља, фибула са ширим и краћим луком у односу на стопу потиче са непознатог налазишта у околини Жагубице⁵⁷⁰ о чему ће још бити речи у наставку. Треба споменути и једну, како нам се чини, у науци помало заборављену рановизантијску фибулу која се чува у Завичајном музеју у Јагодини. Реч је о фрагментованој фибули чија је стопа такође украшена техником позлате. Налаз је случајно откривен у „басену Млаве“.⁵⁷¹ На десној обали Дунава у источној Србији овај тип функционалних делова одеће нам је познат из Прахова.⁵⁷² Парелеле затим проналазимо и на другим местима Србије, као нпр. у околини Београда⁵⁷³ или Крушевца.⁵⁷⁴ Фибуле ове групе биле су у употреби код германских племена током 6. века. На некрополама Бурдељ и Више гробаља у Виминацијуму откривене су фибуле која се по облику могу сврстати у ову групу археолошких налаза.⁵⁷⁵ Исти је случај и са фибулом која потиче из германског гроба у Мачванској Митровици, опредељеном у прву половину 6. века.⁵⁷⁶ Аналогије затим можемо пронаћи ван Србије. Поједини примерци ових фибула познати су нам са простора Северне Македоније⁵⁷⁷ и Бугарске.⁵⁷⁸ Њихова распрострањеност може се пратити у Грчкој на локалитету Лонга у близини Малог Преспанског језера, што чини најјужнији налаз ове групе фибула.⁵⁷⁹

28. Фибула

Фрагментована фибула са очуваним луком, двоструким намотајем и горњим делом стопе. На кружној глави се налази дугме полиедарског облика, пресвучено месингом. Техника тауширања евидентирана је на бочним странама лука где су уметнуте бакарне жичице, косо и праволинијски распоређене. Део њих није остао сачуван. Истом техником по средини лука уметнута је трака од легуре злата и сребра, делимично очувана, уоквирена бакарним жичицама. На површини

- 565 Milovanović 2018, 34-35.
 566 Vinski 1974, 39-40.
 567 Радичевић 2009, 412-416.
 568 Радишић 2015: 291-292 и 295; Радишић 2017: 105, кат. бр. 46.
 569 Јовановић 1993, 65, Т. I/9-10.
 570 Миловановић, Филиповић 2018, 38, кат.75.
 571 Додић, Петровић, Алексић 2004, 9-11, 27, 54, кат. бр. 94.
 572 Јанковић 1981, 249, Т. XV/17.
 573 Војовић 1983, 73-74, kat. br. 325-327. Т. XXXIII.
 574 Рашковић 2015, 323-324, Т. II/4-5.
 575 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 119, 122, Fig. 9/10-12.
 576 Ercegović Pavlović 1980, 39-39, Pl. XVIII/4.
 577 Mikulčić 2002, 470, Abb. 388/3.
 578 Радичевић 2009, 415 и нап. 6.
 579 Curta, Gándilă 2013, 166, Fig. 22/1.

траке уочавају се три мања равномерно распоређена хоризонтална уреза. Очувана стопа, чија је горња површина таласасто изведена, првобитно је била прекривена танком фолијом од легуре злата и сребра, сада сачувана у мањој мери. Преко фолије, техником тауширања попречно су причвршћене бакарне жичице, равномерно распоређене. На супротном, равном делу стопе, већи део поменутих жичица је остао очуван.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 5,5 x 0,9 x 0,4 cm, ширина лука 0,9 cm, ширина стопе 0,5 cm. Гвожђе, бакар, месинг, злато, сребро, ливење, тауширање, позлаћивање, пресвлачење, урезивање. Случајни налаз, 2004. година, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 22, кат. 6; Milovanović 2018, 34-35, Fig. 6-7.

Фибуле са псеудонамотајем

Фибуле са псеудонамотајем сврставају се у другу групу рановизантијских фибула које су случајно откривене на Пчелињем кршу. Познате су две такве фибуле, већа и мања, обе начињене од бронзе у техници ливења са проламањем (сл. 57/1, Т. VII/2-3, кат. 29, 30). Фибуле са псеудонамотајем, на основу досадашњих ископавања, честе су на рановизантијским локалитетима Централног Балкана и Доњег Подунавља.⁵⁸⁰ Поједини примерци се могу пронаћи и ван поменутих простора, тачније на подручју Словеније⁵⁸¹ или Крима.⁵⁸² М. Радишић је извршила преглед налаза који су пронађени у Србији и дошла до закључка да највећи број потиче са простора Ђердапа, као и Неготинске и Тимочке крајине. Датовање ових фибула оквирно се опредељује у време од 6. до прве половине 7. века.⁵⁸³ Будући да располажемо бројним примерцима на простору Балкана, овде нећемо у толикој мери посветити пажњу аналогијама.⁵⁸⁴ Поменућемо само територијално најближе налазе овог типа. Фибуле са псеудонамотајем пронађене су у Виминацијуму,⁵⁸⁵ као и на рановизантијском висинском утврђењу Градина на Јухору.⁵⁸⁶ На локалитету Донићко брдо код Баточине у женском гробу евидентирана је фибула са псеудонамотајем у пределу кључних костију скелета.⁵⁸⁷ Одређен број функционалних делова одеће овог типа може се пронаћи у Гамзиграду⁵⁸⁸ или на простору Ђердапа⁵⁸⁹ од којих су неки слични примерцима из Лазнице. Даље на југ аналогије проналазимо у Нишу, тачније у Јогодин Мали и турској тврђави, чије је хронолошко опредељење у 6. век.⁵⁹⁰

29. Фибула

Лучна фибула са посувраћном стопом и псеудообмотајем. Лук се завршава у виду кружне главе изнад које се налази четвртасто ојачање тј. дугме. Површина лука орнаментисана је у горњем и доњем делу са по три урезана кружића која су распоређена тако да формирају облик „троугла“. Тако формиран „троуглови“ међусобно су спојени низом равномерно распоређених тачкица. Стопа се у односу на лук постепено сужава и орнаментисана је са три вертикално рас-

580 Веселичић 2009, 35-36; Горюнов, Казанский, 1983, 196, Рис. 1/19-27; Cătăniciu, Barnea 1979, 177, 191, 218, 220, Fig. 169/10.2, 171/10.3

581 Istenič 2015, 46, Fig. 8.

582 Айбабин, Хайрединова 2017, 281, Рис. 179/I-3-4.

583 Веселичић 2009, 37, 46-47.

584 Аналогије за овај тип фибула уп. Веселичић 2009; Šrehar 2010, 59-60; Горюнов, Казанский, 1983, 195-197.

585 Vinski 1967, 39, Tab. XXXII/11; Миловановић 2016, 69; Миловановић 2017а, 36.

586 Брмболић 2016, 204, Сл. 31.

587 Петровић 1965, 288, Сл. 40/5; Веселичић 2009, 42.

588 Петковић 2010б, 183, 185, СЛИКА 153, 155.

589 Šrehar 2010, 62, Т. IV/91, 95, 96, 98, 99-100, 104, kat. 91, 95, 96, 98, 99-100, 104.

590 Jovanović 1978, 55, 63, Sl. 117, 119, kat. br. 27, 33.

Сл. 57. Пчелињи крш – Лазница, функционални делови одеће.

поређена, неједнака испупчена ребра. Испред најмањег испупченог вертикалног ребра, на крају стопе, налазе се два урезана кружића.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,1 x 2,3 cm, ширина лука 1 cm, ширина стопе 0,5 cm. Бронза, ливење са проламањем, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хо-моља. Библиографија: Миловановић 2017а, 45, Сл. 13; Миловановић, Филиповић 2018, 22, кат. 7.

30. Фибула

Мања лучна фибула са посувраћеном стопом и псеудонамотајем. Површина лука украшена је низом мањих равномерно распоређених тачкица на чијим крајевима се налази по један урезани кружић. Лук се завршава правоугаоним ојачањем. Стопа фибуле украшена је са по четири ребра од којих су два назубљена и налазе се на крајевима псеудонамотаја. Посувраћени део стопе је делимично оштећен.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 4,1 x 1,3 x 0,3, ширина лука 0,6, ширина стопе 0,4 cm. Бронза, ливење са проламањем, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хо-моља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 23, кат. 8.

Копче

Укупно је откривено пет копчи које се могу сврстати у четири различите групе.⁵⁹¹ У оквиру прве групе издвајају се два типа. У питању су копче које су израђене од бронзе и гвожђа, облика латиничиног слова „D“.

Тип I

Бронзана копча облика латиничиног слова „D“ је мања, рађена у техници ливења са про-ламањем (сл. 57/2, Т. VII/4, кат. 31) која је служила за причвршћивање каиша на обући или торби-ци.⁵⁹² Овај тип налаза познат је са појединих рановизантијских локалитета у Србији. Мања брон-зана копча сличног облика, али без трна откривена је на локалитету Дијана.⁵⁹³ Исти је случај са

591 Миловановић, Филиповић 2018, 23-24, кат. 9-13.

592 Айбабин, Хайрединова 2017, 96, 136, Рис. 54/IIa, 79/II.

593 Šrehar 2010, 56, Т. II/54.

налазом који је пронађен на јеличкој Градини, опредељен у време 6. или почетак 7. века.⁵⁹⁴ Овакав тип копчи такође је био у употреби код варвара у 6. столећу. У Виминацијуму на германској некорполи Више гробаља откривена је мала копча начињена од бронзе.⁵⁹⁵ Овај тип налаза забележен је и код Гепида на Криму. У гробу из Керча пронађена је копча сличног облика, која је заједно са осталим гробним инвентаром опредељена у прву половину 6. века.⁵⁹⁶

31. Копча

Мања копча у облику латиничног слова „D“ полукружног пресека. Уочава се да су бочне стране, као и предњи део копче, благо задебљани у односу на мању шипку кружног пресека на којој се налази трн. Тело трна је изведено у виду крова на две воде где се један крај завршава шпичасто, а други петљасто. Средина поменутог трна је благо сужена.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 2 x 1,8 x 0,3 cm. Бронза, ливење са проламањем. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 23, кат. 9.

Тип II

Друга копча са Пчелињег крша која се може сврстати у ову групу налаза, нешто већих димензија, начињена је од гвожђа (Т. VII/5, кат. 32). Настанак ових копчи се опредељује у другу половину 3. века.⁵⁹⁷ Током наредог столећа забележено је њихово присуство у римским гробовима и на локалитетима Паноније.⁵⁹⁸ Распрострањеност гвоздених копчи у облику латиничног слова „D“ потврђена је током 4. столећа у Баварској.⁵⁹⁹ Истраживања показују да су оне биле у употреби и током рановизантијског периода, о чему сведочи налаз са Градине на Јелици.⁶⁰⁰

32. Копча

Копча облика латиничног слова „D“ чија је предња страна правоугаоног пресека. Страна копче на којој се налази трн је кружног пресека. Сачувани трн је квадратног пресека, горњи део је петљасто изведен, док је доњи при врху поломљен.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 3,8 x 4,1 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 24, кат. 12.

У другу групу се сврстава копча овалног облика чији је спољашњи руб изведен у виду пластичних испупчених ребара (Т. VII/6, кат. 33). Треба напоменути да налаз са Пчелињег крша није конзервиран, стога након овог поступка можда можемо очекивати орнаментику на горњој порвшини копче. Овако обликовани функционални делови одеће најчешће су имали наребрену површину. Такву копчу можемо пронаћи на касноантичкој некрополи у Софији, опредељена је у крај 4-5. ве-

594 Радишић 2017, 112, кат. 76.

595 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 23, 162, Pl.12, Fig. 12/4.

596 Kazanski, 2013, 119, Fig. 5/5.

597 Jackson 1983, 147, Figure 53/97, 99; Koščević 1988, 93, 96, T. LXVI/1061.

598 Burger 1974, 74, 93, 10. kép. 61/147; Koščević 1988, 93, 96, T. LXVI/1061.

599 Облик ових копчи је у западној литератури окарактерисан и као „полукружни“. Уп. Keller 1971, 74, Abb. 25/2, Taff. 10/6.

600 Радишић 2017, 112, кат. 76.

ка.⁶⁰¹ Други пример из Бугарске је од бронзе, а потиче са касноантичке римске некрополе Каилака у околини Плевена.⁶⁰² Чини се да одређене сличности можемо пронаћи на гвозденој копчи која је чинила инвентар касноантичке остава алата са локалитета Босиљковац код Кучева.⁶⁰³ Бронзане копче овог типа евидентирани су у Северној Македонији, тачније на локалитету Градиште – Таор код Скопља у оквиру касноантичких слојева.⁶⁰⁴ Интересантно је да су ови типови копчи, заједно са оковом, израђивани од кости. На касноантичкој некрополи Костоперска Карпа код села Младо Нагоричане у Северној Македонији, пронађена је коштана копча са испупченим ребрима без сачуваног трна.⁶⁰⁵ Копче са наребреним, благо испупченим ребрима биле су највероватније у употреби и током 6. века. Тако датована копча од бронзе пронађена је као случајан налаз у Новим Бановцима.⁶⁰⁶

33. Копча

Овална копча, чија је предња страна обликована у виду истурених ребара, док је на самој средини предњег дела изведено полукружно лежиште за трн. Супротна страна копче је кружног пресека где се налази трн квадратног пресека. Трн је на горњем делу петљасто изведен, док је његова супротна страна формирана у виду шпицастиг, благо повијеног врха.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 3,5 x 2,5 x 0,3 cm. Гвожђе, ливење са проламањем. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 24, кат. 13.

Трећој групи припада гвоздена копча правоугаоног облика са очуваним трном (сл. 57/3, Т. VII/7, кат. 34). Функционални делови одеће овог типа били су у употреби код различитих народа. Током друге половине 3. века, и касније у 4. веку, правоугаоне гвоздене римске копче могле су да поседују окове од бронзе различитих облика.⁶⁰⁷ Током касне антике, можда и нешто пре, копче овог типа биле су у употреби код Сармата у Панонији и Карпатској котлини, или код Германа који су живели ван граница Царства.⁶⁰⁸ У рановизантијском периоду гвоздене правоугаоне копче једнако се јављају код романског и германског становништва.⁶⁰⁹ На простору Браничева оне су откривене на германској некрополи Више гробаља у ареалу Виминацијума.⁶¹⁰ Аналогије такође проналазимо на источнотетској некрополи у Раковчанима.⁶¹¹ На локалитету Биограци у Босни и Херцеговини откривена је гвоздена копча правоугаоног облика опредељена у касноантички период.⁶¹² У датом раздобљу ови налази били су у употреби на простору данашње Словеније.⁶¹³ Истраживања показују да су оне коришћене и код Авара у време Првог каганата о чему сведочи примерак из Арадца.⁶¹⁴

601 Божкова, Динчев 2019, 35-36.

602 Станчев, Чангова, Петков 1961, 35-36, Обр. 6.

603 Шпехар, Јацановић 2011, 25-26, Сл. 2/1.

604 Ристов 2006, 224, Сл. 9.

605 Николовски 2013, 148-149.

606 Јанковић 1997, 335, кат. 584.

607 Košević 1988, 93, 98-99, Т. XLII/1115; Redžić 2013, 170-172, 175, Т. XLI/378-380.

608 Grumeza 2014, 90; Tejral 1971, 43.

609 Schulze-Dörrlamm 2002, 29, 239; Милинковић 1998, 144.

610 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 23, 198, Pl. 31/152, Fig. 12/6.

611 Милинковић 1998, 144.

612 Čremošnik 1989, 121, TABLA V/7.

613 Ciglencečki 1994, 239, Taf. 5/5.

614 Mrkobrad 1980, 93, LXX/1.

34. Копча

Копча правоугаоног облика чије су три стране правоугаоног пресека, док је једна, на којој се налази трн, на средишњем делу неправилног кружног пресека. Ова страна је благо увучена према унутрашњости копче. На супротном делу копче, налази се полукружно лежиште за трн чије је тело правоугаоног пресека. Горња страна трна је изведена петљасто, док је доња шпицасто.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 5,8 x 3,2 x 0,6 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 23, кат. 10.

Последњој групи копчи са Пчелињег крша припада гвоздена копча бубрежастог облика (Т. VII/8, кат. 35). Чини се да се овакав облик функционалних делова одеће ретко јавља на Балканском полуострву током касноантичког или рановизантијског периода. На Градини на Јелици је пронађена гвоздена копча ове форме која се датује у 6. или почетак 7. века.⁶¹⁵ Аналогije даље проналазимо на поменутој касноантичкој римској некрополи Каилака у околини Плевена у Бугарској.⁶¹⁶ Ван Балкана гвоздене копче бубрежастог облика биле су у употреби на Криму и оне се на основу контекста проналаска датују у другу половину 5. века.⁶¹⁷

35. Копча

Копча бубрежастог облика и правоугаоног пресека са полукружним лежиштем за трн на предњој страни. Сачувани трн, који није на свом првобитном месту, квадратног је пресека чија је горња страна изведена петљасто, док је супротна повијена на доле.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 4,7 x 3 x 0,5 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 23, кат. 11.

Језичак

Језичак са Пчелињег крша поседује два ужа крака која су на горњем делу међусобно спојена закивком (Т. VIII/2, кат. 36). Ови предмети су били причвршћени на кожном каишу. Током рановизантијског периода језичци су прављени и од других материјала: злато, сребро, гвожђе или кост.⁶¹⁸ У доњем делу су често заобљени, док се на супротној страни налази један или више закивака. Предња страна језичка је махом украшена урезаним линијама или геометријским мотивима. На територији Браничева налази овог типа су евидентирани на германској некрополи Више гробаља у Виминацијуму.⁶¹⁹ Језичак ове форме пронађен је случајно на локалитету Тодића црква на левој обали Млаве и на основу аналогија опредељује се у рановизантијски период.⁶²⁰ Аналогije такође можемо пронаћи на подручју Ђердапа⁶²¹ или у северној Србији, тачније на аварским налазиштима у Суботици, Адорјану, Арадацу,⁶²² као и Глогњу на Дунаву.⁶²³

615 Радишић 2017, 112, кат. 77.

616 Станчев, Чангова, Петков 1961, 35-36, Обр. 2/9.

617 Айбабин, Хайрединова 2017, 112, 147, Рис. 90/75/9.

618 Špehar 2010, 58.

619 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 27, Pl. 15/118, 25/141, Fig. 13/15, 17-18.

620 Миловановић 2016, 55, 370, Т. II/4.

621 Špehar 2010, 58.

622 Mrkobrad 1980, 81-82, LXIV/8-9, 12-13.

623 Dimitrijević, Kovačević, Vinski 1962, 17.

36. Језичак

Језичак трапезоидног облика и правоугаоног пресека. Горња страна предмета је подељена на два развојена крака од којих је један делимично оштећен. Оба крака су међусобно причвршћена бронзаним закивком. Супротна, доња страна је заобљена и украшена са по две урезане хоризонталне линије. На супротној страни језичка видљиви су трагови оштећења.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 4,5 x 1,5 x 0,2 cm. Бронза, ливење, уреси-вање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 25, кат. 16.

Накит

У оквиру ове групе налаза издваја се фрагментована наруквица која на основу аналогија може припадати рановизантијском периоду.⁶²⁴ Предмет је начињен од бронзе у техници ливења.⁶²⁵ У посебну групу налаза спада бронзани крстолики привезак који је највероватније украшавао ланчић гардеробне игле.

Наруквица

Бронзана фрагментована наруквица са очуваним овалним раскуцаним крајем може се одредити у време рановизантијског периода (Т. VIII/1, кат. 37). Најближе аналогије проналазимо на локалитету Јеринин град у селу Војска. Предмет се датира у раздобље 6. и почетак 7. столећа.⁶²⁶ Слична фрагментована наруквица откривена је у Гамзиграду, где се одређује у 5. век.⁶²⁷ На локалитету Дијана пронађене су две бронзане нарукнице са раскуцаним крајевима које се на основу аналогија датирају у време ране Византије.⁶²⁸ Аналогије за примерак са Пчелињег крша такође можемо пронаћи на локалитетима Градина на Јухору⁶²⁹ и Мокрањским стенама.⁶³⁰ На јеличкој Градини, до сада су откривена два налаза оваквог типа, начињена од бронзе, која се одређују у време 6. и почетак 7. века.⁶³¹ Нарукнице чији су крајеви кружно изведени јављају се и на простору јужне Србије, као што је то случај на локалитету Градиште код Бабушнице. Ова наруквица, чије је датовање у 5-6. век, специфична је зато што се на површини кружно изведених крајева налази приказ људске фигуре, односно светитеља у ставу оранта.⁶³²

624 Миловановић, Филиповић 2018, 24-25, кат. 14-16.

625 Од накита се издвајају још два пуноливена прстена од бронзе. Оба примерка поседују тракасто обликовану алку и правоугаону главу на чијој површини су израђена четири „окца“. Уп. Миловановић, Филиповић 2018, 24, кат. 15. Пуноливено прстење има своје порекло, оквирно говорећи, током античког периода. Аналогије за примерке који поседују четири или пет окаца на површини равне главе проналазимо на појединим касноантичким локалитетима на Балкану и западној Европи, уп. Вујиновић 2013, 34, 64, кат. бр. 74; Ончевска Тодоровска 2010, 286, Сл. 9; Keller 1971, 110, Taf. 31/14. Међутим, сва је вероватноћа да прстење са Пчелињег крша припада средњовековној продукцији односно накиту који је прављен по византијском узор. Уп. Бикић 2010, 89-95. Оба прстена, према причању мештанина Ј. Белића из Лазнице, пронађена су у ареалу Пчелињег крша током ратарских радова почетком 21. века. Усмено саопштење, 04. 07. 2020.

626 Цветковић и др. 2019, 4, 13, кат. 38.

627 Живић 2003, 186, кат. 443.

628 Шрећар 2010, 69, kat. 143, 145, Т. VI/143, 145.

629 Брмболић 1986, 204, сл. 30.

630 Шпехар, Радишић 2015, 79, Слика 4/2.

631 Радишић 109, кат. 63-34.

632 Јовановић 1978, 26, 31, Sl. 49, kat. br. 40.

37. Наруквица

Фрагментована наруквица са телом полукружног пресека чији је очувани крај раскуцаног овалног облика. Руб овалног краја орнаментисан је низом равномерно распоређених утиснутих кружића, док се на средини налазе четири кружића. Површина тела наруквице орнаментисана је слабо видљивим равномерно распоређеним орнаментима који подсећају на облик кружића.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 5 x 1 x 0,1 cm. Бронза, ливење, раскуцавање, пунктирање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 24, кат. 14.

Привезак

У ову групу археолошких налаза сврстава се фрагментовани привезак који је највероватније крстоликог облика, начињен од бронзе (Т. VIII/3, кат. 38). Предмет поседује приближно једнаке проширене кракове од којих један недостаје.⁶³³ Истраживања показују да су крстолики привесци углавном представљали саставни део гардеробних игала током рановизантијског периода. Горњи и доњи крак су имали перфорацију кроз коју је пролазила карика ланчића (најчешће у обликована у виду осмице). Један сегмент ланчића је био повезан са иглом, док је на другом била причвршћена кукица за фиксирање.⁶³⁴ Најближе аналогије у односу на Хомоље за овако обликоване привеске, проналазимо у Великом Поповцу код Петровца на Млави. У питању су два бронзана крстолика привеска која су случајно пронађена приликом земљаних радова. На једном примерку је сачуван ланчић са карикама у облику осмице. Предмети су на основу аналогија опредељени у 6. век.⁶³⁵ На простору источне Србије проналазимо подударност са привеском који је био у саставу добро очуване игле која је откривена у Гамзиграду у оквиру рановизантијског хоризонта.⁶³⁶ Истодобни крстолики провезак чији горњи и доњи кракови поседују перфорације пронађени су у Нишу и Новим Бановцима.⁶³⁷

38. Привезак

Фрагментован крстолики привезак са неједнаким проширеним краковима. На чеоној површини привеска урезане су линије које формирају облик ромба. На површини су такође урезани кругови са тачком у средини. Горњи крак привеска поседује перфорацију кроз коју је пролазила карика ланчића, док супротни, доњи крак недостаје. Спољашња ивица привеска је рецкасто обликована.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 2,1 x 1,6 x 0,1 cm. Бронза, ливење, урезавање. Случајни налаз, Нарони музеј Пожаревац. Библиографија: Непубликовано.

Опрема за осветљење

Керамичка лампа

На Пчелињем кршу су мештани пронашли керамичку лампу коју карактерише кружни облик, истурени кљун и вертикална издужена дршка (Т. VIII/4, кат. 39). Око већег отвора за сипање уља, налазе се три мање, равномерно распоређене перфорације, што представља реткост на кера-

633 Миловановић 2016, 132, Сл. 161, Т. XII/8.

634 Лаловић 1997, 313, 314, Сл. 4.

635 Миловановић 2016, 209, 364, Сл. 274-275.

636 Лаловић 1997, 313, 314, Сл. 4.

637 Vinski 1968, 144-145, TABLA VI/20, 29.

мичким лампама током 4-6. века. Како нам се чини, паралеле за овако обликовану лампу можемо пронаћи у Салдуму. Локалне керамичке лампе које су откривене на овом локалитету, у зависности од стратиграфског контекста коме припадају, могу се оквирно одредити у време касне антике и ране Византије. Реч је о налазима који су највероватније у Салдуму и произведени.⁶³⁸ Аналогije такође можемо пронаћи у Муниципијуму у Калишту где је откривена слична керамичка лампа чија површина није орнаментисана. Према условима налаза датује се у 5. век.⁶³⁹ Треба напоменути да су овако обликоване лампе током касне антике могле да поседују и глеђосану површину, као што је случај са примерцима који су регистровани на Виминацијуму.⁶⁴⁰

39. Лампа

Керамичка лампа светлосиве боје печења, овалног облика са једним истуреним кљуном. Дршка предмета је приближно троугаоног пресека. Унутар диска око главног већег отвора налазе се три равномерно распоређене мање кружне перфорације.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 9,5 x 8 x 8 cm. Керамика, печење, калуп. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 34, кат. 60.

Предмети од кости и рога

Од предмета који су начињени од кости и рога могу се издвојити три фрагментована дво-реда троделна чешља, оплата, као и полуфабрикат од рога. У ову групу налаза такође спада и плочасти пршљенак, коме ће пажња бити посвећена у оквиру налаза који су били коришћени у обради вуне.⁶⁴¹

Чешљеви

Двореди троделни чешљеви имају бројне аналогije на касноантичким и рановизантијским локалитетима у Србији. Поред жена, ови предмети били су у употреби и код мушкараца. Реч је о чешљевима чији су зупци на једној страни имали гушћи, а на другој шири проред (сл. 58/1, Т. IX/1-3, кат. 40, 41, 42). Тело предмета се састојало од плоче правоугаоног пресека, коме су бочна ребра била ојачана закивком од гвожђа, бронзе или кости. Ребра су такође могла да буду украшена различитим мотивима.⁶⁴² На простору Царства они се јављају од краја 3. или почетка 4. века и трају све до завршетка рановизантијског периода.⁶⁴³ До данас су познате бројне аналогije дворедних троделних чешљева. Потребно је још једном напоменути да су налази са Пчелињег крша слабије очувани, стога се крајњи закључци, када је датовање у питању, морају узети са резервом. Најближе аналогije проналазимо на локалитету Равно Поље – Стублове у Великом Поповцу код Петровца на Млави. У питању је предмет који су случајно открили мештани.⁶⁴⁴ На десној обали Дунава у Браничеву двореди троделне чешљеве срећемо на Светињи⁶⁴⁵ и у германским гробовима на локалитетима Бурдељ и Више гробаља у ареалу Виминацијума, што указује да су били у употре-

638 Jeremić 2009, 131-132, fig. 66, cat. no. 379-384.

639 Цуњак 2012, 174, 175/109.

640 Stojić, Marjanović 2020, 34-35, 38, Fig. 11, T. Plate 3/4.

641 Миловановић, Филиповић 2018, 28-29, 33, кат. 33, 37-38, 55.

642 Šrehar 2010, 120.

643 Петковић 1998, 59.

644 Миловановић 2016, 212, сл. 280.

645 Поповић 1987, 26, сл. 20/2.

Сл. 58. Пчелињи крш – Лазница, предмети од кости.

би и код варварских племена током Сеобе народа на подручју северног Илирика.⁶⁴⁶ Код Германа 6. века њихова употреба је забележена и на појединим гробовима на простору Паноније.⁶⁴⁷ Коштани чешљеви су пронађени на утврђеним насељима која су егзистирала током 4-6. столећа на десној обали Дунава у Браничеву. У питању су утврђења у Чезави⁶⁴⁸ и Салдуму.⁶⁴⁹ У унутрашњости источне Србије неколико дворедих троделних чешљева је пронађено у Гамзиграду, који се оквирно опредељују у време од друге половине 4. до прве половине 5. века⁶⁵⁰ или прве половине 6. века.⁶⁵¹ На овом локалитету је претпостављена радионица за израду коштаних предмета,⁶⁵² стога не треба искључити могућност да су се чешљеви производили управо на овом месту и даље дистрибуирали према околним насељима. Током рановизантијског периода налази ове групе били су у употреби на утврђењима у Ђердапу.⁶⁵³ Истраживања показују да су коштани чешљеви током 6. столећа коришћени и на висинским локалитетима у Србији. Међу њима издвајамо неколико примера као што су Градина на Јухору,⁶⁵⁴ Јеринин град – Белица,⁶⁵⁵ Градини на Јелици,⁶⁵⁶ Стојковића Градина у Вичи,⁶⁵⁷ или Градини у Вучковици.⁶⁵⁸

40. Чешаљ

Фрагментовани двореди, троделни чешаљ, чији су делови спојени са по два очувана гвоздена закивка. Зупци чешља, од којих су једни гушће, а други ређе распоређени, су поломљени. Очу-

- 646 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 35-36, Pl. 1/3-3, Pl. 2/8-2, Pl. 4/32-1, Pl. 5/29-7, Pl. 6/38-12, Pl. 9/52-2, 52/10, Pl. 32/202-2., Fig. 18/1-9, Fig. 43/1.
- 647 Dimitrijević, Kovačević, Vinski 1962, 93.
- 648 Васић 1984, 113, 114, 115, 119, сл. 12/18, 17/6, 15, 20/1-2, 8.
- 649 Jeremić 2009, 192, fig. 90, cat. 632-635. Аналогије за двореди троделне чешљеве на простору Прве Мезије уп. Petković 1995, 21-26.
- 650 Живић 2003, 106-109, кат. 124-126, 132, 136-137.
- 651 Петковић 2010b, 176, СЛИКА 143.
- 652 Јанковић 1983b, 129.
- 653 Šrehar 2010, 120, Т. XXXV, kat. 626-654.
- 654 Брмболић 1986, Сл. 56.
- 655 Дрча 1989, 85, Сл. 1.
- 656 Милинковић 2010, 90, Сл. 82.
- 657 Марковић, Петрашиновић, Михајловић 1986, 70, Т. X/2.
- 658 Петрашиновић, Лудајић 1986, 77, Т. IV/1; Милинковић 2010, 217.

вана ребра украшена су хоризонталним и косим урезаним линијама. Мање урезане линије неједнаких димензија, приближно равномерно распоређене, урезане су и на рубу ребара са обе стране.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,5 x 2,8 x 1,2 cm. Кост, гвожђе, резање, глачање, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 29, кат. 38.

41. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 3,2 x 2,3 x 0,6 cm. Димензије закивка: 10 x 3 x 4 mm. Кост, гвожђе, резање, глачање, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

42. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 3,7 x 1,2 x 0,3 cm. Кост, резање, глачање, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Оплата

Други налаз од кости чини једна фрагментована оплата чија је површина украшена урезаним кружићима са тачком у средини (сл. 58/2, Т. IX/4, кат. 43). Сличан предмет, протумачен као дршка и датован у 4-5. век, откривен је у Гамзиграду.⁶⁵⁹ Паралеле за овај тип налаза такође можемо пронаћи на Градини на Јелици.⁶⁶⁰

43. Оплата

Фрагментована коштана оплата чија површина има облик крова на две воде, орнаментисана низом паралелних урезаних кругова са тачком у средини. Очувани крајеви предмета су равно засечени.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 5 x 2,2 x 0,4 cm. Кост, резање, глачање, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 29, кат. 37.

Рог – полуфабрикат

Полуфабрикат од јелењег рога (Т. IX/5, кат. 44) коме је површина углачана, указује на могућу радионицу на Пчелињем кршу. На основу досадашњих истраживања, полупроизводи од овог материјала били су заступљени на многим локалитетима 4-6. века на простору Прве Мезије.⁶⁶¹ На простору источне Србије полуфабрикати од јелењег рога регистровани су у Феликс Ромулијани у оквиру касноантичких и рановизантијских слојева.⁶⁶² Они су у великом броју евидентирани на

659 Живић 2003, 112, кат. 147.

660 Павловић 2017, 122, кат. 108.

661 Petković 1995, 18-19.

662 Живић 2003, 132, 134, кат. 228, 234-235.

ђердапским утврђењима у оквиру рановизантијских слојева.⁶⁶³ Полупроизводи од рога познати су и са висинских налазишта 6. века у Србији, као што је то случај на Градини на Јелици.⁶⁶⁴

44. Рог – полуфабрикат

Полуфабрикат од врха парошка јелењег рога чија је површина углачана. Врх је поломљен, док је супротна страна равно тестерисана.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 5,9 x 1,9 x 1 cm. Рог, тестерисање, глачање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 33, кат. 55.

Пољопривредне алатке и опрема

Следећу групу археолошких налаза чини оруђе које је било у употреби у замљорадњи и сточарству. Оруђе које су житељи Пчелињег крша користили, између осталог и за припрему замљишта за култивацију, било је крамп – секира. У ратарске алатке које су случајно пронађене спадају косир и два српа, а такође се издвајају и брусеве као саставни део опреме. Предмети који су употребљавани у сточарству јесу две клепетуше.⁶⁶⁵

Крамп – секира

Крамп – секира на једној страни поседује лучно сечиво трапезоидног облика, док супротни крај чини мања секира лучне оштрице (Т. IX/6, кат. 45). Ово оруђе је, у зависности од димензија, облика и тежине, коришћено у земљорадњи, шумарству, рударству или изградњи дрвено–земљаних утврђења.⁶⁶⁶ У Србији се крамп – секире, зависно од контекста налаза, оквирно опредељују у време између 3. и 6. века.⁶⁶⁷ Најближе аналогije за примерак са Пчелињег крша можемо пронаћи на Краку лу Јордану⁶⁶⁸ и касноантичкој остави алата из Пољане у овиру које су откривене две крамп – секире.⁶⁶⁹

45. Крамп – секира

Крамп – секира са повијеним трапезоидним сечивом правоугаоног пресека и лучне оштрице. На супротном крају алатке налази се секира правоугаоног пресека и лучно изведене оштрице. Отвор за дршку је кружан, док су бочна ојачања ромбоидног облика, од којих је један делимично оштећен.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 26 x 5 x 4,2 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 25, кат. 18.

663 Špehar 2010, 75, Т. IX/213-214, кат. 214-234.

664 Павловић 2017, 122-123, кат. 110-112.

665 Миловановић, Филиповић 2018, 25-28, кат. 18, 26-28, 30.

666 Поповић 1988, 58.

667 Шпехар, Јацановић 2015, 293.

668 Поповић 1988, 59.

669 Шпехар, Јацановић 2015, 293, Т. I/2-3.

Косир

Косир са Пчелињег крша одликује сечиво савијено под приближно правим углом и трн за насађивање дрвене дршке (Т. X/1, кат. 46). Служили су, у зависности од димензија, за крчење корова, разног растиња, сечење бодљи или поткресивање винове лозе. Налаз са Пчелињег крша такође одликује конкавно изведен прелаз, са обе стране, између сечива и трна. Косир се током 4-6. века јавља на бројним археолошким налазиштима у Србији. Примерци са трном који су опредељени у касноантички период потичу из Сремске Митровице⁶⁷⁰ или оставе из Босиљковца у околини Кучева.⁶⁷¹ Косир који се датује у рановизантијски период познат нам је са Градине на Јелици.⁶⁷²

46. Косир

Косир са сечивом троугаоног пресека које се у горњем делу савија под приближно правим углом. Оштрица алатке је делимично оштећена. На супротном делу сечива, налази се трн правоугаоног пресека чији је прелаз са са обе стране изведен конкавно. Врх трна је благо савијен.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 29,1 x 4,1 x 0,5 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 27, кат. 27.

Српови

Два српа указују да је становништво убирало летину са жетвених поља на простору хомољске котлине. Српови из Лазнице нису хронолошки осетљиви, али на основу аналогија можемо рећи да се слични облици јављају током 4-6. века. У питању су оруђа која карактерише лучно сечиво са дршком правоугаоног пресека, од којих један поседује поломљен, плочасто раскуцан врх (Т. X/2-3, кат. 47, 48). У Браничеву су српови са трном откривени у Салдуму и Чезави у оквиру касноантичких слојева.⁶⁷³ У Караташу је срп ове форме датован у крај 4. и почетак 5. века. Аналогије затим проналазимо у Гамзиграду у оквиру оставе алата која се временски опредељује у другу половину 4. и почетак 5. века, или Понтесу где се сличан срп оквирно датује у време 4-6. века.⁶⁷⁴ Ово оруђе пронађено је у Дијани у оквиру рановизантијских слојева.⁶⁷⁵ Паралеле такође можемо пронаћи на локалитету Градина у Врсеницима код Сјенице.⁶⁷⁶ Поломљени врх српа са раскуцаним врхом евидентиран је на Градини на Јелици и опредељује се у 6. или почетак 7. века.⁶⁷⁷

47. Срп

Срп са лучним сечивом троугаоног пресека и делимично оштећене оштрице. Трн предмета је правоугаоног попречног пресека, чији је крај повијен под приближно правим углом.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 35,8 x 2,7 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 27, кат. 26.

670 Поповић 1988, 76, 81, и Т. XIII/6.

671 Шпехар, Јацановић 2011, 35, слика 7/42, кат. 42.

672 Миловановић 2017b, 171, кат. 291.

673 Јеремић 2009, 168, Fig. 81, Cat. no. 498.

674 Поповић 1988, 84-85, Т. XIV/4.

675 Šrehar 2010, 98, kat. 404, Т. XXII/402.

676 Роровић, Викић 2009, 83, sl. 59/2.

677 Миловановић 2017, 172, кат. 297.

48. Срп

Срп са лучним сечивом троугаоног пресека и делимично оштећене ошрице на којој се у средишњем делу распознају трагови назубљености у виду косих уреза. Врх српа је поломљен. Уочава се да је врх поседовао плочасто раскуцано проширење које је повијено на доле под правим углом у односу на сечиво. На супротном крају српа формиран је трн правоугаоног пресека чији је крај повијен под правим углом.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 34,1 x 2,1 x 0,7 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Брусеви

Од налаза који су служили за оштрење сечива издвајају се два камена бруса неправилног овалног облика. На њиховим површинама уочавају се трагови који су настали приликом оштрења сечива (Т. XI/1-2, кат. 49, 50). Територијално најближе аналогije проналазимо на локалитету Преграда – Подкрш у Жагубици о чему је већ било речи.

49. Брус

Брус мркосиве боје неправилног овалног облика и неправилног троугаоног пресека, заглачаних површина и заобљених ивица. На површини предмета видљиви су урези различитих дужина настали приликом оштрења сечива.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 12,8 x 6,1 x 1,6 cm. Камен, клесање, глачање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 27, кат. 28.

50. Део бруса

Део бруса мркосиве боје неправилног трапезоидног облика и пресека, заглачаних површина и заобљених ивица.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 7,7 x 7,6 x 3,4 cm. Камен, клесање, глачање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Клепетуше

Две бронзане кородиране клепетуше трапезоидног облика, од којих је једна већа, а друга мања, сведоче о томе да се становништво Пчелињег крша, највероватније током 4-6. века, бавило сточарством (Т. XI/3-4, кат. 51, 52). Слични облици срећу се на бројним локалитетима касноантичког и рановизантијског периода у Србији и окружењу. У Браничеву је случајно пронађена клепетуша већих димензија на касноантичком и рановизантијском локалитету Јовис Паго у Великом Лаолу.⁶⁷⁸ Клепетуше ове форме евидентиране су у Гамзиграду, оквирно опредељене у 4-5. век.⁶⁷⁹ Аналогije затим можемо пронаћи на локалитетима који поседују касноантичке или рановизан-

678 Миловановић 2016, 112, 114-115, сл. 125.

679 Живић 2003, 168, кат. 370-371.

тијске слојеве, као што су Конопљара код Крушевца,⁶⁸⁰ Градина на Јелици,⁶⁸¹ Градина у Врсеница-
ма,⁶⁸² Бреговина,⁶⁸³ или Градина у Биограцима.⁶⁸⁴

51. Клепетуша

Фрагментована клепетуша трапезоидног облика са сачуваним тракастим, полукружно обликованим отвором за качење. На бочној страни предмета уочавају се гвоздени закивци.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 8,5 x 5,5 x 0,2 cm. Бронза, искуцавање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 28, кат. 30.

52. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 12,2 x 7,2 x 1,1 cm. Бронза, искуцавање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Алат за обраду дрвета

На Пчелињем кршу пронађен је алат који је коришћен за грубу и фину обраду дрвета. Налази су добро очувани, начињени од гвожђа.⁶⁸⁵ За грубу израду дрвета у употреби је била секира. У оквиру алатки које се наменски могу сврстати за финију обраду дрвета издвајају се стругач, длето и два сврдла.

Секира

За грубу обраду дрвета (обарања стабала, цепање дрва, итд.) сврстава се секира коју одликује трапезоидно обликовано сечиво, док се на бочним странама отвора за држање налазе ромбоидна ојачања (Т. XI/5, кат. 53). Секире овог типа срећу се у касној антици, о чему сведоче примерци који су откривени у Салдуму или локалитету Кува код Бегеча.⁶⁸⁶ Са локалитета Конопљаре код Крушевца потиче секира овог типа која се према условима налаза може датовати у 4. век.⁶⁸⁷ Слична секира евидентирана је на Царичином граду, која указује да је овај облик алатки био у употреби и током рановизантског периода.⁶⁸⁸

53. Секира

Секира са сечивом трапезоидног облика, правоугаоног пресека и лучне оштрице. Супротни крај сечива прераста према отвору секире у мање ојачање правоугаоног пресека које је повије-

680 Рашковић 2001, 83, Табла 6.

681 Рашковић 2017, 174, кат 306.

682 Роровић, Викић 2009, 86-87, sl. 62/1.

683 Милинковић 2004, 168-172, сл. 4, 7.

684 Čremošnik, 1989, 97, TABLA VIII/6.

685 Миловановић, Филиповић 2018, 25-26, кат. 17, 19-22, кат.

686 Поповић 1988, 65.

687 Рашковић 2001, 82, Табла 1.

688 Кондић, Поповић 1977, 213, кат. 112, ТАБЛА XXIX/112.

но на доле. Отвор за насађивање дршке је кружног облика, а на бочним странама се налазе трапезоидна ојачања, од којих је једно оштећено. Горња страна отвора, односно чекићастог ојачања, је правоугаоног облика.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 21,1 x 5,4 x 1,3 cm, ширина отвора R=2 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 25, кат. 17.

Стругач

У оквиру налаза који су служили за финију обраду дрвета може се издвојити стругач који поседује трапезоидно обликовано сечиво, савијено под правим углом (Т. XII/1, кат. 54). Судаћи према досадашњим истраживањима, сечива могу бити савијена под различитим угловима. Овај тип алатки био је у употреби током касноантичког и рановизантијског периода. Примерци који су откривени у Салдуму и Равни у Ђердапу опредељују се у време 4. века. Неколико стругача потиче из Сремске Митровице, који припадају времену од краја 4. до почетка 5. столећа. Поједини стругачи из Гамзиграда се датирају у период између друге половине 4. и прве половине 5. столећа.⁶⁸⁹ Што се рановизантијских локалитета тиче, предмети овог типа су евидентирани на Градини на Јелици и Царичином граду, који се оквирно датирају у време 6. и почетак 7. века.⁶⁹⁰

54. Стругач

Стругач са трапезоидним сечивом повијеним под правим углом, равне оштрице. Супротни крај сечива прераста у трн правоугаоног пресека, чији је врх поломљен.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 13,4 x 3,6 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 25, кат. 19.

Длета

Откривена су два длета различитог типа. Прво одликује сечиво трапезоидног облика и тулац за насађивање дршке (Т. XII/2, кат. 55). Овај тип налаза је често био у употреби приликом обраде дрвета током касне антике. У Браничеву је длето ове форме чинило инвентар касноантичке оставе алата са локалитета Босиљковац код Кучева.⁶⁹¹ Приликом ископавања терми Муниципијума у Калишту, пронађена је слична алатка која се опредељује у 5. век.⁶⁹² Даље на простору источне Србије аналогије за овај тип длета проналазимо на Караташу и Равни, које се према условима налаза опредељују у 4. столеће,⁶⁹³ док се примерци из Гамзиграда датирају у 5. или 6. век.⁶⁹⁴ Даље на југ паралеле проналазимо на Царичином граду.⁶⁹⁵

689 Поповић 1988, 91, Т. XV/6.

690 Миловановић 2017b, 175-176, кат. 310-311; Bavant, Kondić, Spiess 1990, 224, Pl. XXXVIII/214; Поповић 1988, 91, Т. XV/6.

691 Шпехар, Јацановић 2011, 32, Сл. 6/25, кат. 25.

692 Цуњак 2012, 88, 162-163, кат. 54.

693 Поповић 1988, 133.

694 Живић 2003, 144-145, кат. 275, 280.

695 Поповић 1988, 133.

55. Длето

Длето са сечивом трапезоидног облика и тулцем за насађивање раздвојених крајева. На доњем делу тулца налази се перфорација неправилног овалног облика.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: : 15,9 x 5,4 x 0,8, ширина отвора R=2,7 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Друго длето поседује трапезоидно сечиво правоугаоног пресека чији супротни крај прераста у трн за насађивање у дрвену дршку (Т. XII/3, кат. 56). Постоји претпоставка да је овај тип налаза могао бити коришћен и као сечиво за ренде.⁶⁹⁶ Касноантичка остава алата која је случајно откривена на локалитету Босиљковац код Кучева, садржала је четири длета која су слична примерку из Лазнице.⁶⁹⁷ Аналогије такође можемо пронаћи у Бољетину на Ђердапу, где су у оквиру касноантичких слојева откривена два длета током археолошких ископавања.⁶⁹⁸ Један налаз потиче и са утврђења у Дијани, који се на основу аналогија услова налаза опредељује у рановизантијски период.⁶⁹⁹

56. Длето

Длето са сечивом трапезоидног облика и правоугаоног пресека, равне оштрице. Супротни крај прераста у трн за насађивање квадратног пресека чији је врх поломљен. Прелаз радне површине у трн је на горњој страни конкавно изведен, а на доњој лучно.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: : 14,9 x 1,5 x 0,9 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 26, кат. 20.

Сврдла

За финију обраду дрвета коришћена су и два сврдла са кашикасто изведеним крајем (Т. XII/4-5, кат. 57, 58). На супротној страни се налазио трапезоидно обликован наставак који је служио за обртање уз помоћ дрвене полуге. Дубина бушења дрвета зависила је од растојања између сечива и дршке. Сврдла се оквирно опредељују у време од краја 3. па до почетка 7. века и честа су појава на истодобним археолошким локалитетима у Србији.⁷⁰⁰ У овом тренутку ћемо напоменути само најближе аналогије. У Хомољу сврдло је откривено, како ћемо касније видети, на локалитету Потај чука источно од Жагубице на путу према Бору. Овакви налази познати су такође из већ поменуте оставе из околине Кучева.⁷⁰¹ Једно сврдло је случајно пронађено у селу Велики Поповац код Петровца на Млави.⁷⁰² Аналогије такође имамо у Гамзиграду,⁷⁰³ затим на подручју Ђердапа⁷⁰⁴ и на многим другим локалитетима.

696 Поповић 1988, 116.

697 Шпехар, Јацановић 2011, 32, 51, слика 6/26-29.

698 Поповић 1988, 134.

699 Šrehar 2010, 103, Т. XXVI/421, kat. 453.

700 Поповић 1988, 118-122.

701 Шпехар, Јацановић 2011, 32, слика 6/32-33.

702 Миловановић 2016, 213, сл. 281.

703 Живић 2003, 146, кат. 283.

704 Уп. Šrehar 2010, 102.

57. Сврдло

Сврдло са телом осмоугаоног пресека. Један крај алатке се завршава кашикасто, док је други трапезоидно обликован, са правоугаоним пресеком.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 27,7 x 2 x 1,1 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 26, кат. 22.

58. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 26,5 x 1,8 x 1,1 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Алат за обраду камена (?)

„Длето“

Алатка која је могла да буде у употреби приликом обраде камена јесте добро исковано „длето“ са трапезоидно обликованим сечивом и тулцем за насађивање (Т. XII/7, кат. 59). Оно што ову алатку разликује од других јесте деформисана и тупа оштрица чија дебљина износи 5 mm.⁷⁰⁵ Према И. Поповић длета су имала различите функције. Првенствено су служила у обради дрвета, али се не искључује могућност њихове примене у обради камена или можда метала.⁷⁰⁶

59. Длето за обраду камена (?)

Длето са радном површином троугаоног облика и правоугаоног пресека, тупе, шире, деформисане и нешто лучне оштрице. На супрутном крају је тулац за насађивање дршке кружног отвора чији крајеви нису спојиви. На горњем делу тулца, ближе отвору, налази се перфорација елипсоидног облика.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 17,7 x 5,9 x 2,8 cm, ширина оштрице 0,5 cm, ширина тулца R=2,6 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 26, кат. 23.

Грађевински алат и спојнице

Мистрија

Међу случајним налазима који су пронађени на локалитету у атару Лазнице издваја се једна већа зидарска мистрија коју са резервом опредељујемо у време 4-6. века (Т. XIII/1, кат. 60). Алатка поседује делтоидно обликовану радну површину и правоугаоно ојачање на крају дршке. Мистрије су служиле за мешање, наношење и развлачење малтера, прављење фуга или глачање омалтерисаних површина. Почев од римског периода, јављају се различити облици и типови.⁷⁰⁷ Најближе аналогije за зидарску мистрију проналазимо у гробу Г-4178 на локалитету Пећине у Виминацијуму, чији је хронолошки распон оквирно опредељен у 2-4. век.⁷⁰⁸ Примерак који је откривен у остави

705 Миловановић, Филиповић 2018, 26, кат. 23.

706 Поповић 1988, 129.

707 Поповић 1988, 124, сл. 18, Т. X XIV/1-4.

708 Спасић Ђурић 2015, 185, кат. 118.

алата са локалитета Изворац код Сремске Митровице опредељује се у време 3-4. столећа. У Равни у Ђердапу је пронађен сличан тип налаза, датован у 4. столеће.⁷⁰⁹ На јеличкој Градини је откривена мистрија са делтоидно обликованом површином која се опредељује у 6. и почетак 7. века.⁷¹⁰ Већа зидарска мистрија са благо наглашеним ојачањем потиче са касноантичког и рановизантијског локалитета Градиште код Шумена у Бугарској.⁷¹¹

60. Мистрија

Мистрија са радном површином приближно делтоидног облика и дужом дршком чији је крај савијен под приближно правим углом. На доњем делу радне површине видљиви су остаци кречног малтера беличасте боје. Дршка поседује ојачање правоугаоног облика и пресека на коме се налази перфорација неправилног кружног облика. Прелаз ојачања у дршку је са обе стране изведен конкавно.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 26,7 x 7,8 x 0,5 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 31, кат. 46.

Кламфе

У мање хронолошки осетљиве налазе могу се издвојити две кламфе са тродираним телом (Т. XIII/2-3, кат. 61, 62). Ови предмети су се користили као спојнице дрвених конструкција и представљају бројну скупину археолошке грађе у различитим епохама. Кламфе са тордирано изведеним средишним делом биле су у употреби и током рановизантијског периода о чему сведоче налази са Градине на Јелици⁷¹² или Градине у Врсеницама.⁷¹³

61. Кламфа

Кламфа са тордираним телом и савијеним крајевима под приближно правим углом.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 11,5 x 3,1 x 0,5 cm. Гвожђе, ковање, тордирање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 31, кат. 47.

62. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,8 x 2,7 x 0,6 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

709 Поповић 1988, 126.

710 Шпехар 2014, 145, кат. 156.

711 Дремсизова, Антонова 1967, 35, 41, Обр. 11/2.

712 Милинковић 2010, 120, сл. 123-124.

713 Роровић, Викић 2009, 91, сл. 69/1-2.

Алатке за обраду коже

Нож

У ову групу археолошких налаза издваја се нож који карактерише сечиво са повијеним врхом на горе (сл. 59/1, Т. XIII/4, кат. 63). На супротном делу налази се дршка правоугаоног попречног пресека која прераста у мање сечиво приближно трапезоидног облика. Ови специјални ножеви служили су за одвајање коже од масног ткива или меса животиње. На територији Србије постоје примерци који се опредељују у време касне антике и ране Византије. У већини случајева њихова дршка је тордирана. Нож који је пронађен у Бољетину се према условима налаза датује у 4. век. Примерци из Гамзиграда и Сремске Митровице оквирно припадају времену од 4. до прве половине 5. века.⁷¹⁴ Аналогije можемо пронаћи на утврђењима у Ђердапу у оквиру рановизантијских слојева, као нпр. у Понтесу, Доњим Буторкама и Кладову. Овакав тип ножа евидентиран је и приликом ископавања Царичиног града.⁷¹⁵

63. Нож за обраду коже

Нож за обраду коже са лучно обликованим сечивом чији је врх повијен на горе. Оштрица сечива је оштећена. На дршци квадратног пресека налази се гвоздена алка. Прелаз из сечива у дршку је на горњој страни равно, а на доњој конкавно изведен. На крају дршке изведено је благо повијено сечиво, приближно трапезоидног облика чија је оштрица лучна.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 24,5 x 2,6 x 0,8 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 27, кат. 25.

Стругач

Други предмет који је највероватније коришћен за обраду коже јесте стругач са троугаоно обликованим сечивом и тордираном дршком (сл. 59/2, Т. XIII/5, кат. 64). Такви стругачи могли су да служе за уклањање масног ткива са коже животиња. На локалитету Дијана пронађена је слична алатка са тордирано изведеном дршком, која се опредељује у рановизантијски период.⁷¹⁶

64. Стругач за обраду коже

Стругач за обраду коже са сечивом троугаоног облика, делимично оштећене оштрице и тордиране дршке која се завршава петљасти. Унутар петље налази се тордирана алка, чији крајеви нису спојени.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 17,3 x 1,1 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање, тордирање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 26, кат. 24.

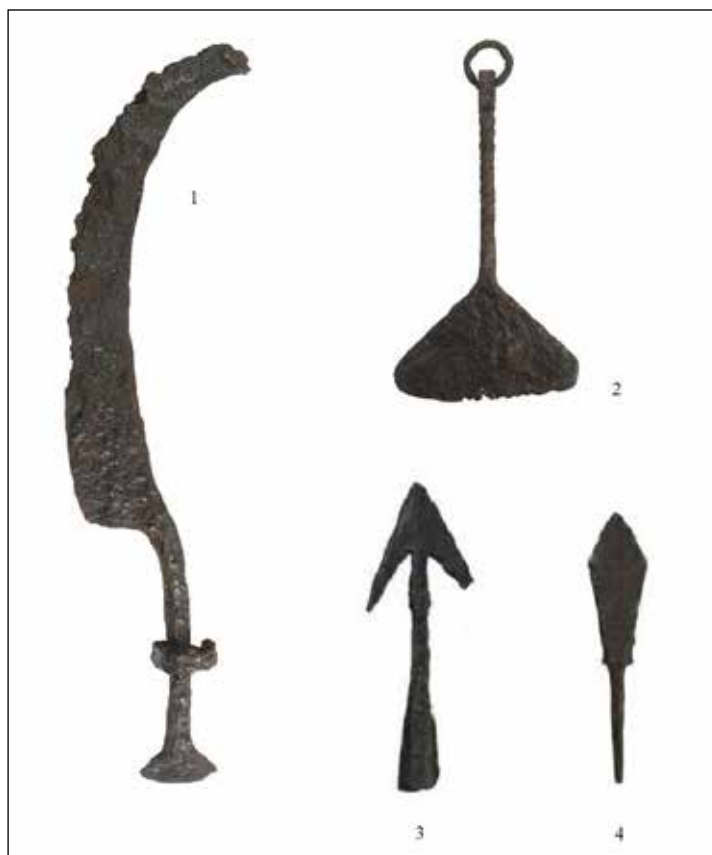
Шило?

На Пчелињем кршу откривен је налаз који највероватније представља шило са петљасти обликованом главом (Т. XII/6, кат. 65). Иако су ови предмети хронолошки неосетљиви, поједине аналогije можемо пронаћи на локалитетима 4-6. века. Предмет који је сличан примерку из Лаз-

714 Поповић 1988, 94, Т. XVII/2; Живић 2003, 142, кат. 268.

715 Уп. Špehar 2010, 112, Т. XXXI/531, 533, kat. 531-532, нар. 108; Поповић 1988, 94.

716 Špehar 2010, 112, XXXII/540, kat. 540.

Сл. 59. Пчелињи крш – Лазница, предмети од гвожђа.

нице евидентиран је на римском утврђењу Мансио Идимум.⁷¹⁷ У оквиру касноантичких културних слојева на Градини изнад Пазаришта, откривена је слична алатка.⁷¹⁸ Налази оваког типа потичу са Градине у Биограцима у Босни и Херцеговини. И. Чremoшник скреће пажњу да се оваква шила могу наћи у гробовима у раздобљу од касне антике, преко времена Сеобе народа па све до средњег века.⁷¹⁹

65. Шило (?)

Шило са телом правоугаоног пресека, петљасто обликоване главе и поломљеног доњег дела.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 12,8 x 1,3 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 26, кат. 21.

Алат и прибор за обраду вуне

У оквиру предмета за обраду вуне издвајају се пар гвоздених маказа за стрижу оваца и неколико пршљенака који су начињени од различитих материјала.⁷²⁰

717 Vasić, Milošević 2000, 118, 205, kat. br. 34a.

718 Popović 1999, 117, sl. 2, kat. 121.

719 Čremošnik 1989, 98, TABLA VI/6, VII/5, VII/11.

720 Миловановић, Филиповић 2018, 28, 29, кат. 29, 31-34.

Маказе

Маказе за стрижу оваца одликују сечива троугаоног облика и дршке квадратног попречног пресека које прерастају у плочасто раскуцану површину (Т. XIV/1-2, кат. 66-67). Територијално најближе аналогije проналазимо на Краку лу Јордану, где су током археолошких ископавања пронађене маказе које се могу одредити у крај 4. века.⁷²¹ Овакав облик маказа користио се на утврђеним насељима на простору Ђердапа током касноантичког и рановизантијског периода.⁷²² Аналогije за маказе затим можемо пронаћи у Гамзиграду или Градини на Јелици, које се према условима налаза одређују у време 6. и почетак 7. века.⁷²³ На подручју јужне Србије налази оваквог типа потичу са рановизантијских локалитета Чечен и Горњи Стреоц.⁷²⁴

66. Маказе

Једноделне маказе са сечивима троугаоног пресека и облика, делимично оштећених равних оштрица. Дршке су приближно квадратног пресека које прерастају у плочасто раскуцану површину.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 21,8 x 4,2 x 0,5 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 28, кат. 29.

67. Маказе

Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 23,5 x 4,2 x 0,6 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Пршљенци

За обраду вуне коришћени су и пршљенци за вретено као замајац или као део вертикалних или хоризонталних разбоја.⁷²⁵ Реч је о предметима који се јављају у различитим епохама, стога се њихово хронолошко одређење мора узети са великом резервом. На Пчелињем кршу су пронађена три керамичка пршљенка и један коштани. Примерци од глине могу се сврстати у три типа.⁷²⁶ Први тип је цилиндричног облика (Т. XIV/3, кат. 68). Други тип је плочастог облика (Т. XIV/4, кат. 69), док је трећи обликован биконично (Т. XIV/5, кат. 70). Пршљенак од кости је плочасте форме са украшеном површином у виду урезаних концентричних кругова (сл. 58/3, Т. XIV/6, кат. 71). Посебан налаз представља један недовршени пршљенак од камена, односно полуфабрикат (Т. XIV/7, кат. 72). Сви издвојени типови, као и полуфабрикат, паралеле имају са налазима који су откривени на Градини на Јелици у оквиру рановизантијских слојева.⁷²⁷ Слична ситуација је констатована и на рановизантијским утврђењима у Ђердапу.⁷²⁸

721 Уп. Поповић 1988, 97; Tomović 170, 183, fig. 8.

722 Поповић 1988, 97, Т. XVII/4; Špehar 2010, 105.

723 Миловановић 2017b, 180, кат. 330; Живић 2003, 144-145, кат. 281-282.

724 Ivanišević, Špehar 2006, 147, Fig. 8/5-6.

725 Свјетићанин i др. 2013, 169.

726 Миловановић, Филиповић 2018, 28-29, кат. 31-34.

727 Рашковић 2017, 183-184, кат. 340-343; Миловановић 2017b, 184, кат. 345.

728 Špehar 2010, 108-111.

68. Пршљенак

Пршљенак цилиндричног облика, сивомрке боје печења са кружном перфорацијом.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 3,7 x 1,9 cm, ширина отвора R=1,2 cm. Керамика, печење. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 28, кат. 31.

69. Пршљенак

Пршљенак плочастог облика, сивомрке боје печења са кружном перфорацијом.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 3,2 x 1,4 cm, ширина отвора R=1 cm. Керамика, печење. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

70. Пршљенак

Пршљенак биконичног облика, светлосиве боје печења са кружном перфорацијом.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 3 x 2,4 cm, ширина отвора R=0,9 cm. Керамика, печење. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 28, кат. 32.

71. Пршљенак

Пршљенак кружног плочастог облика, кружне перфорације, чији је руб делимично оштећен. Горња и доња површина пршљенка украшене су низом урезаних концентричних кругова.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 4,3 x 0,9 cm, ширина отвора R=1,2 cm. Кост, резање, урезивање, глачање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 28, кат. 33.

72. Пршљенак – полуфабрикат

Пршљенак – полуфабрикат од камена чија је доња површина благо испупчена, док је горња полукружна.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 3,5 x 1,3 cm. Камен, клесање, глачање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 29, кат. 34.

Предмети свакодневне употребе

Међу налазима који се могу сврстати у групу предмета за свакодневну употребу издвају се четири ножа, три бритве и кресиво. Сви примерци су израђени од гвожђа у техници ковања.⁷²⁹

729 Миловановић, Филиповић 2018, 30-31, кат. 39, 40, 42, 44, 45.

Ножеви

Ножеви за свакодневну употребу поседују заједничке карактеристике. У питању су мањи примерци који обухватају сечиво са шпицасто изведеним врхом и трн правоугаоног пресека на супротној страни (Т. XV/1-4, кат. 73-76). Ножеви овог типа користили су се за обраду хране или као вишенаменске помоћне алатке.⁷³⁰ Неки примерци су поседовали гвоздену алку за причвршћивање дрвене дршке.⁷³¹ Ови археолошки налази честа су појава на висинским утврђеним насељима у Србији и на основу стратиграфског контекста опредељени су у време 4. или 6. века. Најближе аналогије проналазимо на Градини на Јухору. Приликом истраживања пронађен је већи број ножева чија дужина варира од 9 до 15 cm.⁷³² Налази ове групе откривени су на тешко приступачним утврђењима у југозападној Србији, као што је то случај на Градини на Јелици,⁷³³ Стојковића градини у Вичи код Гуче,⁷³⁴ Градини изнад Пазаришта,⁷³⁵ или Градини у Врсеницама.⁷³⁶ Паралеле такође проналазимо на рановизантијским утврђењима у Ђердапу,⁷³⁷ затим Царичином граду,⁷³⁸ као и појединим касноантичким оставама.⁷³⁹

73. Нож

Нож са сечивом троугаоног пресека, оштећене оштрице и шпицасто изведеног врха. На супротној страни налази се трн правоугаоног пресека. Прелаз сечива у трн је са обе стране изведен конкавно.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 18,2 x 2,2 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 31, кат. 45.

74. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 19,8 x 2,5 x 1 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

75. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 18,4 x 3,4 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

76. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 16,5 x 3,2 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

730 Špehar 2010, 117.

731 Modrijan 2020, 356, Sl. 7/1.

732 Брмболић 1986, 204, Сл. 28-29.

733 Миловановић 2014, 146, кат. 160-161.

734 Марковић, Петрашиновић, Михајловић 1986, 67, Т. X/1.

735 Popović 1999, 113, Sl. 60.

736 Popović, Vikić 2009, 82, Sl. 58.

737 Špehar 2010, 117, Т. XXXIV, kat. 584-592.

738 Bavant, Kondić, Spiesr 1990, 215-216, Pl. XXXV/149-157.

739 Шпехар, Јацановић 2011, 39, слика 10/62-64.

Бритве

Бритве са Пчелињег крша карактерише сечиво троугаоног пресека чија се тупа ивица у свом горњем делу лучно савија, формирајући тако шпицасто изведен врх (Т. XV/5-7, кат. 77-79). Занимљиво је поменути извесне полумесечасте орнаменте на једном примерку, начињене техником пунктирања на једној од површина. Овакав облик бритви срећемо у различитим епохама и њихово датовање зависи од контекста налаза.⁷⁴⁰ Аналогije за раздобље 4-6. века проналазимо на висинским локалитетима Градини на Јелици,⁷⁴¹ Градини у Врсеницама,⁷⁴² или Градини у Биограцима.⁷⁴³

77. Бритва

Бритва са лучним сечивом троугаоног пресека и оштећене оштрице. Крај који је био спојен са дршком, изведен је полукружно са перфорацијом у средини кроз коју је провучена гвоздена овална алка кружног пресека. Приближно испод ње налази се фрагментована осовина правоугаоног пресека. Горња ивица сечива изведена је праволинијски, услед чега се савија према шпицасто сачуваном врху. Површина сечива је ближе тупом делу украшена низом полумесечастих орнамената који су равномерно распоређени. Мањи полумесечастии орнаменти видљиви су и на средини сечива који су неравномерно распоређени.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 15 x 2,9 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање, пунктирање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 30, кат. 44.

78. Бритва

Бритва са лучним сечивом троугаоног пресека и оштећене оштрице. Горња, односно тупа страна сечива је испупчена. Крај који је био спојен са дршком, изведен је полукружно са кружном перфорацијом у средини. Приближно испод ње налази се фрагментована осовина правоугаоног пресека.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 12,2 x 3 x 0,4 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

79. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 12,8 x 2,6 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Кресиво

Кресива такође спадају у предмете који су у дужем временском раздобљу били у употреби. Налаз са Пчелињег крша одликује овалан облик чији се крајеви завршавају у облику петље (Т. XV/8, кат. 80). Као аналогију, за ову прилику ћемо издвојити сличан налаз који потиче из војничког гроба, откривен на локалитету Давидовац-Градиште поред пута Коридор 10. Предложено датовање је прва половина 7. века.⁷⁴⁴

740 Popović, Bikić 2009, 82.

741 Шпехар 2014, 146, кат. 159.

742 Popović, Bikić 2009, 82, sl. 58/16.

743 Čremošnik, 1989, 97, TABLA VI/8.

744 Petković, Bugarski, Radmilović 2016, 247, 250, 261, Fig. 3/2.

80. Кресиво

Кресиво овалног облика правоугаоног пресека спојених крајева који се завршавају петласто. На средишњем унутрашњем делу кресива уочава се благо испупчење.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,8 x 3,9 x 0,6 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 30, кат. 42.

Опрема за закључавање

Кључеви

Кључеви се могу поделити у два типа. Први тип карактерише дршка са отвором за качење, правоугаоног пресека, чији је предњи крај повијен под правим углом (Т. XV/9, кат. 81). Истраживања показују да се овакви облици кључева јављају најпре у раноримском периоду, као и касније кроз цело римско раздобље.⁷⁴⁵ У Браничеву су, као случајни налази, познати примерци из Муниципијума у Калишту, ареала Виминацијума⁷⁴⁶ и касноантичке оставе алата из Пољане.⁷⁴⁷ Кључеви идентичног облика констатовани су на касноантичком утврђењу Градина у Биограцима.⁷⁴⁸

81. Кључ

Кључ са дршком правоугаоног пресека. Доњи крај се завршава полукружно са отвором за качење, док је горњи део формиран у виду правоугаоне плоче, савијене под правим углом. На горњем спољашњем делу правоугаоне плоче налази се благо полукружно удубљење.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 7,5 x 2,1 x 0,6 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 30, кат. 40.

У други тип спада кључ чији је предњи крај повијен под правим углом, на коме се налазе зупци за покретање механизма браве. Особеност овог налаза чини плочасто тело које је у горњем делу хоризонтално, а у доњем вертикално изведено (Т. XV/10, кат. 82). Чини се да овај тип кључа није у толикој мери био заступљен на Балкану током 4-6. века. Ипак, можда се одређене сличности могу пронаћи на гвозденом предмету, опредељеном у рановизантијски период, који потиче са локалитета Мадара у Бугарској.⁷⁴⁹

82. Кључ

Кључ са издуженим телом правоугаоног пресека коме се доњи крај завршава кружним отвором за качење. Тело је формирано у виду два различита плочаста сегмента. Први, ближи отвору за качење, изведен је хоризонтално, док је други у правцу горњег дела обликован вертикално. Горњи део кључа савијен је под правим углом на коме се налазе пар хоризонталних зубаца за покретање механизма браве, од којих је горњи мањи, а доњи већи.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 14,2 x 1,3 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 30, кат. 41.

745 Košćević 2000, 36-37, cat. 209, са наведеном литературом.

746 Миловановић 2016, 73, 108-109, 115, Т. I/1-2, Т. V/1-2.

747 Шпехар, Јацановић 2015, 306-307, Т. VIII/1.

748 Čremošnik 1989, 97, TABLA VI/5.

749 Налаз је заправо опредељен као алатака (?), уп. Дремсизова, Антонова 1964, 35. Обр. 7/9.

Предмети за писање

Стилуси

Особеном типу налаза припадају два стилуса која свакако представљају доказ писмености у овом делу Царства. Глава предмета је формирана у облику трапеза, док је тело на већем примерку орнаментисано у виду абакуса (Т. XV/11-12, кат. 83-84). Оштрим крајем стилуси су остављали урезе на подлози од воска или олова, док је трапезоидно обликован крај служио за брисање претходно написаног текста. Претпоставља се да су ови предмети имали и другачију употребу, попут украсно-функционалног дела одеће.⁷⁵⁰ Судаћи према досадашњим истраживањима, стилус који је сличан примерку из Лазнице откривен је на Градини у Врсеницама у оквиру млађег касноантичког хоризонта.⁷⁵¹ Стилус са урезаним линијама у горњем делу тела евидентиран је на рановизантијском локалитету Тупи крш у тутинској области.⁷⁵² Неколико гвоздених примерака који обликом подсећају на налазе за писање са Пчелињег крша случајно је откривено у сврљишкој области.⁷⁵³ Стилуси са украшеним телом у виду абакуса јављају се и на простору Словеније током касноантичког периода.⁷⁵⁴

83. Стилус

Стилус са телом кружног пресека коме је део за писање поломљен. Глава предмета је обликована трапезоидно. На горњем делу тела уочавају се паралелне урезане линије које формирају мотив који подсећа на абакус.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 13,2 x 1,2 x 0,5 cm. Гвожђе, ковање, урезавање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 30, кат. 39.

84. Стилус

Стилус са телом кружног пресека чија је глава трапезоидно обликована. Доњи део је поломљен.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 11,8 x 1,3 x 0,5 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Предмети за мерење

Тег

У питању је редак примерак трапезоидног облика од бронзе (Т. XVI/1, кат. 85), специфичан по правоугаоном испупчењу чија тежина износи 15,37 g што је нешто више од ½ унце (13,643 g).⁷⁵⁵ За сада је тешко наћи аналогije за овако обликовану мерну јединицу. На простору Бугарске откривени су рановизантијски тегови квадратног облика који поседују благо кружно испупчење на чијој површини се налазе новчарске ознаке и орнаменти. Њихова тежина износи 13,30 g, ди-

750 Милинковић 2001, 127-128.

751 Роровић, Викић 2009, 88, sl. 64/1.

752 Милинковић 1985, 48, Табла II/1.

753 Уп. Петровић, Филиповић, Миливојевић 2012, 194, кат. 97-102.

754 Siglenečki 1994, 239, Taf. 12/8.

755 Крунић 1995, 12.

мензија 1,7 x 1,7 cm.⁷⁵⁶ Током рановизантијског периода тегови од једне унце опредељени су као трговачки⁷⁵⁷ или за проверу тежине златног новца.⁷⁵⁸

85. Тег

Тег трапезоидног облика правоугаоног пресека. На једној од широким површина налази се мање правоугаоно испупчење, поред кога се са обе стране налазе по три равномерно распоређена урезана круга са тачком у средини.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 1,7 x 1,6 x 0,8 cm, тежина 15,37 g. Бронза, ливење, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 30, кат. 43.

Предмети од стакла

Уломци прозорских стакала

Прозорска стакла са Пчелињег крша су светлозелене боје са видљивим мехурићима ваздуха и траговима иридизације (Т. XVI/2-3, кат. 86-87). На утврђеним насељима 6. века у Србији четвороугаона прозорска стакла су најчешће израђивана у нијансама зеленкасте или жућкасте боје. Технике које су се најчешће примењивале приликом њихове израде биле су изливање стаклене смесе на равну површину (плитки калуп) или дување у цилиндар, чија је дебљина варирала између 1 и 4 mm.⁷⁵⁹ Истраживања показују да су током рановизантијског периода профане, резиденцијалне и сакралне грађевине поседовале стакла на прозорима.⁷⁶⁰ То потврђују уломци различитих дебљина који су откривени на многобројним утврђењима у Србији, где за ову прилику издвајамо аналогije у Бердапу,⁷⁶¹ Градини на Јелици,⁷⁶² Градини у Врсеницама,⁷⁶³ или Лишкој Гави.⁷⁶⁴

86. Уломак прозорског стакла

Уломак равног прозорског стакла, неједнаке дебљине, светлозелене боје са мехурићима ваздуха и траговима иридизације.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,7 x 4,9 x 0,3 cm. Стакло, ваљање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 29, кат. 36.

87. Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 4 x 1,8 x 0,1 cm. Стакло, ваљање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

756 Герасимов 1973, 56, Обр. 4/а-б.

757 Špehar 2010, 80.

758 Герасимов 1973, 56.

759 Križanac 2016a, 271, 277.

760 Križanac 2016a, 277.

761 Špehar 2010, 88.

762 Милинковић 2010, 232.

763 Stamenković 2009, 192-193, Tabla II/1-10.

764 Радичевић 2006, 34.

Фрагмент стаклене посуде

Фрагмент посуде одликује прстенаст руб који је највероватније био део стопе пехара (Т. XVI/4, кат. 88). Стаклени пехари ове форме честа су појава на рановизантијским локалитетима у Србији.⁷⁶⁵ Њих карактерише шупља цилиндрична нога са коничном стопом која дуж ивица има поменуто прстенасто задебљање. Рађени су у техници слободног дувања, маслинасто зелене боје. Сматра се да ови пехари представљају медитерански тип налаза чија је употреба интензивнија током ране Византије.⁷⁶⁶ Територијално најближе аналогije можемо пронаћи у Маргуму, Чезави и Салдуму. Слични уломци који се опредељују у време 6. века, откривени су у утврђењима у Понте-су, Гамзиграду,⁷⁶⁷ Царичином граду⁷⁶⁸ Градини на Јелици,⁷⁶⁹ или Градини у Врсеницима.⁷⁷⁰ Њихова употреба је током рановизантијског периода документована и код германских племена.⁷⁷¹

88. Уломак стаклене посуде

Уломак кружне стаклене стопе пехара са прстенастим рубом тамнозелене боје.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 2,8 x 2,3 x 0,4 cm. Стакло, техника слободног дувања. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 29, кат. 35.

Оружје

У ову групу археолошких налаза издвајају се гвоздене стрелице које поседују тулац или трн за насађивање дрвеног тела, као и једна сулица.⁷⁷² Потребно је напоменути да сви примерци стрелица са Пчелињег крша могу представљати налазе дугог трајања, стога се њихово датовање мора узети са резервом. Стрелице чије тело одликује тулац, имају обликоване врхове у виду ластиног репа или троугла. Стрелице са трном за насађивање имају врхове који су изведени троугаоно, делтоидно, тробридо или четворострано.

Типови стрелица са тулцем за насађивање

Стрелице са врхом у облику ластиног репа

На Пчелињем кршу су пронађене укупно три стрелице са врхом у облику ластиног репа (сл. 59/3, Т. XVI/5-7, кат. 89-91). Аналогije проналазимо на Светињи у Виминацијуму,⁷⁷³ Градини на Јелици,⁷⁷⁴ Градини у Врсеницама,⁷⁷⁵ или Царичином граду.⁷⁷⁶ Један примерак који је пронађен на некрополи Више гробаља у Виминацијуму указује да су ове стрелице биле у употреби и код германских племена.⁷⁷⁷

765 Križanac 2016b, 95.

766 Foy 2010, 414-415, 434-437.

767 Каровић 1995-1996, 76, 85.

768 Bavant, Kondić, Spiess 1990, 208-210, Pl. XXXII/90-105.

769 Гојгић 2017, 160-161, кат. 255-259.

770 Stamenković 2009, 190, Tabla I/15.

771 Димитријевић 1960, 30-31, Т. I/14.

772 Миловановић, Филиповић 2018, 32-31, кат. 48-54.

773 Поповић 1987, 30.

774 Вујадиновић 2017, 197, кат. 389.

775 Popović, Bikić 2009, 81, sl. 57/6.

776 Ivanišević, 2010, 25, fig. 19/11.

777 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 39, Pl. 12/113-5, Fig. 23/1.

89. Стрелица

Стрелица са врхом у облику ластиног репа и тулцем за насађивање раздвојених крајева. Тело стрелице је правоугаоног пресека.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 9,9 x 3,1 x 0,5 cm, ширина тулца R=0,7 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

90. Стрелица

Стрелица са врхом у облику ластиног репа, тордираног тела и тулцем за насађивање чији су крајеви раздвојени. Један крак врха је поломљен.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 8,1 x 2,8 x 0,8 cm, ширина тулца R=0,8 cm. Гвожђе, ковање, тордирање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 31, кат. 48.

91. Стрелица са врхом у облику ластиног репа, чији су крајеви оштећени, и тулцем за насађивање. Тело стрелице је правоугаоног пресека.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 7,7 x 2,3 x 0,4 cm, ширина тулца R=0,5 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Троугаона стрелица

Други тип стрелица са тулцем, чији је врх пљоснат и троугаоно изведен (Т. XVI/8, кат. 92), јавља се на утврђењима Ртково – Гламија и Милутиновац у Ђердапу. Примерци са ових локалитета се опредељују, према условима налаза, у касноантички период.⁷⁷⁸ Паралеле са одређеном резервом можемо имати са једним фрагментованим премерком који је откривен на јеличкој Градини.⁷⁷⁹ Нешто већа троугаона стрелица са тулцем за насађивање, пронађена је на рановизантијском локалитету Кале код Белице у Северној Македонији.⁷⁸⁰

92. Стрелица

Стрелица са троугаоно обликованом главом и тулцем за насађивање. На површини главе налази се благо наглашено вертикално ребро. Између троугаоног врха и тулца уочљив је врат у виду ојачања правоугаоног пресека.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,9 x 1,8 x 0,2 cm, ширина тулца R=0,7 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 32, кат. 50.

778 Gabričević 1986, 72-73, Fig. 22/4; Milošević, Jeremić 1986, 250, Fig. 14/b.

779 Гаврић 2017, 196, кат. 388.

780 Mikulčić 2002, 289-290, Abb. 185/8.

Стрелице са трном за насађивање

Троугаоне стрелице

У оквиру друге групе стрелица, које поседују трн за насађивање, издвајају се примерци са различито обликованим врховима. Највише је откривених стрелица које имају пљоснат, троугано обликован врх (Т. XVII/1-4, кат. 93-96). Укупно су пронађена четири таква налаза која су добро очувана. Територијално најближе паралеле имамо на локалитету Шетаће у Осаници о чему је било говора.

93. Стрелица

Стрелица са троугаоно обликованом главом на чијој средини се налази вертикално ребро. Сачувани трн је квадратног пресека. На месту прелаза између трна и врха стрелице, налази се врат у виду ојачања, правоугаоног пресека.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 9,3 x 2,1 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

94. Стрелица

Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 7,8 x 1,7 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

95. Стрелица

Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 7,6 x 1,6 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 32, кат. 49.

96. Стрелица

Налаз сличан претходном.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 4,3 x 1,6 x 0,2 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

Делтоидна стрелица

Други тип стрелица са трном карактерише делтоидно обликован врх (сл. 59/4, Т. XVII/5, кат. 97). Најближе паралеле проналазимо на Ледерати. Стрелица са овог локалитета се оквирно датује у 4-5. век.⁷⁸¹ Овакав облик, који се на основу аналогича опредељује у рановизантијски период, заступљен је на локалитету Понтес.⁷⁸²

781 Цуњак 2014, 134, 135/81, кат. 81.

782 Špehar 2010, 129, Т, XXXIX/712, кат. 712.

97. Стрелица

Стрелица са делтоидно обликованом пљоснатом главом и трном за насађивање, квадратног пресека.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 7,1 x 1,5 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 32, кат. 51.

Тробриде стрелице

У оквиру трећег типа издвајају се тробриде стреле којих је откривено укупно четири (Т. XVII/6-9, кат. 98-101). Постоје бројне аналогије за овај тип офанзивног оружја, а најближе имамо на локалитету Преграда – Подкрш у Жагубици и Потај чуки. На касноантичким налазиштима источне Србије оне су евидентирани у Ледерати⁷⁸³ и Равни код Књажевца.⁷⁸⁴ Тробриде стрелице датоване у рановизантијски период, откривене су у Салдуму⁷⁸⁵ и утврђењима у Ђердапу.⁷⁸⁶

98. Стрелица

Тробрида стрелица са трном квадратног пресека.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,5 x 0,8 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 33, кат. 53.

99. Стрелица

Фрагментована тробрида стрелица са трном квадратног пресека.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,4 x 1 x 0,2 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

100. Налаз сличан претходном

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 5,5 x 1 x 0,2 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

101. Налаз сличан претходном

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 4,4 x 1,3 x 0,2 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

783 Цуњак 2014, 134, 135/84, кат. 84.

784 Petković, et. al. 2005, 100, Pl. XI/123-1.

785 Jeremić 2009, 162, fig. 79, cat. no. 478.

786 Špehar 2010, 129.

Четворострана стрелица

Четворострана стрела са трном представља последњи тип (Т. XVII/10, кат. 102). У Ледерати и Салдуму су откривене четворостране стрелице које се опредељују у време касноантичког периода.⁷⁸⁷ Аналогije такође можемо пронаћи на Градини у Врсеницима⁷⁸⁸ или Царичином граду.⁷⁸⁹

102. Стрелица

Четворострана стрелица са нешто суженим трном који је делимично оштећен и благо повијен.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 6,5 x 0,8 x 0,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 33, кат. 52.

Сулица (?)

Посебном типу припада стрелица са телом квадратног пресека и тулцем за насађивање (Т. XVI/9, кат. 103). Није искључено да је овде реч о неком другом пројектилу, можда петици сулице (?) које су такође биле у употреби током касноантичког и рановизантијског периода.⁷⁹⁰ Сличан предмет потиче са Градине на Јелици који је окарактерисан као врх стреле или мањег копља.⁷⁹¹

103. Сулица (?)

Пројектил, највероватније сулица, са телом квадратног пресека коме је врх поломљен. Супротна страна предмета завршава се тулцем за насађивање чији крајеви нису спојиви. Ближе отвору за насађивање видљива је полукружна глава мањег сачуваног ексера.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Димензије: 10 x 1,2 x 0,5 cm, ширина тулца R=1 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 33, кат. 54.

Новац

На Пчелињем кршу откривен је полуфолис тежине 7,7 g који је кован у Солуну (сл. 60, кат. 104). Новац је највероватније кован за време цара Анастасија I (491-518) или Јустина I (518-527).

104. Новац

Полуфолис цара Анастасија I (491-518) или Јустина I (518-527) са оштећеним рубом.

Ав. Попрсе цара које је окренуто на десно. Носи дијадему, палудаментум и највероватније штит. Натпис је слабо читљив.

787 Цуњак 2014, 134, 135/82, кат. 82; Jeremić 2009, 162, fig. 79, cat. no. 480.

788 Роровић, Викић 2009, 81, sl. 57/4.

789 Кондић, Поповић 1977, 212, кат. 101, ТАБЛА XXVIII/103.

790 Бугарски 2009b, 435-436.

791 Гаврић 2017, 197, кат. 390.

Сл. 60. Пчелињи крш – Лазница, бронзани новац.

Рв. Средина К, лево $\dagger$, десно *

Ковница: Солун.

Локалитет: Лазница – Пчелињи крш. Тежина: 7,7 g, R=2,6 cm, дебљина 0,2 cm. Бронза, ковање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Непубликовано.

*****

Сумирајући досадашња проучавања Пчелињег крша, као и, уз нужни опрез, анализу покретних археолошких налаза, могу се извући поједини закључци. Утврђено насеље је изграђено на стратешки одабраном, природно заштићеном положају. Његове одбрамбене зидине прате конфигурацију терена. У питању је висинска позиција која је типична за рановизантијски период на простору северног Илирика.⁷⁹²

Делимично објављени резултати са археолошких ископавања указују да је локалитет био интензивно насељен у периоду 4-6. века.⁷⁹³ Да је брег изнад Лазнице заиста био коришћен током касне антике, сведочи мањи број случајних археолошких налаза који, бар према речима мештана, потичу са овог локалитета. У овом тренутку нећемо узети у разматрање хронолошки неосетљиве археолошке налазе, чији се временски распон може широко одредити. У време 4-5. века могу се са великим степеном вероватноће издвојити цилиндричне керамичке посуде чије је присуство потврђено, али и поуздано датовано, на оближњем Краку лу Јордану и Гамзиграду. Овом времену највероватније припада и длето са трном за насађивање, начињено од квалитетног гвожђа. На територији Србије постоје висинска рановизантијска утврђења на којима је откривен касноантички археолошки материјал, али не и градитељска активност или хоризонти становања. Можда је најбољи пример Градина на Јелици. Претпоставља се да римски налази који су током ископавања пронађени на овом локалитету представљају продужену употребу или су коришћени као секундарне сировине.⁷⁹⁴ Потребно је скренути пажњу и на локалитете висинског типа који су, поред рановизантијског, имали и касноантички културни хоризонт. Територијално најближи пример имамо на утврђењу Јеринин град у селу Војска.⁷⁹⁵ Градитељска активност која се одређује у 4. век, евидентирана је на локалитетима у југозападној Србији, тачније Јужац код Сопоћана,⁷⁹⁶

792 Милинковић 2015, 49-50, 57, Сл. 15.

793 Мишић, Селаковић 2017, 19.

794 Милинковић 2010, 28-29.

795 Додић 2013, 69.

796 Поповић 1987, 117.

Градини на Постењу,⁷⁹⁷ Градини изнад Пазаришта,⁷⁹⁸ и Градини у Врсеницима.⁷⁹⁹ Међутим, да ли су градитељски подухвати били током касне антике на Пчелињем кршу, и у којој мери, за сада остаје отворено питање. Одговор бисмо можда могли да очекујемо након целокупне објаве резултата са археолошких ископавања која су вршена на Пчелињем кршу током 2006. и 2007. године.

На Пчелињем кршу већи број хронолошки осетљивих налаза припада рановизантијском периоду. На првом месту треба споменути новац и фибуле које се на основу аналогија могу сигурно датовати у време 6. или почетак 7. века. Ту су и поједини типови копчи, који, додуше, могу имати своју употребу и током ранијих периода. Од рановизантијских покретних налаза такође се издвајају делови накита, тачније наруквица и језичак, као и мањи уломци стаклених пехара. На основу ових рановизантијских налаза, којих, бар за сада има у већем броју у односу на касноантичке, изградњу фортификација на Пчелињем кршу аутори овог текста прелиминарно опредељују у време 6. века.⁸⁰⁰ Самим тим и хронолошки неосетљиве налазе можемо са одређеном резервом одредити у овај временски период.

На основу краћег извештаја који нам доноси руководилац пројекта археолошких ископавања из 2006. године, С. Мишић, наводи се да је утврђење страдало од стране Авара.⁸⁰¹ На такав закључак упућује моћан паљевински слој који је датован у 6. век. Треба узети у обзир и гарез која је евидентирана током ископавања наредне године.⁸⁰² На основу досадашњих археолошких истраживања, претпостављено је да су у времену од краја 6. до почетка 7. века многа рановизантијска висинска насеља страдала од стране Авара (вероватно и Словена) на простору северног Илирика.⁸⁰³ Када је простор Браничева у питању, њихово разарање је археолошки потврђено на Светињи у ареалу Виминацијума.⁸⁰⁴ У унутрашњости источне Србије у датом периоду, од стране варвара је највероватније страдао Гамзиград.⁸⁰⁵ Међутим, да ли је утврђење у атару Лазнице заиста разорено крајем рановизантијског периода за сада остаје отворено питање све док се не објави целокупан извештај са поменутих двогодишњих ископавања.⁸⁰⁶

Случајни налази које су сакупили мештани не би требало да се узму у обзир као једино и главно мерило у доношењу крајњих закључака. Дobar део тих предмета је откупио Завичајни музеј у Жагубици, док је мањи број предат Народном музеју у Пожаревцу. У периоду између Ф. Каница и Т. Ђорђевића, када се рушевине у Лазници први пут спомињу, као и првих археолошких ископавања, Пчелињи крш је био подложен илегалним истраживањима у више наврата, укључујући и употребу експлозивних направа.⁸⁰⁷ За сада остаје нада да ће резултати првих археолошких ископавања у скорије време бити објављени, као и то да ће се приступити заштитним истраживањима локалитета.

797 Мркобрад 1997а.

798 Роровић 1999, 139, 204.

799 Роровић, Викић 2009, 125-127.

800 Миловановић 2018.

801 Мишић, Селаковић 2017, 19.

802 Миловановић 2016, 125.

803 Коднић, Поповић 1977, 179; Milinković 2011, 288.

804 Поповић 1987, 34-35.

805 Јанковић 1983b, 129-130.

806 Миловановић 2019, 307.

807 Миловановић 2018, 7, нап. 30.

Потај чука код Жагубице

Локалитет Потај чука налази се источно од Жагубице са десне стране пута који води према Бору (сл. 61). На истоименом густопошумљеном планинском врху (920 m, сл. 62), евидентирани су видљиви трагови архитектуре као и мањи број покретних археолошких налаза. Према географском положају, Потај чука се налази приближно на простору између Црног врха и Омана. Позиција је у стратешком смислу вешто одабрана будући да се са овог врха пружа поглед према читавом Хомољу. У правцу северозапада посматрач има предиван поглед ка Горњачким планинама и Жагубичкој котлини, док су на северу и југозападу шумовита побрђа Хомољских планина, односно Бењанице. Јужно од локалитета тече река Тисница која свој ток усмерава према Жагубици.

На самом локалитету већ дуже време ради каменолом и стога му прети опасност од потпуног уништења. Септембра 2014. године, терен је обишао М. Миловановић. У питању је краћи обилазак коме је претходило анкетаирање мештана Жагубице и радника каменолома.⁸⁰⁸ На основу обилазак и сагледавања топографских карата, може се рећи да је Потај чука окружена стрмим падинама на јужној, источној и западној страни. У правцу севера, нагиб је нешто блажи, док је са северозападне стране приступ најпогоднији.⁸⁰⁹ Да би се дошло до највише тачке локалитета неопходно је проћи кроз каменолом и дужу легитимацију запослених.

Сл. 61. Положај локалитета Потај чука код Жагубице (снимак ГЕОСрбија и google terrain hybrid).

808 Миловановић 2016, 145.

809 Миловановић, Филиповић 2018, 4.

Сл. 62. Локалитет Потај чука код Жагубице, поглед са северозапада.

Приликом анкетирања мештана и радника добијен је податак о својевременом постојању зидина на источном делу налазишта које су уништене механизацијом, приликом рада на каме-нолому. На тим местима евидентирано је ломљено и притесано камење различитих величина. Данас видљива архитектура налази се у југозападном делу налазишта, у непосредној близини че-сме (сл. 63). У питању је полукружни зид чија унутрашња ширина и очувана висина износе нешто више од једног метра. Техника зидања подразумева коришћење ломљеног и притесаног камена, средње величине, повезаног са кречним малтером жутомрке боје као везивом. Камен је слаган у неправилном слогу.⁸¹⁰ За сада је тешко рећи о каквој грађевини је реч. На површини терена током поменутог обиласка, пронађен је само један комад згуре.

Покретни налази

Код мештана се чувају поједини површински покретни налази који оквирно могу припадати рановизантијском периоду. Међу њима се издваја бронзана копча са кружно обликованом прећицом и оковом који је подељен на два дела. Први део, ближе прећици, квадратног је облика, у оквиру којег се налази кружна перфорација за трн, док је други трапезоидно изведен, и на његовој површини се налазе два бронзана закивка (сл. 64/1, Т. XVIII/1, кат. 105).⁸¹¹ Функционални делови одеће овог типа највероватније припадају типологији коју је издвојила М. Шулце Дерлам. У питању су копче које се према условима налаза датирају у 7. век (тип D20). На Балкану је њихово присуство потврђено на простору јужне Грчке. Копче ове групе такође су евидентирани и на територији Мале Азије, Крима и Италије.⁸¹²

810 Миловановић 2017а, 37.

811 Миловановић, Филиповић 2018, 35, кат. 64.

812 Schulze-Dörrlamm 2002, 189-190, 248, Abb. 67.

Сл. 63. Локалитет Потај чука, остаци архитектуре (кула?).

105. Копча

Копча са кружно обликованом пређицом, приближно троугаоног пресека, на чијем се предњем шпицастом делу налази полукружно лежиште за гвоздени трн. На супротној страни уочава се оков који је подељен на два дела. Први, мањи део је квадратног облика, трапезоидног пресека у оквиру којег се налази кружна перфорација за трн. Други део окова је трапезоидног облика и пресека на чијој су површини сачувана два мања бронзана закивка. Трн копче је овалног пресека, у оквиру којег се једна страна завршава петљасто, док је друга изведена шпицасто.

Локалитет: Потај чука. Димензије: 3,3 x 1,5 x 0,3 cm. Бронза, гвожђе, ливење са проламањем. Случајни налаз, 2017. година, приватна збирка. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 35, кат. 64; Ђорђевић 2018, 34.

У приватним збиркама чува се новчарски тег начињен од бронзе (сл. 64/2, Т. XVIII/2, кат. 106) на чијој површини је урезана ознака „N“. Тежина износи 4,09 g.⁸¹³ У питању је тег који је сасвим извесно представљао једну номизму (4,54 g) за мерење новца током рановизантијског периода. Мања тежина тега од прописане објашњава се дугим коришћењем, услед чега је дошло до похабања. Такав случај се јавља на теговима који су откривени на утврђењима 6. века у Ђердапу. Друга, можда вероватнија претпоставка која нуди решење о смањеној тежини једне номизиме односи се на појаву већ поменутих лажних тегова.⁸¹⁴ Случајно откривени новчарски тегови квадратног облика са ознаком „N“ који се уз резерву могу оквирно одредити у рановизантијски период, на подручју источне Ср-

813 Миловановић, Филиповић 2018, 37, кат. 69.

814 Špehar 2010, 80.

бије евидентирани су Виминацијуму⁸¹⁵ и сврљишкој области.⁸¹⁶ Слични тегови су пронађени током археолошких ископавања Градине на Јелици.⁸¹⁷ Поред ових области, налази ове групе предмета су забележени на поједним касноантичким утврђењима у јужној Србији⁸¹⁸ или Босни и Херцеговини.⁸¹⁹ Рановизантијски тегови са ознаком „N“ пронађени су током археолошких ископавања римског театра на утврђењу Скупи⁸²⁰ и висинског утврђења Градиште код Куманова у Северној Македонији.⁸²¹ Тегови од једне номизме из 6. века такође су евидентирани у Бугарској.⁸²²

106. Новчарски тег

Бронзани тег квадратног облика и правоугаоног пресека на чијој се горњој површини налазе урезане линије које формирају ознаку „N“. На крајевима ознаке, као и на средини, уочавају се утиснута мања кружна удубљења (укупно 6).

Локалитет: Потај чука. Димензије: 1,1 x 1,1 x 0,4 cm, тежина 4,09 g. Бронза, ливење, урезавање, пунктирање. Случајни налаз, 2015. година, приватна збирка. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 37, кат. 69.

На Потај чуки су откривени и налази који нису у толикој мери хронолошки осетљиви. Међу њих спада једна мања секира са трапезоидно обликованим сечивом и чекићастим ојачањем на супротној страни (Т. XVIII/3, кат. 107).⁸²³ Овако мале секире коришћене су за крчење грања, подебљег растиња, скидање коре дрвета, закуцавање клинова и слично. Према типологији И. Поповић, чини нам се да би се примерак са Потај чуке могао сврстати у тип А и варијанту с. У питању је оруђе које је окарактерисано као секира – чекић.⁸²⁴ Аналогије за мале секире, сличног облика, можемо пронаћи на локалитету Дијана у оквиру рановизантијских културних слојева.⁸²⁵

107. Секира

Мања секира са трапезоидним сечивом правоугаоног пресека и лучном, делимично оштећеном оштрицом. Отвор за дршку је кружно изведен, док су бочна ојачања ромбоидног облика. На другом крају отвора налази се правоугаоно издужено чекићасто ојачање.

Локалитет: Потај чука. Димензије: 13,2 x 5,3 x 1,8 cm, ширина отвора R=2,3 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, приватна збирка. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 36, кат. 65.

Од алатки за финију обраду дрвета можемо издвојити једно сврдло са деформисаним овално изведеним крајем (Т. XVIII/4, кат. 108). На супротној страни се налази троугаоно обликован крај који је служио за обртање уз помоћ дрвене полуге.⁸²⁶ Најближе аналогије имамо на Пчелињим кршу у Лазници, о чему је већ било речи.

815 Миловановић 2016, 74.

816 Петровић, Филиповић, Миливојевић 2012, 177, кат. 29.

817 Милинковић 2017, 208, кат. 432.

818 Ivanišević, Šrehar 2006, 142, fig. 5/2-3.

819 Вујиновић 2013, 15, 35, 76, кат. бр. 106.

820 Ончевска Тодоровска 2017, 288-289, Т.IV/36.

821 Николовски 2010, 327-329, Сл. 6.

822 Герасимов 1973, 57, Обр. 9/а-б.

823 Миловановић, Филиповић 2018, 36, кат. 65.

824 Поповић 1988, 69-70, Т. XI/3.

825 Šrehar 2010, 100, Т. XXV, kat. 425;

826 Миловановић, Филиповић 2018, 36, кат. 66.

108. Сврдло

Сврдло са телом квадратног пресека. Један крај алатке је оштећен, неправилног овалног, нешто деформисаног облика, правоугаоног пресека. Други крај је троугаоно изведен, правоугаоног пресека коме је завршетак обликован у виду мање петље (?).

Локалитет: Потај чука. Димензије: 29 x 2,4 x 1 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, 2017. година, приватна збирка. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 37, кат. 66.

Међу пољопривредним алаткама издваја се масивни косир са тулцем за насађивање (Т. XVIII/5, кат. 109).⁸²⁷ Налази оваквог типа познати су са бројних касноантичких и рановизантијских локалитета у Србији.⁸²⁸ Косири већих димензија били су у употреби за крчење густог растиња, шибља, корова и сл.

109. Косир

Косир са повијеним сечивом, под приближно правим углом, троугаоног пресека и делимично оштећене оштрице. Тулац алатке има раздвојене крајеве унутар кога је сачуван ексер правоугаоног пресека и плочасте главе кружног облика. Прелаз сечива у тулац је на горњој страни изведен равно, а на доњој конкавно.

Локалитет: Потај чука. Димензије: 30,9 x 3,5 x 0,7 cm, пречник отвора за насађивање R=3 cm, ексер 2,8 x 0,3. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, приватна збирка. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 36, кат. 67.

На површини терена пронађени су примерци офанзивног оружја од гвожђа. Издвајају се већа тробрида стрела, боље очувана,⁸²⁹ и мања фрагментована.⁸³⁰ Већа тробрида стрела (Т. XIX/1, кат. 110) поседује тулац за насађивање, док је мања највероватније имала трн. Судећи према досадашњим истраживањима рановизантијских локалитета, веће тробриде стреле су откривене у мањем броју на Балкану. На Градини на Јелици на Горњем граду унутар Објекта V пронађена је већа тробридна стрела.⁸³¹ Паралеле још можемо пронаћи на рановизантијском локалитету Кале код Белице у Северној Македонији.⁸³² Мања тробрида стрела са Потај чуке (Т. XIX/2, кат. 111) има сличности са примерцима који су евидентирани на Прегради – Подкршу у Жагубици и Пчелињем кршу у Лазници.

110. Стрелица

Већа тробрида стрелица дужег поломљеног врха са тулцем за насађивање.

Локалитет: Потај чука. Димензије: 9,6 x 1,1 x 0,5 cm, ширина тулца R=0,9 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, приватна збирка. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 36, кат. 68.

827 Миловановић, Филиповић 2018, 36, кат. 67.

828 Поповић 1988, 79-80.

829 Миловановић, Филиповић 2018, 36, кат. 68.

830 Миловановић 2017а, 37, сл. 16. Мања стрела предата је Народном музеју у Пожаревцу. Записник о поклону, Број 578, 08. 06. 2017, НМП.

831 Гаврић 2017, 169, кат. 387.

832 Mikulčić 2002, 289-290, Abb. 185/7.

111. Стрелица

Фрагментована тробрида стрела без сачуваног трна за насађивање.

Локалитет: Потај чука. Димензије: 4 x 1,2 x 0,1 cm. Гвожђе, ковање. Случајни налаз, Народни музеј Пожаревац. Библиографија: Миловановић 2017, 46, Сл. 16.

*****

Покретни хронолошки осетљиви налази, иако малобројни, указују да је Потај чука била насељена током рановизантијског периода. Археолошка грађа која би се определила у време касне антике, бар за сада, није позната. Међутим, узимајући у обзир друге висинске локалитете у Хомољу и околини, насељавање током овог раздобља се не сме искључити на Потај чуки. До сада је мала пажња посвећена овом археолошком налазишту, стога крајњи закључци морају остати по страни. Потребно је још једном скренути пажњу на рад савременог каменолома који прети да потпуно уништи локалитет. У том смислу, ургентна заштитна археолошка ископавања треба да буду приоритет будућим истраживачима.⁸³³

Околина Жагубице – непозната налазшта

У Завичајном музеју Хомоља чувају се два случајна налаза која потичу са непознатог налазишта у околини Жагубице. Предмети су хронолошки и етнички осетљиви стога додатно обогаћују материјалну културу рановизантијског периода на простору хомољске микрорегије. Ради се о две фибуле, од којих је прва старија, а друга млађа.

Старија бронзана фибула припада типу који је у литератури познат под именом Прша – Левице (сл. 64/3, Т. XIX/3, кат. 112),⁸³⁴ али треба напоменути да су у новије време издвојене и друге поделе.⁸³⁵ Примерак који је пронађен у околини Жагубице је фрагментован. Сачуван је троугаони део који представља главу фибуле, испод којег се налази олучаста држач за иглу. На површини поменутог дела формирана су удубљења у облику троугла.⁸³⁶ Фибуле овог типа углавном се опредељују у фазу D2/D3 и у етничком контексту се са великом сигурношћу приписују германским племенима, одоносно Источним Готима.⁸³⁷ До сада је највећи број евидентиран у Панонији и Украјини.⁸³⁸ У нешто мањем броју их имамо на подручју Румуније, Бугарске или европског дела Русије.⁸³⁹ Најближе аналогije у односу на Хомоље проналазимо у ареалу Виминацијума где је случајно пронађена добро очувана фибула овог типа.⁸⁴⁰

За сада је тешко објаснити присуство Источних Гота у Хомољу током друге половине 5. века будући да не располажемо контекстом и тачним местом проналаска фибуле. У овом тренутку је можда корисно да се још једном укратко осврнемо на историјска збивања тог доба. Након распада хунског савеза 454. године, јужни део Паноније у краћем временском периоду насељавају Готи као федерати. Међутим, због лоших услова у којима су живели, они убрзо дижу побуну и за-

833 Миловановић, Филиповић 2018, 4.

834 Werner 1959, 427-430.

835 Gavrituhkin 2013.

836 Миловановић 2019, 300, Сл. 4.

837 Werner 1959, 431; Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 50.

838 Gavrituhkin 2013, 109, 116, Fig. 5; Werner 1959, 428-429; Kovačević 1978, 35; Rapan Papeša 2012, 428, Fig. 67.

839 Станев 2008, 221-224, Т. XIX; Gavrituhkin 2013, 111, 114, 116, Fig. 5; Айбабин, Хайрединова 2017, 112-113, 148, Рис. 91/1a-1.

840 Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006, 50.

Сл. 64. Покретни налази: Потај чука: 1, 2; Околина Жагубице – непозната налазашта: 3, 4.

почињу нападе који су се у периоду између 459. и 484. године одразили на простор јужно од Саве и Дунава.⁸⁴¹ Након склопљеног мира са Царством и одласка варвара под вођством Теодориха Амалијца 488. године у Италију, део Источних Гота остаје у појединим каструмима дуж дунавског лимеса као плаћеничка војска (*Gothi Minores*).⁸⁴² У Браничеву је археолошки њихово присуство потврђено на изолованој некрополи на локалитету Бурдељ у ареалу Виминацијума током средине или друге половине 5. века.⁸⁴³ Када је је поменути простор у питању, насељавање Источних Гота евидентирано је у Маргуму у Дубравици.⁸⁴⁴ Највероватније је да су овде варвари ангажовани као федерати од стране Царства у периоду кад је између њих, у два наврата током друге половине 5. века склопљен мир. Са друге стране, исказну вредност имају и историјски подаци који говоре о њиховим рушилачким налетима. Да ли је ово германско племе прошло кроз Хомоље током неког војног похода за сада остаје у домену претпоставки.⁸⁴⁵ Територијално најближи налаз који указује на правац њиховог кретања или можда насељавање, откривен је случајно у атару села Велики Поповац код Петровца на Млави. У питању је бронзана цикада фибула која се опредељује у другу половину 5. века.⁸⁴⁶

112. Фибула

Фрагментована фибула типа Прша – Левице са очуваним троугаоним делом на чијој површини су изведени удубљени троуглови једнаких димензија. Испод је видљив оштећени олучасти држач за иглу. На врху фибуле налази се кружни наставак који је на доњој страни раван, а на горњој испупчен. Лук је приближно полукружног пресека.

841 Зечевић 2002, 109–110, 118–119, 156; Mirković 2006, 101.

842 Ковачевић 1981, 109.

843 Милинковић 1998, 234.

844 Мано-Зиси, Гарашанин, Марић 1950, 153, 157; Милинковић 1998, 209–210.

845 Миловановић 2019, 301.

846 Миловановић 2019, 301, Сл. 5, 6.

Локалитет: Околина Жагубице – непознато налазиште. Димензије: 2,6 x 1,5 x 0,6 cm, ширина лука 0,6 cm. Бронза, ливење, ровашење (?). Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 38, кат. 74; Миловановић 2019, 300, сл. 4.

Други случајан налаз са непознатог локалитета у околини Жагубице представља добро очувана рановизантијска гвоздена лучна фибула са намотајем (сл. 64/4, Т. XIX/4, кат. 113). На горњој површини стопе налазе се вертикалне урезане линије у неколико редова.⁸⁴⁷ Територијално најближе аналогије имамо на Пчелињем кршу у Лазници и непознатог налазишта у „басену Млаве“ о чему је већ било говора. Запажа се да на сва три случаја имамо неколико техника које су коришћење приликом њихове израде.

113. Фибула

Лучна фибула са посувраћеном оштећеном стопом и двоструким намотајем. Лук, чија је површина формирана у виду крова на две воде, завршава се рогом. На глави фибуле сачувани су осовина, намотај и игла која је ван олучастог лежишта стопе. Површина правоугаоне стопе орнаментисана је низом паралелних урезаних вертикалних линија које су распоређене у неколико редова.

Локалитет: Околина Жагубице – непознато налазиште. Димензије: 6,4 x 1,9 x 0,2 cm, ширина лука 0,9 cm, ширина стопе 0,6 cm. Гвожђе, ковање, урезивање. Случајни налаз, Завичајни музеј Хомоља. Библиографија: Миловановић, Филиповић 2018, 38, кат. 75.

⁸⁴⁷ Миловановић, Филиповић 2018, 38, кат. 75.

ЗАКЉУЧАК

Археолошка грађа сведочи о насељавању Хомоља током различитих временских раздобља. Најпре је присуство човека евидентирано током раног палеолита, док случајни налази и поједине оставе указују на присуство различитих културних група из бакарног, бронзаног и гвозденог доба.⁸⁴⁸ За сада располажемо оскудним подацима о присуству становништва на простору Хомоља у распону када Римљани успостављају власт на простору северног Балкана. На основу досадашњих археолошких ископавања и прикупљених налаза, микрорегија се интензивније насељава почев од касноантичког и рановизантијског периода. Становништво тог доба се опредељује за висинске положаје, односно места која су природно брањена. Материјална култура која је типична за ово време евидентирана је у већој или мањој мери на следећим археолошким локалитетима: Велика пећина и Шетаће у Горњачкој клисури (?), Грац – Горњачки извор, Градац код Крепољина, Шетаће у Осаници, Зад у Рибару, Преграда – Подкрш у Жагубици, Пчелињи крш у Лазници и Потај Чука код Жагубице.⁸⁴⁹ Осим у Осаници, на свим осталим локалитетима су уочени остаци архитектуре изнад површине земље.

Простор хомољске микрорегије током 19. века био је незаобилазан у очима домаћих и страних путописаца различитих професија. У својим белешкама они остављају податке о висинским утврђењима и лепоти овог краја. Прва рекогносцирања у околини Жагубице обавља 1909. године Т. Ђорђевић. Већи број локалитета које смо представили у оквиру ове публикације били су предмет његових проучавања. Корисна су и аматерска испитивања тешко приступачних позиција Н. Крстића из Петровца на Млави. Међутим, изгледа да до почетка деведесетих година 20. века није било већих интересовања за висинска археолошка налазишта у Хомољу. Тада М. Цуњак и М. Миљковић спровode рекогносцирања и сондажна ископавања Горњачке и Рибарске клисуре. Ова истраживања су посебно значајна зато што су тада добијени подаци о насељавању између 4. и 6. века. Истраживачи су најпре претпоставили градитељску активност током римског или рановизантијског периода на одбрамбеном зиду који је подигнут испред улаза у тзв. Велику пећину испод Малог Вукана. У наставку ових истраживања, спровode се и прва археолошка ископавања висинских локалитета у Хомољу. Први локалитет на коме су потврђени слојеви из касне антике током ових истраживања јесте Зад у Рибару изнад десне обале Млаве. Тада су сондажно испитани и сакрални споменици у Рибарској клисури. Пажња истраживача била је усмерена на цркву Шупљају изнад ушћа Осаничке реке у Млаву, као и на цркву на утврђењу Градац код Крепољина. Међутим, налази из 4-6. века, судећи према краћем извештају, нису пронађени на овим местима.

Наредна археолошка ископавања спровode се 2006. и 2007. године на Пчелињем кршу у Лазници. Резултати ових двогодишњих археолошких истраживања до данас нису у потпуности објављени. Почев од 2014. до 2020. године, у складу са могућностима, аутори ове књиге обавили

848 Филиповић, (у штампи).

849 У обзир треба узети и покретне, хронолошки осетљиве археолошке налазе који су пронађени у околини Жагубице са непознатих налазишта.

су теренски обилазак висинских локалитета на подручју Хомоља. На основу прикупљених покретних налаза, увида истих код мештана,⁸⁵⁰ детекције терена и видљивих остатка архитекутре, као и делимичног прегледа документације са двогодишњих археолошких ископавања Пчелињег крша, установљено је да су локалитети који су читаоцима представљени сасвим извесно били насељени у времену 4-6. века. Циљ обилазака је био да се сагледа степен очуваности археолошких налазишта, предочи опис микролокације, као и прикупљање покретних налаза како би се добила прелиминарна културна стратиграфија.

Испитивање је извршено у виду краћих рекогносцирања у оквиру којих нисмо били у могућности да посветимо већу пажњу свим деловима приказаних локалитета. Реконгосцирању терена претходило је анкетирање већег броја мештана који су ауторима дали значајне податке о сећању на места где се налазе остаци архитектуре, затим легендама, сакупљеним предметима, могућим некрополама, досадашњим истраживањима, итд. Неопходно је скренути пажњу да над покретним археолошким налазима нису спроведени конзерваторски радови и хемијске анализе, изузев у случају две рановизантијске фибуле са Пчелињег крша (сл. 55/1, 56/3).

На самом терену су, нажалост, евидентирани илегални ископи као и уништавање архитектуре. У избаченој земљи пронађени су покретни археолошки налази који трагачима за благом очигледно нису били од користи. Примера ради, на Пчелињем кршу, тачније на месту где су вршена ископавања 2006. године, земља је добрим делом избачена те су архитектонски остаци уништени и незаштићени. Недалеко од тог места, евидентиран је илегални ископ у стени, дубине од преко 4 m, који је настао помоћу експлозивних направа.

Отежавајућу околност приликом проучавања касноантичког и рановизантијског наслеђа у Хомољу стварају и више пута поменути необјављени или непотпуни извештаји са археолошких ископавања и рекогносцирања терена које су спровеле различите институције. Ово је уједно био један од главних разлога за реализацију ревизионих обилазака од 2014. године. Одуство података о покретној и непокретној археолошкој грађи коју су пронашли истраживачи, не дозвољава нам да донесемо крајње закључке. У овом тренутку остаје нада да ће резултати представљених истраживања у скорије време бити објављени и на тај начин додатно обогатити материјалну културу у датом периоду унутар задате територије. У том смислу очекује се и објава целокупних извештаја са вишегодишњих археолошких рекогносцирања Хомоља и случајних налаза који су том приликом пронађени.

Поред илегалних истраживања и различитих примена деструкције архитектонских остатака, некадашњим утврђеним насељима у Хомољу прети опасност и од потпуног уништења од стране савремених каменолома, стога су у будућности неопходна ургентна заштитна археолошка ископавања. За сада су најугроженија археолошка налазишта Стража у Жагубици и Потај чука на путу према Бору. Уништавање условно прети и локалитетима Преграда – Подкрш као и одбрамбеном зиду испред Велике пећине у Горњачкој клисури. Горе поменуте појединости, као и описана ситуација на терену, навела је Завичајни музеј Хомоља у Жагубици да организује изложбу 2018. године како би се јавности пре свега скренула пажња о илегалним деловањима и уништавању археолошког наслеђа.⁸⁵¹

Хомоље данас представља један од најлепших крајева Србије. Микрорегију окружују високи Хомољских планина, Црног Врха и Бељанице, док се у самом средишту простире Жагубичка котлина уз чији југозападни руб тече Млава која свој ток усмерава према Горњачкој клисури. Поред природних ресурса, Хомоље је богато многобројним рудама, стенама и минералима. Данас је овај крај познат по шумарству, а топоними и археолошки налази указују да је ова делатност била развијана и током прошлости. Основано се сматра да је кроз Хомоље током касноантичког

850 Аутори ове књиге дугују посебну захвалност многобројним мештанима Хомоља који су несобично уступили на увид покретне археолошке налазе.

851 Миловановић, Филиповић 2018.

периода постојао пут чија је траса била усмерена према провинцији Приобалној Дакији. Претпоставља се да је у Јовис Пагу била чворна тачка, одакле је један крак јавне трасе био усмерен ка Хорем Маргију, а други је преко Хомоља ишао у правцу Феликс Ромулијане.

О градитиљским активностима током касне антике можемо прелиминарно говорити на локалитету Зад у Рибару. Током сондажних археолошких ископавања брега изнад десне обале Млаве у Рибарској клисури, откривен је зид који се према руководиоцима истраживања датује у 4. век. Сматрамо да је зид имао одбрамбену функцију неког утврђења будући да је подигнут у горњем делу западне падине. У овом тренутку је тешко говорити за време ког владара је овај зид подигнут. За сада остаје у домену различитих тумачења предлог о могућој обнови утврђења. На такав закључак упућују неједнаке дебљине одбрамбених зидина које су откривене током досадашњих обилазака и археолошких ископавања.

Када је реч о Пчелињем кршу закључци се морају узети са одређеним опрезом. Руководилац пројекта С. Мишић наводи да је „град интензивно коришћен од 4. до половине 6. века“ не наводећи претпостављено време изградње. На основу делимичног увида у документацију са археолошких ископавања, микролокације и случајних налаза, аутори ове књиге су закључили да је утврђење подигнуто током рановизантијског периода, највероватније у контексту Јустинијанове обнове након 527. године. Поједини случајни налази указују на насељавање овог простора током касне антике. Међутим, не можемо поуздано рећи да ли је становништво Пчелињег крша тада посветило пажњу изградњи одбрамбених зидина и у којој мери све док се не објави извештај са археолошких ископавања.

Случајно откривени налази и одабир висинског положаја који је природно брањен, упућују на закључак да су локалитети Грац – Горњачки извор, Шетаће у Осаници, Градац код Крепољина и Преграда – Подкрш у Жагубици оквирно били насељени током 4-6. века. Међутим, доступна археолошка грађа која нас на основу аналогичности повезује са касноантичким и рановизантијским раздобљем са горе поменутих налазишта је малобројна. Оно што представља додатну отежавајућу околност јесте чињеница да не можемо са сигурношћу рећи да ли су видљиви остаци фортификација, као и они које су забележили путописци, подигнути у периоду којим се баве аутори. Идентична техника зидања која је регистрована на већини висинских локалитета у Хомољу јавља се у време 4-6. века. У питању је *opus incertum*, односно начини градње од ломљеног и притесаног локалног кречњака, везан малтером. Откривени покретни налази који су са већом или мањом сигурношћу опредељени оквирно у време поменутих векова,⁸⁵² пружају основ за могуће градитељске активности на висинским локалитетима, али коначан суд ће донети археолошка ископавања.

Испод планинског врха Мали Вукан на локалитету Шетаће налазе се остаци утврђења. Према Д. Јацановићу, са овог места потичу случајни налази који се могу определити у време 4-6. века.⁸⁵³ Ревизионим рекогносцирањем, установљени су остаци добро очуваног утврђења које је највероватније саграђено у средњем веку, не искључујући могуће градитељске активности у време касноантичког или рановизантијског периода.⁸⁵⁴ Ово нису једина уверења о насељавању десне обале Млаве у Горњачкој клисури пре средњег века. Приликом рекогносцирања простора испред тзв. Велике пећине која се налази у подножју локалитета Шетаће, пронађен је римски новац. Овај налаз је утицао на истраживаче који су спровели обилазак терена да на поменутом зиду издвоје две фазе градње. Прва, старија, припадала је времену римске или византијске превласти, док је млађа опредељена оквирно у средњи век. Међутим, приликом обиласка зида од стране аутора ове публикације нису установљене могуће фазе градитељских активности, стога питање о датовању зида мора да остане отворено. Додатну потврду о насељавању ареала Горњачке клисуре у време

852 Овде се мисли и на покретне налазе који су пронађени приликом рекогносцирања од стране запослених у Народном музеју у Пожаревцу чија се објава очекује. Уп. Јацановић 2013, 13-14.

853 Јацановић 2013, 13-14.

854 Миловановић, Марјановић 2020, 298.

римске доминације пружа случајно откривена бронзана игла/укосница (?) чија је глава обликована у виду птице.

Када је реч о локалитету Потај чука, може се рећи да за сада не располажемо чврстим доказима о насељавању током касне антике. Планински врх на путу према Бору чини највишу висинску тачку од 920 m на коме су евидентирани остаци зидина. Од хронолошки осетљивих налаза на површини терена пронађени су новчарски тег и копча који се према доступним аналогијама могу одредити у рановизантијски период.

Висинска утврђена насеља у унутрашњости Хомоља подигнута су уз руб Жагубичке котлине. Овај простор је свакако погодан за шумарство и пољопривреду те у њему успевају различите културе. Међутим, судећи по откривеним покретним археолошким налазима у овом тренутку не можемо доносити опширне закључке. У хронолошки осетљиву грађу која је до сада евидентирана спадају керамичке посуде, функционални делови одеће, накит и новац. Према њиховим особеностима, установљено је насељавање висинских локалитета унутар микрорегије током 4-6. века. Потребно је такође скренути пажњу и на предмете који нису у великој мери привржени датовању. Највише их је откривено на Пчелињем кршу. Уколико претпоставимо да су они били у употреби у време када је утврђење на брегу узнад Лазнице подигнуто, онда можемо сугерисати различите привредне делатности и свакодневне активности тадашњег становништва. У том смислу се издвајају земљорадња, сточарство, шумарство, грађевинарство, затим фина обрада дрвета, обрада коже, могућа обрада камена и рогова, итд. Свакако треба узети у обзир и обраду метала на простору Хомоља. На такав закључак упућују налази шљаке који су пронађени на Прегради – Подкршу, Пчелињем кршу и Потај чуки. Истраживања показују да су ови налази честа појава на рановизантијским утврђењима висинског типа који свакако надокнађују недостатке из писаних извора.⁸⁵⁵

Сматрамо да нећемо пуно погрешити ако укажемо на могуће рановизантијске сакралне споменике у Хомољу. На простору северног Илирика, током поменутог периода, археолошка ископавања показују да број цркава расте, нарочито на планинским утврђеним насељима и у забаченим крајевима.⁸⁵⁶ Индицију о могућем подизању сакралних грађевина пружа нам топоним „римска црква“ у близини западне падине Пчелињег крша у Лазници. Пажња будућих истраживача свакако треба да буде усмерена на овај део села будући да постоје индиције и о постајњу некрополе. Такође је изнета претпоставка о изградњи цркве на врху брега Зад у Рибару. Осим положаја и оријентације очуваног зида у дужини од 10 m по оси запад–исток, у овом тренутку не располажемо другим показатељима који би сугерисали постојање сакралног објекта (нпр. легенде, или покретни налази). Ревизиона археолошка ископавања свакако можемо очекивати на простору цркве Шупљаје изнад ушћа Осаничке реке у Млаву како би се пружио увид у време њене првобитне изградње.

За сада не располажемо убедљивим подацима о постојању некропола. Као и у случају сакралних објеката, претпоставку о сахрањивању добијамо од стране мештана. Према њиховим речима, кости за које они верују да су људске, пронађене су на локалитетима Зад у Рибару, ареалу Пчелињег крша у Лазници и Прегради – Подкршу у Жагубици. Можда треба још једном скренути пажњу на резултате рекогносцирања Хомоља од стране Т. Ђорђевића који у свом извештају спомиње и многобројне топониме који указују на траг некропола.

Микрорегија Хомоље као географска целина окружена је планинама и брдима у оквиру којих, поред до сада евидентираних локалитета, можемо током наредних истраживања очекивати и нове. Таква висинска и тешко приступачна места углавном су са индикативним топонимима. У наставку спомињемо неколико примера: Горњачка клисура: Стража; Хомољске планине: Збеговиште; Рибаре: Стража, Градиште; Лазница: Шетаће/Стража; Бељаница: Ве-

855 Милинковић 2015, 266-267.

856 Милинковић 2015, 33.

лико кршје, Крш;⁸⁵⁷ Стража;⁸⁵⁸ Жагубица: Стража.⁸⁵⁹ Унутар ове микрорегије постоји доста назива на влашком језику који до сада нису анализирани. Потребно је дати краћи осврт и на изгубљене поједине индикативне топониме које је поменуо Т. Ђорђевић. У свом извештају он истиче још један локалитет висинског типа који носи назив Градац, поред оног који је подигнут источно од Крепољина. Реч је о Градцу који се налазио на врху, а који је тадашњим мештанима био познат под именом Ђула, између крепољинског и рибарског атара.⁸⁶⁰ Приликом анкетирања мештана Крепољина и Рибара од стране аутора, нису добијени подаци о овом локалитету. Врло је могуће да се топним „Градац“ временом изгубио, односно да је почетком 20. века био познат само мањем броју мештана које је Ђорђевић анкетирао. У решавању овог проблема можда пружа одговор топографска карта⁸⁶¹ на којој се јужно од Крепољина налази брдо на надморској висини од 448 m, чији је назив Ђулин врх. Овај индикативни локалитет до данас није археолошки испитан.

Предмет који сводочи о присуству варвара у време Велике сеобе народа на територији Хомоља јесте фрагментована бронзана фибула типа Прша – Левице. Судећи према аналогјама, у питању је редак примерак за овај део Балкана који је био типичан за Источне Готе током друге половине 5. века. Нажалост, фибула потиче са непознатог налазишта у околини Жагубице, стога је тешко доносити опширне закључке. Ипак, овај налаз је свакако значајан јер нам пружа увид у правац кретања (војни поход?) или могуће насељавања Германа у овом делу источне Србије.

Упадљива је чињеница да је ареал утврђених насеља у Хомољу, (осим Шетаћа у Осаници) имао визуелни контакт са локалитетом Шетаће на Малом Вукану у Горњачкој клисури (сл. 65-70). Положај утврђења је вешто одабаран будући да су житељи били у могућности да први контролишу продоре непријатељских напада из правца стишке равнице, односно дунавског лимеса. Уколико претпоставимо да је простор на Шетаћу био насељен током касноантичког или рановизантијског периода, онда се назире закључак о могућем давању сигурносног сигнала како би се становништво у унутрашњости Хомоља на време припремило за одбрану. Не треба искључити могућност да су утврђена насеља представљала заправо елементе локалне одбране који су били ограничени на ужу регију, штитећи путне правце, као и рударска и привредна средишта.⁸⁶² У том случају може се сматрати да су варвари можда користили пут кроз микрорегију који је био усмерен према провинцији Приобалној Дакији. Током Велике сеобе народа, племена су се, сасвим извесно, кретала рутом која је пролазила кроз Браничево, у науци познатој као *via militaris*.⁸⁶³ Примера ради, варвари су у своје правце кретања укључили римске путеве и на другим оближњим деловима Царства, као нпр. у провинцијама јужне Паноније.⁸⁶⁴

857 Поред локалитета у Жагубици (Пчелињи крш и Преграда – Подкрш), на територији Србије откривена су и на другим местима рановизантијска утврђења која поседују топоним „Крш“ као нпр. Тупи Крш тутинској области. Уп. Милинковић 1985.

858 Каниц 1985, 272.

859 На овом локалитету, који се налази источно од Жагубице, тачније преко пута налазишта „Преграда – Подкрш“ евидентирани су налази керамике из касноантичког доба према Д. Јацановићу. Уп. Јацановић 2013, 13-14; Условно саопштење колеге 02. 02. 16; Међутим, будући да налази 4-6. века нису објављени као доказ, овај локалитет је само узгред споменут у оквиру ове публикације. Ипак, напомињемо да су приликом краћег обиласка врха Страже, новембра 2015. од стране Милана Миловановића, откривени керамички налази из праисторијског и највероватније раносредњовековног периода (?) који се данас чувају у Завичајном музеју Хомоља у Жагубици. Локалитет је зарастао у шипражје, стога видљивих остатака архитектуре тада није било, као ни њихово евентуално називање.

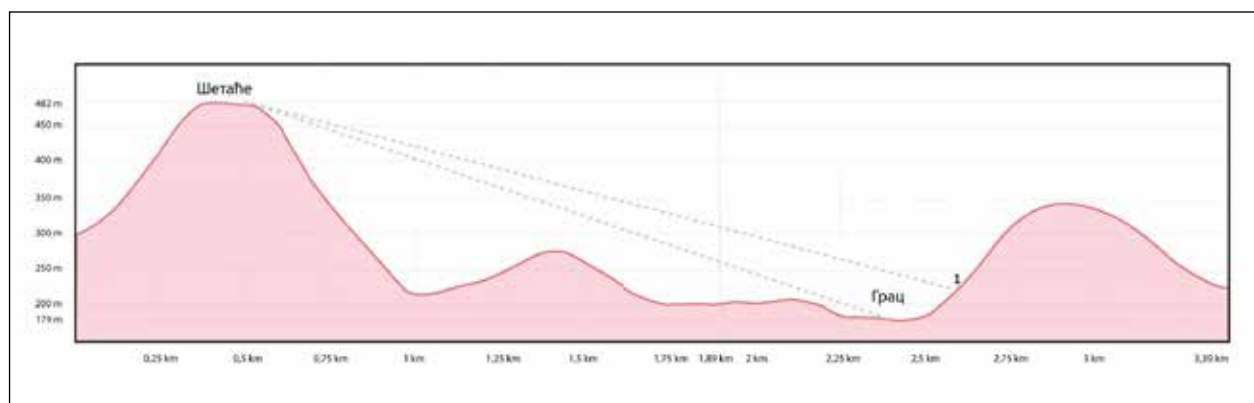
860 Ђорђевић 1910, 232-233.

861 *Žagubica 3-1; 482-3-1; 1:25 000, Izdanje i štampa: Vojnogeografski institut, 1971.*

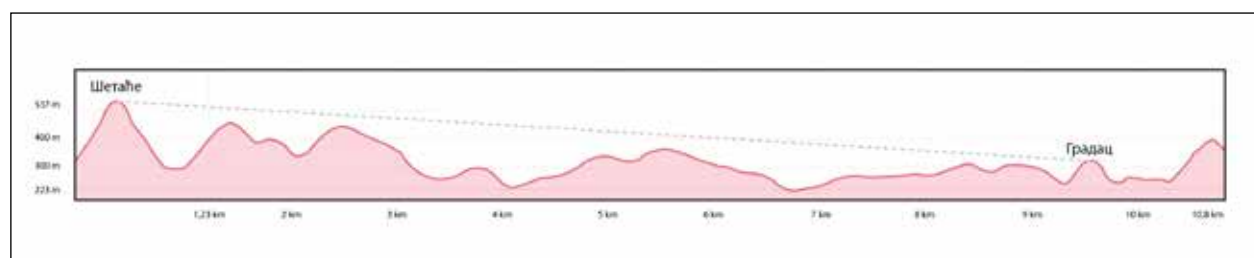
862 Уп. Поповић, Бикић 2012, 657.

863 Јиречек 1959, 113; Миловановић 2019, 299.

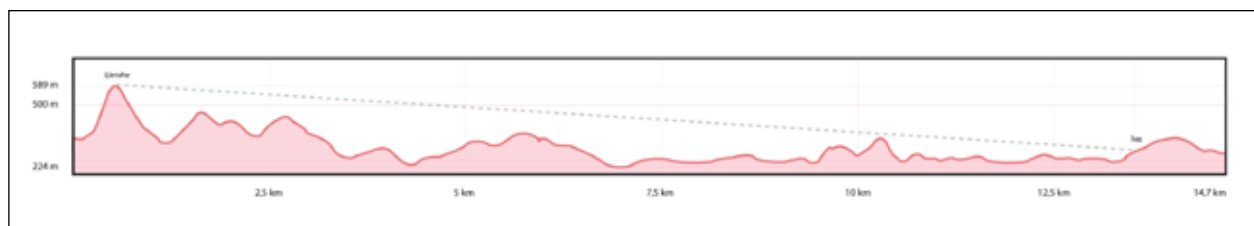
864 *Gračanin 2011, 47.*

Сл. 65. Ареал локалитета Шетаће на Малом Вукану, Граца и Страже (1) у Горњачкој клисури:
приказ модела висине (снимак Google Earth).

Сл. 66. Ареал локалитета Шетаће на Малом Вукану и Градца у Рибарској клисури:
приказ модела висине (снимак Google Earth).

Сл. 67. Ареал локалитета Шетаће на Малом Вукану и Зада у Рибарској клисури:
приказ модела висине (снимак Google Earth).

За сада немамо адекватне доказе који би указивали на више животне стандарде карактеристичне за урбане средине (монументалне грађевине, сфрагистичке налазе, натписе, реликвијаре, итд.). На основу досадашњих археолошких истраживања, можемо претпоставити да су насеља у Хомољу током 4-6. века представљала утврђена села која су се налазила у широј околини Ромулијане, као најближег урбаног центра тог доба.⁸⁶⁵ Не треба искључити могућност да је неко насеље замишљено као рударски центар, као што је то случај у оближњем Краку лу Јордану на територији Звижда. У овом тренутку нећемо улазити у опширна нагађања али свакако треба укратко напоменути да се током наведеног периода на Балкану, у највећој мери висинска насеља опредељују као утврђена села.⁸⁶⁶ Такав случај се највероватније може очекивати и на простору Хомоља.

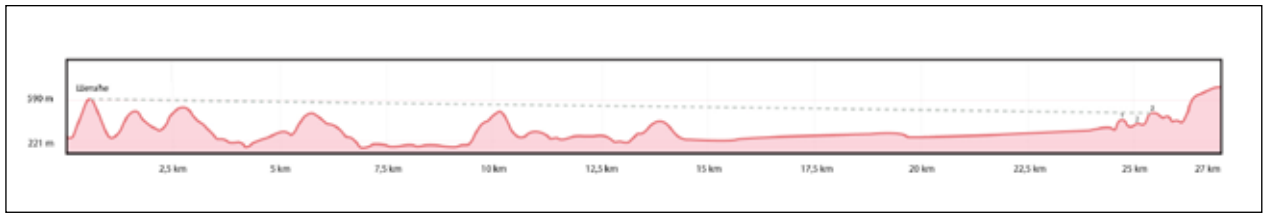
Сматра се да су обновљена или изнова подигнута утврђена насеља за време цара Јустинијана I (527-565) на простору северног Илирика, опустошена крајем 6. или почетком 7. века од стране Авара и највероватније Словена.⁸⁶⁷ Историјски подаци говоре да су у том периоду византијске војсковође безуспешно покушавале да одбране границе Царства.⁸⁶⁸ Ратне операције варвара, као

865 Петковић, 2010.

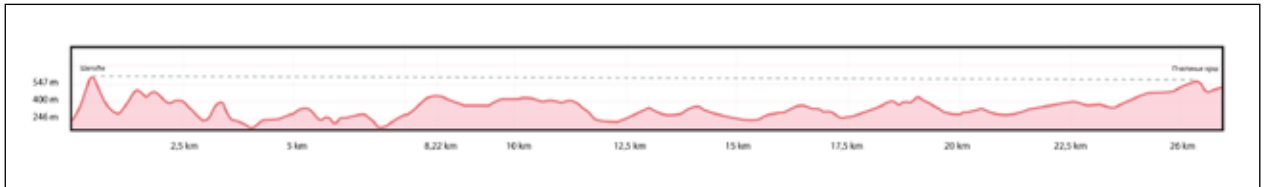
866 Милинковић 2010, 222, 227; Динчев 2006, 9-10.

867 Кондић, Поповић 1977, 179; Milinković 2011, 288.

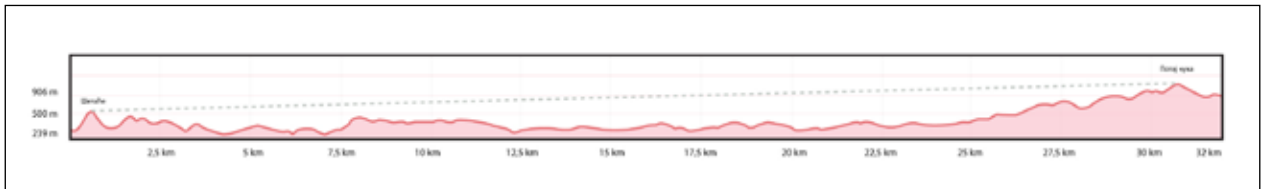
868 Ковачевић 1981, 118-122.

Сл. 68. Ареал локалитета Шетаће на Малом Вукану, Страже (1), Преграда – Подкрша (2) и планинског врха Подкрш (3) у Жагубици: приказ модела висине (снимак Google Earth).

Сл. 69. Ареал локалитета Шетаће на Малом Вукану и Пчелињег крша у Лазници: приказ модела висине (снимак Google Earth).

Сл. 70. Ареал локалитета Шетаће на Малом Вукану и Потај чуке: приказ модела висине (снимак Google Earth).

и правац њихових кретања на самом крају рановизантијског периода, археолошки су потврђени на неколико места на десној обали Дунава у Браничеву,⁸⁶⁹ као што је то случај на Светињи⁸⁷⁰ или Салдуму.⁸⁷¹ Сматра се да су оба локалитета претрпела разарања крајем 6. века.⁸⁷² Претпоставља се да је напад варвара можда био усмерен и на Хомоље. Доказ за такву тврдњу највероватније можемо тражити у слојевима и траговима гаражи који су евидентирани током двогодишњих сондажних ископавања Пчелињег крша. Да ли су и остала насеља страдала на овој територији током ових пустошења за сада остаје отворено питање.

Због недовољне истражености још увек се не могу доносити коначни закључци о континуираном насељавању или евентуалним фазама градње на висинским локалитетима у Хомољу током 4-6. века. Престанак циркулације новца око 615. године у науци означава крај рановизантијског периода на Балкану.⁸⁷³ Број археолошких налазишта у Србији, опредељен током поменутог раздобља се у последњим деценијама знатно повећава захваљујући рекогносцирањима и прикупљеним случајним налазима.⁸⁷⁴ У наредном периоду свакако треба очекивати најпре заштитна археолошка ископавања будући да је неколико висинских археолошких налазишта подложно различитим видовима деструкције. Када је реч о представљеним локалитетима у хомољској микрорегији, потребно је спровести и рекогносцирање њихове шире околине, као и висинских тачака које на основу топонима пружају индиције о насељавању у неком периоду историје. Теренско снимање видљивих остатака архитектуре, због недостатка адекватне опреме и средстава од стране аутора

869 Миловановић 2019, 306; Присуство номада из централне Азије потврђују и поједини случајни налази који су хронолошки и етнички осетљиви, Миловановић 2016, 50, 54-55, али они до данас нису објављени.

870 Поповић 1987, 34-35.

871 Јерemić 2009, 226.

872 Поповић 1987, 34-35; Јерemić 2009, 226.

873 Радић, Иванишевић 2006, 26-27; Милинковић 2015, 8 нап. 2.

874 Уп. Милинковић 2010, 222, 225; Радишић, 2015; Петровић, Филиповић, Миливојевић 2012, 115-119; Савић 2019, 95, 98-99; Миловановић 2016, 109-111.

није извршено, стога је неопходно спровести таква истраживања у наредном периоду. Управо је један од циљева ове публикације да пробуди интересовање за такве подухвате.

Одређен број објављених археолошких налаза који потиче са висинских утврђених насеља у Хомољу наговештава насељавање и током средњег века. На локалитету Градац код Крепољина налазе се остаци средњовековне цркве, а на површини терена су пронађени поједини случајни налази из истог периода. У атару села Лазнице евидентирана су два прстена која по својим особеностима могу припадати средњем веку. Других средњовековних објављених покретних налаза са брдских и планинских локалитета у Хомољу још увек нема. Када је реч о писаним изворима, једино се комплекс данашњег Ждрела спомиње у неколико наврата. Наведени подаци свакако отварају нека нова питања о висинским утврђеним насељима у Хомољу, али она за сада превазилазе оквире ове књиге.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Айбабин, А., Хайрединова, Э. 2017. *Крымские Готы страны Дори (середина III – VII в.)*, Симферополь.
- Antonijević I. i dr. 1970. Osnovna geološka karta 1:100 000, *Tumač za list Žagubica L 34-140*, Beograd: Savezni Geološki zavod.
- Бабић, Б. 1980. Средовековен период во СР Македонија, у: Санев, В. ур. *Од археолошко богатство на СР Македонија*, Скопје, 103-140.
- Bartel, B., Kondić, V., Werner, M. 1979. Excavations at Kraku'lu Jordan, Northeast Serbia: Preliminary Report, 1973-76 Seasons, *Journal of Field Archaeology*, Summer, Vol. 6, No 2, 127-149.
- Basler, Đ. 1977. Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Jedre, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* XXX/XXXI, 121-216.
- Bavant, B. et d'autres, 1990. *Caričin grad II*, et: Bavant, B., Kondić, V., J. M. Spieser (édité), Belgrade – Rome.
- Баван, Б., Иванишевић, В. 2006. *Ivstianiana Prima – Царичин град*, Лесковац.
- Баришић, Ф. 1956. Цар Фока (602-610) и подунавски Аваро-Словени, *Зборник радова XLIX*, Византолошки институт 4, Београд, 73-86.
- Баришић, Ф. 2007. (обр.) *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд.
- Bintec, P., Knific, T. 2001. *Od Romljanov do Slavonov: predmeti*, Ljubljana.
- Битракова Грозданова, В. 2011. *Голем Град Преспа*, Скопје.
- Бикић, В. 2010. *Византијски накит у Србији. Модели и наслеђе*, Београд.
- Vjelajac, Lj. 1983. *Keramika Caričinog grada*, Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Vjelajac, Lj. 1996. *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd.
- Бјури, Џ. 2010. *Варварска инвазија на Европу. Германи и Римско царство 375-575*, Београд.
- Богосављевић Петровић, В. 2003. Структура античког становништва у долини Ибра, у: Н. Тасић, ур. *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, Меморијал Д. Срејовића, 31. октобар – 2. новембар 2002, Зборник радова 2, Крагујевац, 191-209.
- Божилон, И. 2008. Бугарска у средњем веку, у: З. Хамовић, ур. *Историја Бугарске*, (прир.) С. Пириватрић, Београд, 67-121.
- Божкова, А., Динчев, В. 2019. Многослоен обект №2 по трасето на Северната скоростна тангента на гр. Софија, кв. Бенковски, у: С. Гоянова, В. Бикич (редактори), *Софија и Белград. Археологически бисери*, Белград – Софија, 33-36.
- Војовић, Д. 1983. *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd.
- Војовић, Д. 1985. Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак града Београда XXXII*, 19-49.
- Vožu, O. 1993. Bemerkungen über weniger bekannten altchristlichen Bronzegegenstände im 4-5 Jahrhundert datiert: die Fingerkunkeln, *Banatica* 12/1, 219-228.
- Бошковић, Ђ. 1950. Средновековни споменици североисточне Србије, *Старинар* (н.с.) I, 185-202.
- Бугарски, И. 2009а. *Некрополе из доба антике и раног средњег века на локалитету Чик*, Београд.
- Бугарски, И. 2009б. Ромејске сулице VI века и налази са Градине у Врсеницама и Лишке Ђаве, *Зборник Народног Музеја XIX/1*, Београд, 423-443.
- Bugarski, I., Ivanišević, V. 2013. Migration period finds from Margum: a possible interpretation, *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve LV*, Nyíregyháza, 467-483.
- Bugarski, I., Ivanišević, V. 2018. Six-Century Foederati from Upper Moesian Limes: Weapons in a social context, in: S. Golubović, N. Mrđić, eds. *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Volume I,

Belgrade, 291–232.

Bugariski, I., Ivanišević, V. 2019. The Gepids in Serbian archaeology: Evidence and interpretations, in: T. Vida und an. hrsg. *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*, Tagungsakten der Internationalen Konferenz an der Eötvös Loránd Universität, 14. – 15. Dezember, Budapest, 275-306.

Bullough, D. 1976. Germanska Italija. Ostrogotska i langobardska država, u: P. Govorušić, ur. *Rani srednji vek. Uobličavanje evropske kulture*, Beograd, 157-174.

Burger, A. 1974. Rómaikori temető Somodor – Pusztán (Komárom M.), *Archaeologiai Értesítő*, 101. Kötet, Budapest, 64-101.

Брмболић, М. 1986. Рановизантијско утврђење на Јухору, *Зборник Народног музеја* 12–1, Београд, 199–208.

Валтровић, М. 1884. Откопавања у Костолцу, *Старинар* I/1, 3-14.

Валтровић, М. 1890. Бакарне и бронзане старине из Србије, *Старинар* VII/3, 65-93.

Varsik, V. 1992. Byzantinische Gürtelschnallen im mittlern und unteren Donaauraum im 6. und 7. Jahrhundert, *Slovenská arheológia* XL/1, 77-108.

Васић, М. 1906. Старосрпска налазишта у Србији, *Старинар* (н.р.) I, 39-88.

Васић, М. 1984. Чезава – Castrum Novae, *Старинар* (н.с.) XXXIII-XXXIV/1982-1983, 91-121.

Vasić, M. 1990. *Nalazi rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipiuma Horeum Margi /Суприја/*, Beograd.

Vasić, M., Milošević, G. 2000. *Maniso Idimvm. Rimska poštanska i putna stanica kod Medvede*, Beograd.

Васић, М. 2014. Коментар новца нађеног на Градини на Јелици, у: М. Милинковић, П. Шпехар, ур. *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984-2014)*, Чачак, 59-60.

Васић, М. 2017. Допринос истраживања Градине на Јелици проучавањима ране Византије у Србији, у: М. Милинковић, ур. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику*, Београд – Чачак, 75-78.

Verbanov, V., Dragoev, D. 2012. *Studied Archaeological Sites from Roman Period in Rousse Region*, Rousse.

Веселић, Ј. 1867. *Описъ манастира у Србији*, Частъ I, Београд.

Веселичић, М. 2009. Једна фибула са локалитета Соколица у Остри код Чачка, *Зборник радова Народног музеја* XXXIX, Чачак, 33-57.

Vetnić, S. 1984. *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, Svetozarevo.

Vinski, Z. 1967. Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 69, Split (1973), 5-98.

Vinski, Z. 1968. Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja* III/3, Zagreb, 103-165.

Влаић, Т. 1850. *Србскиѝ венацѝ, одѝ народиѝи србскиѝ исторически и наравоучителиѝи прича, песама, басна, пословица и загонетки исплетень*, I часть, Београд.

Вујадиновић, В. 2017. Каталог: врх стреле, у: М. Милинковић, ур. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику*, Београд – Чачак, 197.

Вујиновић, Б. 2013. *Накит рановизантијског града Балкис*, Градишка.

Вушковић, М. 2008. Средњовековни град Ждрело, *Весник Војног музеја* 35, Београд, 133-136.

Вушковић, М. 2010. Ждрело, у: Ј. Мргић, ур. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, (ред.) С. Мишић, Београд, 107-108.

Gabričević, M. 1986. Rtkovo – Glamija I. Une forteresse de la basse antiquité, *Đerdapske sveske* III, Beograd, 71-91.

Гавриловић, Д. 1993. Појава оолитичног бигара у источној Србији, *Гласник Српског географског друштва* 73/2, 3-8.

Gavrituhkin, I. 2013. Brooches of the Levice-Tokari Sub-Group, in: I. Khrapunov, F. Stylegar, edit. *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Kristiansand – Simferopol, 107-127.

Гаврић, Д. 2017. Каталог: врх стреле, врх стреле или мањег копља (?), у: М. Милинковић, ур. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику*, Београд – Чачак, 196-197.

- Гарашанин, М., Гарашанин, Д. 1951. *Археолошка налазишта у Србији. Преисторијско и античко доба*, Београд.
- Geary, P. 2007. *Mit o nasijama. Srednjovekovno poreklo Evrope*, Novi Sad.
- Герасимов, Т. 1973. Ранновизантијски екзагии от България, *Археология* XV/ 2, 54-58.
- Гојгић, А. 2017. Каталог: део пехара са стопом, у: М. Милинковић, ур. *Градина на Јелици. Ранновизантијски утврђени центар у Илирику*, Београд – Чачак, 160-161.
- Горюнов, Е., М. Казанский, 1983. К изучению раннесредневековых древностей Нижнего Подунавья (VI-VII вв.), у: В. Баран (ответственный редактор), *Славяне на Днестре и Дунае. Сборник научных трудов*, Киев, 191-204.
- Gračanin, H. 2011. *Južna Panonija i kasnoj antici i ranom srednjovekovlju (od konca 4. do konca 11. stoleća)*, Zagreb.
- Гржетић, И., Јелинковић, Р. 1995. Особине сребра и његова налазишта у Србији, у: Ј. Јевтовић, ур. *Радио-нице и ковнице сребра*, Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994. године у Народном музеју у Београду, Београд, 13-30.
- Grumeza, L. 2014. *Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st – early 5th centuries AD)*, Cluj – Napoca.
- Даничић, Ђ. 1866. (прир.) *Живот краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други*, Загреб.
- Дероко, А. 1950. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд.
- Димитријевић, Д. 1960. Гепидска некропола „Кормадин“ код Јакова, *Рад војвођанских музеја* 9, 5-50.
- Dimitrijević, D., Kovačević, J., Vinski, Z. 1962. *Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun.
- Динчев, В. 2006. *Ранновизантијските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia)*, София.
- Додић, С., Петровић, Р., Алексић, М. 2004. *Накит од праисторије до данас из збирки Завичајног музеја у Јагодини*, Јагодина.
- Додић, С. 2013. „Јеринин град“ у селу Војска код Свилајнца – ископавања у 2012. години, *Шумадијски записи* VII, 63-78.
- Drăgan, A., Dürr, R., Teichner, F. 2018. Vindenis, (Glavnik/Gllamnik, Kosovo) – Roman Military Presence in the Heart of the Dardanian Mining District, hrsg. S. Sommer, S. Matešić, in: *Limes XXIII, Akten des 23. Internationalen Limeskongresses in Ingolstadt 2015, Sonderband 4/1*, Mainz, 436-446.
- Драгашевић, Ј. 1874. Планине по Хомољу. Из путовања по Србији, *Летопис Матице српске* 116, 59-90.
- Драгашевић, Ј. 1875. Долине по Хомољу. Из путовања по Србији, *Летопис Матице српске* 118, 77-92.
- Драгашевић, Ј. 1876. Принос за географију Србије. Млава и Пек. С картом Хомоља, *Гласник Српског ученог друштва* XLIII, 261-346.
- Драгашевић, Ј. 1877. Археологијско-географијска истраживања, *Гласник Српског ученог друштва* XLV, 1-128.
- Dragojević, Č. 1983. *Muzej u Požarevcu. Istorijat. Današnje stanje i perspektiva razvoja*, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Centar za postdiplomski studij.
- Дремсизова, Ц., Антонова, В. 1964. Склад за храни в Мадара, *Археология* VI/4, 30-36.
- Дремсизова, Ц., Антонова, В. 1967. Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско, *Археология* IX/3, 30-42.
- Дрча, С. 1989. Јеринин град – Белица (истраживања 1987), *Гласник Српског археолошког друштва*, 82-86.
- Dušanić, S. 1980. Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1-2, Beograd, 7-55.
- Ђорђевић, М. 2018. *Хомоље, Жагубица*.
- Ђорђевић, Т. 1906. Кроз наше Румуне. Путописне белешке, *Српски књижевни гласник* 16, 763-782.
- Ђорђевић, Т. 1910. Господину чувару Народног музеја (Београд), Народни Музеј у 1909. год., *Годишњак XXIII (1909)*, Српска краљевска академија, 229-237.

- Ercegović Pavlović, S. 1980. Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, *Srimium* 12, 1-69.
- Живић, М. 2003. *Felix Romuliana. 50 година одгонетања*, Зајечар.
- Живковић, Т. 2000. *Словени и Ромеји*, Београд.
- Живковић, Т. 2004. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд.
- Живковић, Т. 2007. *Јужни Словени под византијском влашћу 600-1025*, Београд.
- Зелер, Ж. 2005. *Почеци хришћанства на Балкану*, Подгорица.
- Зечевић, Н. 2002а. *Византија и Готи на Балкану у IV и V веку*, Београд.
- Зечевић, Н. 2002б. ... Usaque ad Illyricum ... ubi cuncta perierunt? Илирик у писаним извештајима IV-VI века, у: Љ. Максимовић и др. ур. *Трећа југословенска конференција византолога*, Крушевац 10-13. мај (2000), Београд – Крушевац, 165-182.
- Зотовић, Љ. 1994. Рано хришћанство у Виминацијуму кроз изворе и археолошке споменике, *Viminacium* 8-9, 59-72.
- Иванишевић, В. 1987. Касноантичко утврђење у Рамошеву, *Новопазарски зборник* 11, 5-12.
- Иванишевић, В. 1988. Рановизантијско утврђење на Хуму код Тутина, *Новопазарски зборник* 12, 5-12.
- Иванишевић, В. 1990. Касноантичко утврђење на Златном Камену код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 14, 7-16.
- Ivanišević, V., Kazanski, M. 2002. La nécropole de l'époque des grandes migrations à Singidunum, *Singidunum* 3, 101-157.
- Ivanišević, V., Kazanski, M., Mastykova, A. 2006. Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes migrations, *Monographies* 22, Paris.
- Ivanišević, V., Špehar, P. 2006. Early Byzantine Finds from Čečen and Gornji Streoc (Kosovo), *Старинар* (н.с.) XV, 133-158.
- Ivanisević, V. 2010. *Caricin Grad – the Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town*, in: F. Diam, J. Drauschke, (Hrsg), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*, Teil 2, 2, Shauplätze, RGZM, 1-29.
- Istenič, J. 2015. Traces of Octavian's military activities at Gradišče in Cerklno and Vrh gradu near Pečine, in: J. Istenič, B. Laharnar, J. Horvat, edit. *Evidence of the Roman army in Slovenia*, Ljubljana, 43-73.
- Јанковић, Ђ. 1981. *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд.
- Јанковић, Ђ. 1983а. У сутону антике, у: С. Ђелић, ур. *Гамзиград касноантички царски дворац*, Београд, 99-119.
- Јанковић, Ђ. 1983б. Рановизантијски Гамзиград, у: С. Ђелић, ур. *Гамзиград касноантички царски дворац*, Београд, 120-130.
- Јанковић, М. 1997. Сеоба народа, у: С. Тодоровић, ур. *Античка бронза Сингидунума*, Београд, 305-340.
- Јацановић, Д., Живковић, Ј. 2000. Археолошке „белешке“ Николе Крстића, *Viminacium* 11, 111-154.
- Јацановић, Д. 2007. Извештај о раду Народног музеја у 2005. години, *Viminacium* 15, 453 – 457.
- Јацановић, Д. 2013. Касноантичка налазишта у Браничеву, у: М. Милинковић, ур. *Од Романа до Словена. Археолошки налази из Србије и њихов контекст*, Књига апстрактa радова са програмом скупа, Београд, 13-14.
- Jevremović, N. 1987. Keramika južnog i zapadnog bedema lokaliteta Diana – Karataš, *Đerdapske sveske* IV, Beograd, 49-70.
- Jeremić, G. 2009. *Saldvm. Roman and Early Byzantine Fortification*, Belgrade.
- Jeremić, G., Ilić, O. 2018. Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, from Singidunum to Aquae, in: S. Golubović, N. Mrđić, eds. *Vivere Militare est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Volume 1, Belgrade, 197-249.
- Јиречек, К. 1959. Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци, *Зборник Константина Јиречка* 1, Београд, 71-191.
- Јиречек К. 1988. *Историја Срба. Политичка историја до 1537. год.* књига 1, Београд.

- Јовановић, А. 1978. *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Београд.
- Јовановић, А. 2004. Бор и околина у античком периоду, у: М. Лазић, ур. *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку*, Бор – Београд, 165-230.
- Јовановић, А. 2006. *Тло Србије – завичај римских царева*, Београд.
- Јовановић, Љ. 1903. Млава. Антропогеографска проучавања Љубомира Јовановића, Насеља српских земаља – расправе и грађа, књига II, *Српски етнографски зборник* V, Београд, 247-457.
- Јовановић, С. 1993. Археолошки трагови Сеобе народа на Тимоку, *Гласник Српског археолошког друштва*, 59-67.
- Јовић, В. 1997. Геолошке и геоморфолошке карактеристике Источне Србије, у: М. Лазић, ур. *Археологија Источне Србије*, Научни скуп Археологија источне Србије, Београд – Доњи Милановац, децембар 1995, Београд, 21-31.
- Јовић, М. 2019. *Antički žrvnjevi iz rimskih provincija na tlu Srbije*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Јововић, Б., Шуљагић, Р. 2016. *Јован Драгашевић. Официр, научник, песник, професор и ратник*, Београд.
- Kazanski. M. 2013. Les Gepides et la Crimée, *Старинар* (н.с.) XLIII, 115-130.
- Калић, Ј., Мркобрад, Д. 1985. Градина у Радалици, *Новопазарски зборник* 9, 39-46.
- Каниц, Ф. 1985. *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века* I, Београд.
- Карић, В. 1997. *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд.
- Каровић, Г. 1995-1996. Римско стакло Маргума, *Viminacium* 10, 75-100.
- Keller, E. 1971. *Die Spättrömischen Grabfunde in Südbayern*, München.
- Ковачевић, Ј. 1977. *Аварски каганат*, Београд.
- Ковачевић, Ј. 1978. Esquisse d'une étude sur les rapports entre la population de l'Empire et les »barbares« au IVe-VIe s. (La valeur de quelques sources écrites), in: J. Nedeljković, ed. *Probleme der völkerwanderungszeit im Karpatenbecken. Mitteilungen des Symposiums 13.-16. Dezember 1976*. Novi Sad, 9-32.
- Ковачевић, Ј. 1981. Досељавање Словена на Балканско полуострво, у: С. Ђирковић, ур. *Историја српског народа* I, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд, 109-124.
- Кодер, Ј. 2011. *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд.
- Кондић, В. 1973. Римљани на подручју Бора и његовом суседству, у: Т. Пајић, ур. *Бор и околина. Прошлост и традиционална култура*, Бор, 42-53.
- Kondić, V. 1982. Poznorimska galerija u Rudnoj glavi, u: B. Jovanović, I. Janković, ur. *Rudna glava. Najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu*, Beograd – Bor, 106 – 109.
- Кондић, В. 1984. Босман, рановизантијско утврђење, *Старинар* (н.с.) XXXIII-XXXIV/1982-1983, 137-146.
- Кондић, В., Поповић, В. 1977. *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд.
- Кондић, Ј. 2013. Мезијски касноримски лимес на Дунаву. Регија Гвоздена врата / Ђердап, у: И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, ур. *Константин Велики и Милански едикт 313*. Београд, 36-59.
- Korać, M., Golubović, S. 2009. *Viminacium. Više grobalja. 281-530 (kretacija), 268-550 (inhumacija)*, Tom 2, Beograd.
- Кораћ, М. 2018. *Касноантичка и рановизантијска утврђења Љубичевац и Ушће Слатинске реке*, Београд.
- Kostić, Đ. 2011. Dunavski limes Feliksa Kanica, Beograd/Viminacium.
- Кошчевић, Р. 1988. Антички брончани предмети са југославенског дијела провинције Горње Паноније, Doktorski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Zagreb – Beograd.
- Кошчевић, Р. 2000. *Археолошка збирка Benko Horvat*, Zagreb.
- König, G. 1987. Die Fingerkunkel aus Grab 156, in: K. Roth-Rubi, H. R. Sennhauser, ed. *Verenamünster Zurzach*

(*Ausgrabungen und Bauuntersuchung*) – *römische Strasse und Gräber*, Zürich, 129-144.

Крекић, Б., Томић, Л. 2007. (обр.), *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд.

Крунић, С. 1995. Римски мерни инструменти из античке збирке Музеја града Београда, *Годишњак града Београда XLII*, 5-14.

Крунић, С. 1997. Мерни, медицински, козметички и други инструменти, у: С. Тодоровић, ур. *Античка бронза Сингидунума*, Београд, 233-260.

Križanac, M. 2016a. 5th–6th century Windowpanes in Serbia, *Гласник Српског археолошког друштва* 32, 271-284.

Križanac, M. 2016b. Early Byzantine Glass in the Territory of Serbia and Kosovo, *Journal of Glass Studies* 58, 87-103.

Лазић, А. 1940. Природа и привредни извори Хомоља, *Посебни отисак из Гласника географског друштва у Београду XXVI*, 42-69.

Лазић, А. 1948. О кршу на Бељаници, *Гласник Српског географског друштва*, XXVIII/1, 32-43.

Лаловић, А. 1997. Налази стилуса из Гамзиграда (Romuliana), *Гласник Српског археолошког друштва* 13, 313-316.

Любенова, В. 1981. Селището от римската и рановизантијската епоха, *Перник I*, София, 107-204.

Лудажич, Н., Поповић, С., Милинковић, М. 1986. Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град – Горња Црнућа код Горњег Милановца, *Зборник радова Народног музеја XVI*, Чачак, 81-93.

Лутовац, М. 1954. Слив Млаве. Привредно-географска проучавања, *Зборник радова Српске академије наука XXI*, Географски институт књига 9, 1-78.

Мадас, Д., Гајић, А. 1983. Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури, *Саопштења XV*, 221-242.

Мадас, Д. 1997. Ждрело – средњовековно утврђење, религијско и култно средиште Млаве, у: М. Лазић, ур. *Археологија Источне Србије*, Научни скуп Археологија источне Србије, Београд – Доњи Милановац, децембар 1995, Београд, 313-318.

Мак Даниел, Л. К. 1991. Генезис и састављање Даниловог зборника, у: *Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти*, САНУ, Научни скупови, књига LVIII, Одељење историјских наука, књига 17, ур. В. Ђурић, Београд, 217-224.

Максимовић, Љ. 1980. Северни Илирик у VI веку, *Зборник радова Византолошког института*, 19, 17-53.

Мано-Зиси, Ђ., Марић, Р., Гарашанин, М. 1950. Ископавања на Орашју. Претходни извештаји о радовима у 1947. години, *Старинар* (н.с.) I, 143–168.

Манојловић, М. 2001a. Извештај о раду Народног музеја за 1999. годину, *Viminacivm* 12, 329-332.

Манојловић, М. 2001b. Извештај о раду Народног музеја у Пожаревцу за 2000. годину, *Viminacivm* 12, 332-333.

Манојловић Николић, В. 2004. Оруђа са средњовековних археолошких локалитета у Војводини, *Истраживања* 15, Нови Сад, 25-48.

Марковић, Ј. 1962. Природне реткости Хомољске котлине, *Заштита природе* 21-25, 251-264.

Марковић, Ј. 1985. Источна Србија, у: М. Малетић, ур. *Социјалистичка република Србија III*, Београд, 5-23.

Marković, J. 1988. *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*, Sarajevo.

Марковић, О., Петрашиновић М., Михајловић, В. 1986. Резултати сондажних истраживања Стојковића градине у Вичи, *Зборник радова Народног Музеја XVI*, Чачак, 67-72.

Marsilius, A. F. 1726. *Danubius pannonico-myusicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustraty*, Hague.

Медовић, А. 1852. Окружје пожаревачко у приложеномъ земљовиду представљено, и са стране државо-

писне и (по већој части) повѣстне описано, *Гласникъ друштва србске словесности* IV, 185-218.

Микулачић, И. 1982. *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје.

Mikulčić, I. 2002. *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmacedonien. Städte – Vici – Refugien – Kastelle*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Band 54, München.

Миленковић, М., Протић, Ж. 1936. *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звизда и Хомоља*, Београд.

Müller, R. 2010. *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta*, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden.

Миљинковић, М. 1983. Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарама, *Новопазарски зборник* 7, 29-37.

Миљинковић, М. 1985. Рановизантијско утврђење на Тупом Кршу и околна утврђења у тутинској области, *Новопазарски зборник* 9, 47-54.

Миљинковић, М. 1986а. Рановизантијско утврђење на Лишкој ђави код Гуче, *Зборник радова Народног музеја* XVI, Чачак, 61-66.

Миљинковић, М. 1986б. *Рановизантијска фортификација унутрашњости Србије*, Магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Миљинковић, М. 1998. *Германска племена на Балкану. Археолошки налази из времена сеобе народа*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Миљинковић, М. 2001. Игле и стилуси са Градине на Јелици, *Саопштења XXXII-XXXIII/2000-2001*, 123-133.

Миљинковић, М. 2004. Археологија моде као археологија идентитета, *Ниш и Византија*, Зборник радова II, Ниш, 185-196.

Миљинковић, М. 2010. *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд.

Milinković, M. 2011. Höhsiedlungen des 6. und 7. Jahrhunderts in Serbien, in O. Heinrich-Tamáska. *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext Spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf, 285–303.

Миљинковић, М. 2015. *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд.

Milinković, M. 2016. Frühbyzantinische Befestigungen 'als Siedlungsgrundeinheit im Illyricum des 6. Jahrhunderts, ed. R. Frederiksen, S. Müth, P. Sc and M. Schnelle, *Focus on Fortifications. New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Monographs of the Danish Institute et Athens, Volume 18, 506-516.

Миљинковић, М. 2017. Каталог: тег, у: М. Миљинковић, ур. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику*, Београд – Чачак, 208.

Милићевић, М. 1867. Манастири у Србији од М. Ђ. Милићевића, *Гласник Српског ученог друштва* IV, св. XXI (старога реда), Београд, 1-97.

Милићевић, М. 1876. *Кнежевина Србија*, Београд.

Milovanović, B. 2017. *Rudarsko-metalurški kompleksi i predmeti od olova u rimskim provincijama na tlu Srbije*, Београд.

Миловановић, Д. 1985-1986. *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690. године*, Београд.

Миловановић, М. 2014. Каталог: нож, брус, у: М. Миљинковић, П. Шпехар, ур. *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984-2014)*, Чачак, 146, 148.

Миловановић, М. 2016. *Браничево у рановизантијском периоду на основу археолошких налаза*, Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Миловановић, М. 2017а. Рановизантијски локалитети у околини Жагубице, *Браничевски гласник* 11, (2018), 29-46.

Миловановић, М. 2017б. Каталог: косир, део сечива српа, брус, стругач, маказе, полуфабрикат од камена

– недовршени пршљенак (?), у: М. Милинковић, ур. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Београд – Чачак, 171-176, 180, 184.

Миловановић, М. 2018. Рановизантијски локалитет Пчелињи крш (Крш ку албина) у Лазници код Жагубице, у: М. Миловановић, О. Филиповић, ур. *Рановизантијски период у околини Жагубице. Преглед археолошких налаза*, Жагубица, 7-10.

Milovanović, M. 2018. Two Early Byzantine Fibulae from the Pčelinji krš Site in Laznica near Žagubica, *Archaeology and Science* 14, 29-38.

Миловановић, М., Филиповић, О. 2018. Рановизантијски период у околини Жагубице и смернице ка даљим истраживањима, у: М. Миловановић, О. Филиповић, ур. *Рановизантијски период у околини Жагубице. Преглед археолошких налаза*, Жагубица, 2-6.

Миловановић, М. Историјат истраживања археолошких налазишта и средњовековних црквених споменика у Хомољу, *Хомољски зборник* 1, (у штампани).

Миловановић, М. 2019. Налази Сеобе народа у унутрашњости Браничева, *Зборник Народног музеја XXIV/1*, Београд, 293-316.

Milovanović, M. 2019. The Grac – Gornjak Spring Archaeological Site in the Gornjak Gorge, *Archaeology and Science* 15, 53-70.

Milovanović, M., Radisavljević, D., Filipović, O. 2020. Archaeological Site Gradac near Krepoljin in Homolje, *Archaeology and Science* 16, 63-98.

Миловановић, М., Марјановић, И. 2020. Археолошки локалитет Шетаће на Малом Вукану у Горњачкој клисури, *Гласник Српског археолошког друштва* 36, 283-305.

Милошевић, М. 1957. Звишко-хомољске пећине, у: С. Марковић, ур. *Пожаревачки алманах*, Пожаревац, 167-169.

Milošević, P., Jeremić, M. 1986. Le castellum à Milutinovac, *Đerdapske sveske* III, Beograd, 245-263.

Миљковић, Љ. 1990. *Хомоље. Географска монографија*, Нови Сад.

Минић, Д. 1984. Манастир – праисторијско, античко и средњовековно налазиште, *Старинар* (н.с.) XXXIII-XXXIV/1982-1983, 153-157.

Mirković, M. 1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd.

Мирковић, М. 1981а. Централне балканске области у доба позног царства, у: С. Ђирковић, ур. *Историја српског народа* I, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд, 89-105.

Мирковић, М. 1981б. Економско-социјални развој у II и III веку, у: С. Ђирковић, ур. *Историја српског народа* I, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд, 77-88.

Mirković, M. 2006. *Sirmijum. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica.

Mihailović, D. 2014. *Paleolit na centralnom Balkanu. Kulturne promene i populaciona kretanja*, Beograd.

Михаљчић, Р. 1999. Лаз, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд, 360-361.

Мишић, С., Селаковић, М. 2017. Средњовековно наслеђе на тлу Хомоља, *Браничевски гласник* 11, (2018), 17-25.

Modrijan, Z. 2020. Ančnikovo gradišče, у: J. Horvat i dr., ur. *Manjša rimska naselja na slovenskem prostoru*, Ljubljana, 349-362.

Mrkobrad, D. 1980. *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*, Beograd.

Мркобрад, Д. 1997а. Рас-Постење: фазе развоја утврђења, *Зборник радова Византолошког института* 36, 203-219.

Мркобрад, Д. 1997б. Средњовековно рударство на простору Источне Србије, у: М. Лазић, ур. *Археологија Источне Србије*, Научни скуп Археологија источне Србије, Београд – Доњи Милановац, децембар 1995, Београд, 151-161.

Мурашева, В. 2012. Славяне варяги и иные «языцы» на речных путях Восточной Европы, у: И. Р. Ахмедов

и др. Концепција выставки, *Меч и златник к 1150-летју зарождения Древнерусского государства*, Москва, 36-131.

Nikolić Đorđević, S. 2000. Antička keramika Singidunuma. Oblici posuda, *Singidunum* 2, 11-244.

Николовски, З. 2010. Три доцноантички опидуму во Кумановско – нивната стратешка и комуникациска функција, *Macedoniae Acta Archaeologia* 19, Скопје, 321-332.

Николовски, З. 2013. *Антика во североисточна Македонија. Населби, утврдувања, патни комуникации*, Куманово.

Nuțu, G., Elefterescu, D. 2018. *Fibulele de la Durostorum – Ostrov, Iași*.

Ончевска Тодоровска, М. 2010. Знаетството и применетата уметност во доцната антика преку метални предмети од Скупи, *Macedoniae Acta Archaeologia* 19, 281-295.

Ончевска Тодоровска, М. 2017. Доцноантичка населдба на просторот од римскиот театар во Скупи, у: А. Јакимовски, ур. *Римски театар Скупи*, Скопје, 245-319.

Острогорски, Г. 1959. *Историја Византије*, Београд.

Павловић, Љ. 2017. Каталог: део оплате (?), полуфабрикат од рога, у: М. Милинковић, ур. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Београд – Чачак, 122, 123.

Петковић, В. 1935. Геологија Источне Србије, *Српска краљевска академија*, Посебна издања, књига 1, Београд, 1-213.

Petković, S. 1995. *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Meziје*, Beograd.

Петковић, С. 1998. О континуитету неких типова предмета од јелењег рога на територији Горње Мезије током касне антике (IV-VI век), *Гласник Српског археолошког друштва* 14, 57-70.

Petković, S. et. al. 2005. *Roman and Medieval necropolis in Ravna near Knjaževac*, Beograd.

Petković, S. 2009. The traces of roman metallurgy in Eastern Serbia, *Journal of Mining and Metallurgy* 45-1, 187-196.

Petković, S. 2010a. *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.*, Beograd.

Петковић, С. 2010б. Ромулиана у време после царске палате, у: И. Поповић, ур. *Felix Romuliana – Гамзиград*, Београд, 167-199.

Petković, S., Bugarski, I., Radmilović, N. 2016. A non-wandering soldier's grave? The seventh-century burial in Davidovac (southern Serbia), in I. Bugarski et al. Hrsg. *GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau. Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube*. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.-7. 11. 2015. *Forschungen zu Spätantike und Mittelalter* 4, Remshalden, 231-245.

Петрашиновић, М., Лудајић, Н. 1986. Сондажна истраживања вишеслојне Градине у Вучковици код Гуче, *Зборник радова Народног музеја* XVI, Чачак, 75-80.

Петровић, Д. 1965. Средњовековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца), *Старинар* (н.с.) XIII/XIV, 275-291.

Петровић, В., Филиповић, В., Миливојевић, С. 2012. *Сврљишка област у праисторији, антици и средњем веку*, Београд.

Петровић, П., Јовановић, С. 1997. *Културно благо књажевачког краја*, Београд.

Пирх, Д. 1900. *Путовање по Србији у години 1829*, Српски превод од Д. Т. Мијушковића, Београд.

Popović, V. 1975. Le dernier évêque de Sirmium, *Revue des Etudes Augustiniennes* XXI, Paris, 91-110.

Popović, V. 1978. La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Égée: le témoignage de l'archéologie, *Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles – lettres*, Paris, 597-648.

Поповић, В. 1980. Римски новац из Царичиног Града, *Нумизматичар* 3, Београд 1980, 121-128.

Popović, V. 1982. Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr.

in: *Palast und Hütte. Beiträge zum Wohnen im Altertum*, Tagungsberichte eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung Bonn-Bad Godesberg, veranstaltet vom 25.-30. November 1979, Berlin – Mainz, 545-566.

Поповић, В. 1984. Доњи Милановац – Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење, *Старинар* (н.с.) XXXIII-XXXIV/1982-1983, 265-281.

Поповић, И. 1988. *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд.

Поповић, К. 1867. *Пут лицејских питомцаца (јестаственичког одељења) по Србији године 1863.*, Београд.

Роровић, М. 1987. Јуџас код Сороџана. Касноантичко утврђење, градинско насеље старијег гвозденог доба и средњовековна некропола, *Археолошки преглед* (1986), 115-117.

Поповић, М. 1987. Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму, *Старинар* (н.с.) XXXVIII/1987, 1-35.

Поповић, М., Иванишевић, В. 1988. Град Браничево у средњем веку, *Старинар* (н.с.) XXXIX, 125-179.

Роровић, М. 1999. *Tvrđava Ras*, Београд.

Роровић, М., Бикић, В. 2009. *Vrsenice. Касноантичко и српско раносредњовековно утврђење*, Београд.

Поповић, М., Бикић, В. 2012. Археолошке теме у будућим византолошким истраживањима у Србији, у: Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, ур. *Византијски свет на Балкану II*, Београд, 653-664.

Поповић, Р. 2004. *Хришћанство на тлу источног Илирика пре досељавања Словена*, Београд.

Премк, А., Јеремић, М. 1996. Sirmium. Антички град, *Старинар* (н.с.) XLVII, 300-303.

Прокорије из Цезарије, *Тајна историја*, 2012. Prevod: Albin Vilhar.

Пуповац, С. 2017. *Средњовековне цркве и манастири северног дела источне Србије у светлу археолошких истраживања*, Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Рапан Рапеша, А. 2012. Early Mediaeval Barbarian Elements in Late Antique Southern Pannonia, in: B. Migotti, ed. *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR International Series 2393, Oxford, 415-439.

Радичевић, Д. 2002. Археолошка истраживања на Лишкој Ђави код Гуче у 2000. и 2001. години, *Зборник радова Народног музеја XXXII*, Чачак, 37-50.

Радичевић, Д. 2006. Археолошка истраживања на Лишкој Ђави код Гуче у 2002. и 2006. години, *Зборник радова Народног музеја XXXVI*, Чачак, 31-37.

Радичевић, Д. 2009. Прилог проучавању рановизантијских фибула на тлу Србије са посебним освртом на налаз са Лишке Ђаве код Гуче, *Зборник Народног музеја, XIX-1*, Београд, 403-420.

Радић, В., Иванишевић, В. 2006. *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд.

Радишић, М. 2015. Касноантички и рановизантијски случајни налази са локалитета Градац – Грбавче у околини Сврљига, *Гласник Српског археолошког друштва* 31, 285-302.

Радишић, М. 2017. Каталог: фибула, копча, наруквица, у: М. Милинковић, ур. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Београд – Чачак, 103, 105, 109, 112.

Радовановић, Д. 1997. Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа, у: Н. Јоцовић, ур. *Споменици Смедеревља и Браничева 1*, Смедерево, 235-256.

Радојчић, Н. 1927. Географско сазнање о Србији почетком 19. века, *Посебна издања географског друштва*, свеска 2, Београд, 1-44.

Рашковић, Д. 2001. Налази из касноантичког периода на локалитету „Конопљара“, у: Н. Тасић, Е. Радуловић, ур. *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац – Београд, 81-107.

Рашковић, Д. 2015. Рановизантијске фибуле из археолошке збирке Народног музеја Крушевац, *Зборник Народног музеја XXII-1*, Београд, 319-330.

Рашковић, Д. 2017. Каталог: звоно – клепетуша, пршљенак, у: М. Милинковић, ур. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Београд – Чачак, 174, 183-184.

- Redžić, S. 2013. *Rimske pojasne garniture na tlu Srbije od I do V veka*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Ризнић, Ст. М. 1888. Старински остаци у срезу звишком (окр. пожаревачки), *Старинар* V/1, 31-39.
- Ристов, К. 2006. Градиште-Таор, прелиминаран извештај од истражувањата во 2000-2004 година, *Macedoniae Acta Archaeologia* 17, 215-230.
- Ružić, M. 1994. *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd.
- Савић, М. 2019. Марина кула код Куршумлије и оближња налазишта – културна стратиграфија и топографске карактеристике, *Гласник Српског археолошког друштва* 35, 85-115.
- Simić, V. 1951. *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd.
- Simić, V. 1974. Prilog poznavanju naše starije terminologije u rudarstvu, *Zbornik radova XVI*, Rudarsko – geološki – metalurški fakultet i Institut za bakar u Boru, Bor, 147-190.
- Simoni, K. 1978. Dva priloga istraživanju germanskih nalaza seobe naroda u Jugoslaviji, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* X–XI, 209–228.
- Спасић Ђурић, Д. 2015. *Град Виминацијум*, Пожаревац.
- Срејовић, Д. 1984. Лепенски Вир, римска кула, *Старинар* (н.с.) XXXIII-XXXIV/1982-1983, 197-199.
- Сретеновић, М. 1984. Мокрањске стене, *Ђердапске свеске* II, Београд, 221-230.
- Stamenković, S. 2009. Kasnoantičko staklo sa Gradine u Vrsenicama, u: *Vrsenice. Kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Beograd.
- Станев, А. 2008. *Източногермански наметници од територијата на балканските провинции на Источната римска империја (V–VI век)*, Докторска дисертација, Историјски факултет, Универзитет у Софији.
- Станковић, В. 2012. *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд.
- Станчев, С., Чангова, Ђ., Петков, Х. 1961. Некропол в местността „Кайлъка“ при Плавен, *Археология* III, 32-41.
- Stričević, Đ. 1961. Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku, *Limes u Jugoslaviji I. Zbornik radova sa simpozijuma o limesu 1960 godine*, Beograd, 177-184.
- Stojić, G., Marjanović, M. 2020. Late Roman Building at the Čair-Castrum Site: Contribution to the Study of the Profane Architecture of Viminacium, *Archaeology and Science* 16, 21-44.
- Стојић, М., Јацановић, Д. 2008. Пожаревац. Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Браничеву, *Археолошка грађа Србије* IV, Београд – Пожаревац.
- Schulze-Dörrlamm, M. 2009. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtel – beschläge im Römisch – Germanischen Zentralmuseum, Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts*, Teil I, Mainz.
- Тапавички Илић, М. 2011. Једна остава и један случајан налаз гвоздених предмета из околине Пожареваца, *Viminacium* 16, 7-20.
- Teall, J. 1965. The Barbarians in Justinian's Armies, *Speculum* 40, 294-322.
- Tejral, J. 1971. Příspěvek k datování moravských hrobových nálezů ze sklonku starší a z počátku mladší doby římské, *Slovenska archeológia* XIX/1, 27-93.
- Томић, В. 2003. Извештај о раду Народног музеја у Пожаревцу за 2002. годину, *Viminacium* 13-14, 308-312.
- Tomović, M. 1986. Mihajlovac-Blato. Une forteresse de la basse antiquité, *Ђердапске свеске* III, Beograd, 401-431.
- Tomović, M. 2001. Kraku Lu Jordan and Gold Mining Metallurgy in Antiquity, *Старинар* (н.с.) L/2000, 155-184.
- Трифунковић, Л. 1984. Ђердап 1961-1970, *Старинар* (н.с.) XXXIII-XXXIV/1982-1983, 1-4.
- Трифунковић, С. 1993. Јагодина, Пањевачки рит, словенско насеље VII –X века, *Гласник Српског археолошког друштва* 9, 207-211.
- Ћирковић, С. 1981. Образовање српске државе, у: С. Ћирковић, ур. *Историја српског народа* I, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), Београд, 141-155.

- Ђирковић, С., Ковачевић Којић, Д., Ђук, Р. 2002. *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад.
- Ђирковић, С. 1999. Рударство, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Ђирковић, С., Михаљчић, Р. Београд, 400-402.
- Uenze, S. 1992. Die Kleinfunde, in: S. Uenze, ed. *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarian)*, München, 137-199.
- Узелац, А. 2015. *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд.
- Узелац, А. 2018. *Крсташи и Срби (XI-XII век)*, Београд.
- Ферјанчић, Б. 2009. *Византија и јужни Словени*, Београд.
- Ферјанчић, С. 2013. Историја римских провинција на тлу Србије у доба тетрархије и Других Флавијеваца (284-363. године), у: И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, ур. *Константин Велики и Милански едикт 313*. Београд, 26-35.
- Филиповић, О. Праисторијски период у Хомољу, *Хомољски зборник 1*, (у штампи).
- Flora, R. 1952. *Dictionar sârb – român. Српско – румунски речник*, Varșeț.
- Foy, D. 2010. *Les Varres antiques d'Arles. La collection du Musée départemental Arles antique*, Paris.
- Хердер, С. 1845. *Рударскыи путь по Срби. 1835. год.*, Београд.
- Heynowski, R. 2014. Katalog: Nadeln. Erkennen, bestimmen, beschreiben, *Bestimmungsbuch Archäologie 3*, Berlin – München.
- Љremošnik, I. 1989. Rimsko utvrđenje na Gradini u Biograda kod Lištice, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 42/43, 83-128.
- Cameron, A. 2005. *Procopius and the Sixth Century*, London – New York.
- Cătănciu, I., Barnea, A. 1979. Ceramica și descoperiri mărunte, *Troaeum Traiani I (Cetatea)*, București, 177-226.
- Цветковић, Н. и др. 2019. *Дарови прошлости. Аквизиције Завичајног музеја у Јагодини 2013-2019*, Јагодина.
- Цвијић, Ј. 1989. Географија краса, у: Д. Петровић, ур. *Јован Цвијић. Сабрана дела 7*, Београд.
- Цвијић, Ј. 1991а. *Балканско полуострво*, (друго издање), Београд.
- Цвијић, Ј. 1991б. Геоморфологија I, у: П. Стевановић, ур. *Јован Цвијић. Сабрана дела 6*, Београд.
- Цвијић, Ј. 1996. Геоморфологија II, у: Д. Петровић, ур. *Јован Цвијић. Сабрана дела 11*, Београд.
- Ciglencečki, S. 1994. Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien, *Arheološki vesnik* 45, 239-266.
- Ciglencečki, S. 2011. Justinijanovo utvrđivanje Ilirika, *Archaeologia Adriatica* 3 (2009), 205-222.
- Conrad, S. 1996. Zur Keramikproduktion im Kastell Iatrus (Moesia secunda), in: S. Zabehlicky-Scheffenegger, ed. *Rei Cretarię Romanę Favtorvm*, Acta 33, Congressus Vndevicesimus Rei Cretarię Romanę Favtorvm in Dacia Habitus (1994), Abingdon, 109-117.
- Свјетићанин, Т. и др. 2013. *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, Београд.
- Цвјетићанин, Т. 2016. *Касноримска керамика Ђердана*, Београд.
- Curta, F., Gândilă, A. 2013. Sixth-century fibulae with bent stem, *Revue XI*, Tulcea, 101-176.
- Цуњац, М. 1992. Прилог проучавању присуства Гепида у Подунављу, *Гласник Српског археолошког друштва* 8, 34-40.
- Цуњац, М., Миљковић, М. 1992. Горњачко-рибарска клисура у светлу археолошких истраживања, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 16, 101-104.
- Цуњац, М., Миљковић, М. 1993. Градац код Крепољина у светлу заштитних истраживања, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 17, 67-69.
- Цуњац, М. 2001. *Средњовековни предмети од гвожђа са територије Подунавског и Браничевског округа (од 12-17. века)*, Смедерево.

- Цуњак, М. 2012. *Римско утврђење у Калишту код Малог Црнића*, Пожаревац.
- Цуњак, М., Јовановић, А. 2014. *Ледерата у светлу резултата досадашњих истраживања*, Велико Градиште – Рам.
- Čerškov, E. 1967. Hajdučka vodenica – Četaće – kasnoantički castellum, *Arheološki pregled* IX, 57-59.
- Jackson, R. 1983. The Objects of Iron (Chapter XI), in: *The Roman Fort of Vindolanda at Chesterholm, Northumberland*, by P. Bidwell, London, 130-151.
- Шалганов, К., Стојанова, П. 2019. Улица и градска инсула на площад „Независимост“ (Ларго), у: С. Гоянова, В. Бикич (редактори), *Софија и Белград. Археологически бисери*, Белград – Софија, 45-47.
- Шпехар, П. 2008. Касноантичка и рановизантијска утврђења у Босни и Херцеговини (залеђе провинције Далмација), *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 5, Београд, 17-45.
- Šprehar, P. 2010. *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd.
- Шпехар, П. 2014. Каталог: мистрија, бритва, у: М. Милинковић, П. Шпехар, ур. *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984-2014)*, Чачак, 145.
- Шпехар, П., Јацановић, Д. 2011. Касноантичка остава алата са локалитета Босиљковац код Кучева, *Viminacium* 16, 25-58.
- Шпехар, П., Јацановић, Д. 2015. Касноантичка остава алата из села Пољане код Пожареваца, *Зборник Народног музеја XXII/1*, Београд, 289-317.
- Шпехар, П., Радишић, М. 2015. Мокрањске стене у касноантичком периоду, у: А. Капуран, А. Булатовић, ур. *Мокрањске стене. Културно наслеђе Неготинске крајне*, Неготин, 71-86.
- Werner, J. 1959. Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine, *Slovenská archeológia* VII/2, 422-438.

SUMMARY

Judging by the archaeological excavations and finds gathered so far, more intense settling in Homolje began with the Late Antiquity and Early Byzantine period. The population of that era chose high-altitude locations, that is to say, places with natural defences. Culture-typical material for this time was registered, to a greater or lesser extent, at the following archaeological sites: Velika Pećina and Šetaće in the gorge of Gornjačka Klisura (?), Grac – Gornjački Izvor, Gradac near Krepoljin, Šetaće in Osanica, Zad in Ribar, Pregrada – Podkrš in Žagubica, Pčelinji Krš in Laznica, and Potaj Čuka near Žagubica. Homolje represents one of the most beautiful areas of Serbia today. The micro region is surrounded by the mountainous area of Homoljske Planine, Crni Vrh and Beljanica, while the basin of Žagubička Kotlina spreads out in the very centre of it, with the south-western edge of it bordered by the Mlava, whose flow runs towards Gornjačka Klisura. Aside from natural resources, Homolje is rich in numerous ores, rocks, and minerals. Today, this area is famous for silviculture, while certain toponyms and archaeological finds indicate that this activity used to be developed in the past, as well.

During the 19th century, the micro region of Homolje was inescapable in the eyes of local and foreign travel writers of different professions. In their records, they left data on the high-altitude fortifications and beauties of the region. The first field surveys in the vicinity of Žagubica were performed by T. Đorđević in 1909. A large number of sites presented in this work had been the subjects of his studies. It would appear, however, that until the beginning of the 1920s there had been no great interest in the high-altitude archaeological sites of Homolje. It was then that field surveys and trench excavations were performed in Gornjačka Klisura and Ribarska Klisura by M. Cunjak and M. Miljković. These research activities were especially important because it was then that data was obtained on the settling activities between the 4th and the 6th centuries. The researchers first registered what they presumed to be building activities performed during the Roman or Early Byzantine period on a defence wall, which was erected in front of the entrance into the so-called Velika Pećina (“Large Cave”) under the peak of Mali Vulkan. In continuation of these research activities, the first archaeological excavations of high-altitude sites in Homolje (Zad in Ribar and Gradac near Krepoljin) were performed.

The following archaeological excavations, headed by D. Mrkobrad and D. Jacanović, were performed at the site of Pčelinji Krš in Laznica in 2006 and 2007. The results of these two years of archaeological research have not as yet been published in full. From 2014 until 2020, in accordance with possibilities, the authors of this work performed field surveys on high-altitude sites in the area of Homolje. On the basis of gathered mobile (movable) findings and insight into findings collected by the locals, inspection of the terrain and visible architectural remains, as well as a partial insight into the documentation from the two years of archaeological excavations at Pčelinji Krš, it was established that the sites presented had most certainly been inhabited between the 4th and the 6th centuries. The goal of the surveys was to obtain an overview of the degree of preservation of the archaeological sites, a description of the micro location, as well as gathering mobile findings in order to obtain a preliminary cultural stratigraphy. It is necessary to point out that the authors did not have adequate equipment for recording the terrain, which represented an aggravating circumstance. The research was conducted in the form of short field surveys, during which we did not have the possibility to dedicate greater attention to all parts

of the sites presented here. Field surveys were preceded by a poll taken with a larger number of local inhabitants, who brought important data to the authors through memories about places with architectural remains, and also legends, gathered items, possible necropoles, research activities conducted up to that point, etc. On the terrain itself, unfortunately, illegal excavations, as well as the destruction of architectural remains, were registered. In the “layer” of discarded earth, mobile archaeological finds were discovered which were obviously considered useless by treasure hunters. Another aggravating difficulty during research of the Late Antique and Early Byzantine heritage in Homolje was created by unpublished or incomplete reports, already mentioned in several instances, from archaeological excavations and field surveys conducted by various institutions. This was also one of the main reasons for opting for revision surveys in 2014. The absence of data on mobile and immobile (movable and immovable) archaeological material discovered by researchers, prevents us from reaching final conclusions. At this point, hope remains that the results of presented research activities will be published soon, and that the data on the material culture from that period in the given territory, will be supplemented. Aside from illegal research activities and different types of destruction of architectural remains, the ancient fortified settlements in Homolje are in danger of being completely destroyed by modern quarries.

We can discuss, on a preliminary basis, the building activities from the Late Antique period at the site of Zad in Ribar. During trench archaeological excavations on the hill above the right bank of the Mlava in Ribarska Klisura, a wall was discovered by the heads of the research, dating from the 4th century. We believe that the wall was part of the defences of a fortification, considering the fact that it was built in the upper part of the western slope. At this moment, it is difficult to determine when the wall was built, i.e. during the reign of which ruler. For the time being, the supposition that reconstruction activities had been performed on the fortification remains in the domain of different interpretations. Such a conclusion is suggested by the uneven thickness of defence ramparts discovered during the surveys and archaeological excavations conducted so far.

When it comes to Pčelinji Krš, the conclusions about this site have to be taken with a certain amount of caution. The head of the project S. Mišić mentions that “the city was intensely used from the 4th up to the middle of the 6th century”, without mentioning the presumed time when it was built. On the basis of partial insight into the documentation from archaeological research, micro location and accidental finds, the authors of this work have concluded that the fortification was built during the Early Byzantine period, most probably in the context of Justinian’s restoration after 527. Certain accidental finds indicate that this region had been settled during Late Antiquity. However, we cannot say for certain if the population of Pčelinji Krš opted for building defence ramparts at that time, and to what extent, until a report following archaeological research is published.

Accidental finds and the choice of elevated positions with natural defences indicate that the sites of Grac – Gornjački Izvor, Šetaće in Osanica, Gradac near Krepoljin and Pregrada – Podkrš in Žagubica, were settled, roughly, during the 4th–6th centuries. However, the available archaeological material linking it to the Late Antique and Early Byzantine period from the aforementioned sites is scarce. Another aggravating circumstance is the fact that we cannot say with certainty if the visible remains of fortifications, as well as those registered by travel writers, had been built in the period that the authors are dealing with. The identical building technique, however, which was registered on most high-altitude sites in Homolje, was in use during the 4th–6th century. It was, in fact, *opus incertum*, i.e. a manner of building which involved using broken and cut local limestone, bound with mortar. When it comes to the site of Potaj Čuka, we can say that, for the time being, we have no firm proof of it being inhabited during the Late Antiquity period. The mountain top on the road to Bor is the highest altitude point (920 m) on which remains of ramparts have been registered. When it comes to chronologically indicative finds on the surface of terrain, a coin weight and a buckle were discovered, which can be dated into the Early Byzantine period according to available analogies.

Under the mountain top of Mali Vukan, at the site of Šetaće, remains of a fortification were registered. According to D. Jacanović, accidental finds were discovered which could be dated to the 4th–6th

centuries. By revision field surveys, remains of a well-preserved fortification were registered, which was most probably built in the Middle Ages, without excluding the possibility of building activities during the Late Antique or Early Byzantine period. These are not the only proofs of settling activities on the right bank of the Mlava in Gornjačka Klisura before the Middle Ages. During field surveys of the area in front of the so-called Velika Pećina, located at the bottom of the site of Šetaće, Roman coins were found. These finds influenced researchers who decided to conduct a field survey so as to distinguish two building phases of the said wall. The first, older phase, belonged to the period of the Roman or Byzantine rule, while the later phase was roughly dated into the Middle Ages. However, during the survey of the wall by the author of this publication, the possible building phases have not been established, and therefore the question of dating the wall will have to remain open. An additional proof of settling of the area of Gornjačka Klisura during the Roman domination period is provided by the accidental finding of a bronze needle/hairpin (?), with a bird-shaped head.

Fortified high-altitude settlements in the inner part of Homolje were built along the edge of Žagubička Kotlina. This area was certainly suitable for silviculture and agriculture, and various trees and crops can be cultivated here. The chronologically indicative material registered so far comprehends ceramic vessels, functional pieces of clothing, jewellery and coins. On the basis of their traits, it was established that the settling of high-altitude sites within this micro region occurred during the 4th–6th centuries. It is, however, also necessary to draw attention to items which are not as “helpful” in terms of dating. The largest number of them was discovered at Pčelinji Krš. If we assume that they were in use at the time when the fortification on the hill above the Laznica was built, then we can suggest different economic activities and every-day activities of the population of that time.

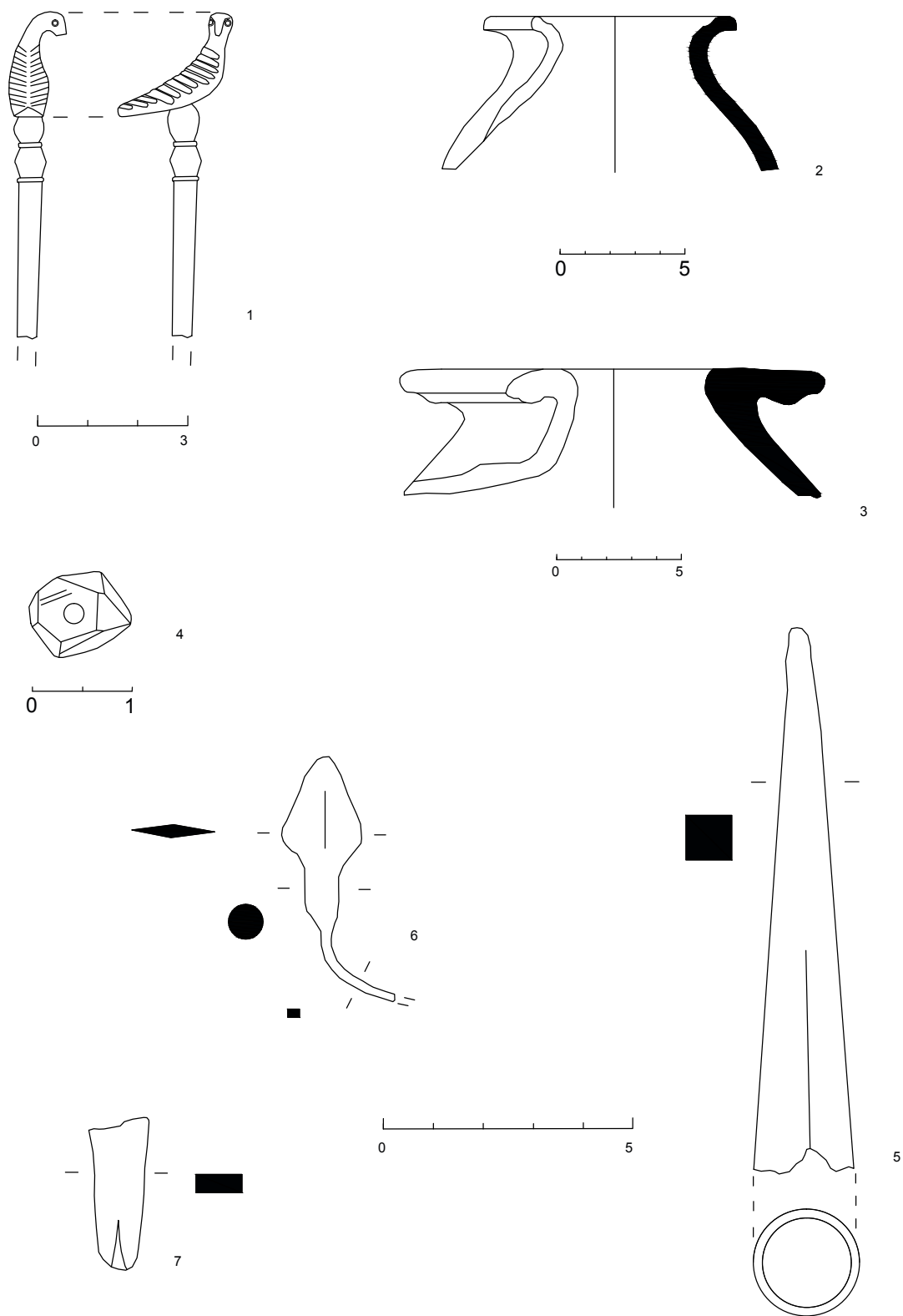
We believe that we would not be in the wrong if we indicate possible Early Byzantine sacral monuments in Homolje. Archaeological research activities indicate that the number of churches in the area of Northern Illyricum increased during the said period, especially in high-altitude fortified settlements and remote areas. A strong confirmation of possible constructions of sacral buildings is provided by the toponym of “Roman church” in the vicinity of the western slope of Pčelinji Krš in Laznica. The attention of future researchers should definitely be focused on this part of the village, since there are indications of the existence of a necropolis as well. The fact that Christianity was present here during the Early Byzantine period is also supported by bow *fibulae* with a cross carved on them.

The item which bears witness to the presence of barbarians during the period of the Great Migration on the territory of Homolje is a fragmented fibula of the Prša – Levice type. Judging by analogies, it is a rare example for this part of the Balkans, typical for Eastern Goths during the second half of the 5th century. Unfortunately, the fibula comes from an unknown site in the vicinity of Žagubica, and it is therefore hard to draw more detailed conclusions.

The fact that strikes us is that the area of fortified settlements in Homolje (aside from Šetaće in Osanica) had visual contact with the site of Šetaće on Mali Vulkan in Gornjačka Klisura (figs. 66–71). The location of the fortification was skilfully chosen, since the inhabitants had the possibility of being the first to observe the advances of enemy attacks from the direction of the Valley of Stig, i.e. the Danubian Limes. If we assume that the area of Šetaće was inhabited during the Late Antiquity and Early Byzantine period, then the conclusion can be reached about possible safety signals which would help the population in the inner part of Homolje to prepare their defences in time. For the time being, we do not have adequate proof to indicate higher life standards typical for urban areas (monumental buildings, sphragistic finds, inscriptions, reliquaries, etc.). On the basis of archaeological research activities conducted so far, we may assume that the settlements in Homolje in the 4th–6th centuries were fortified villages, located in the wider surroundings of Romuliana, as the nearest urban centre of that period. Due to the insufficient level of research, we still cannot make final conclusions about continuous settling or possible building phases on high-altitude sites in Homolje during the 4th–6th centuries.

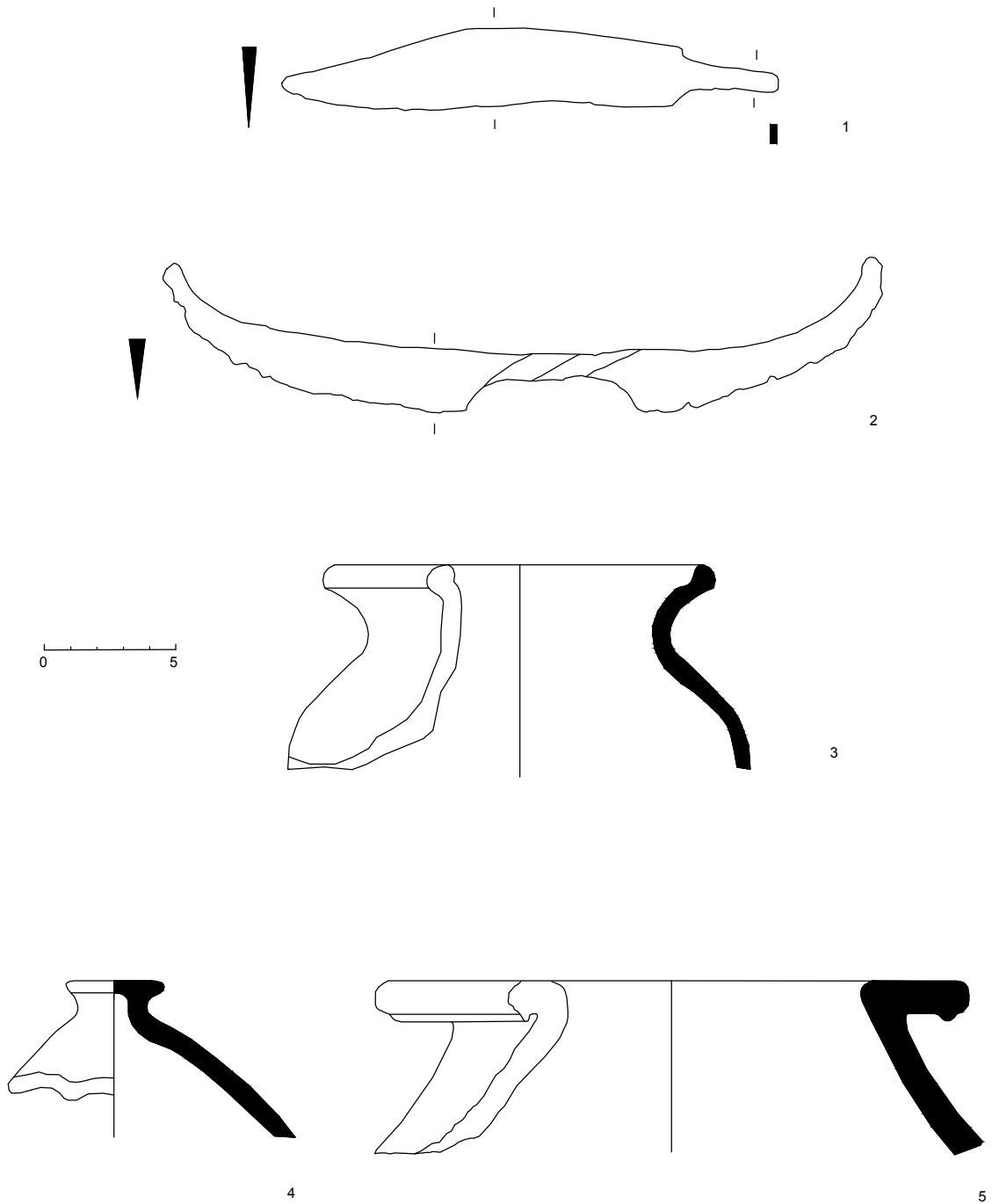
ТАБЛЕ

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

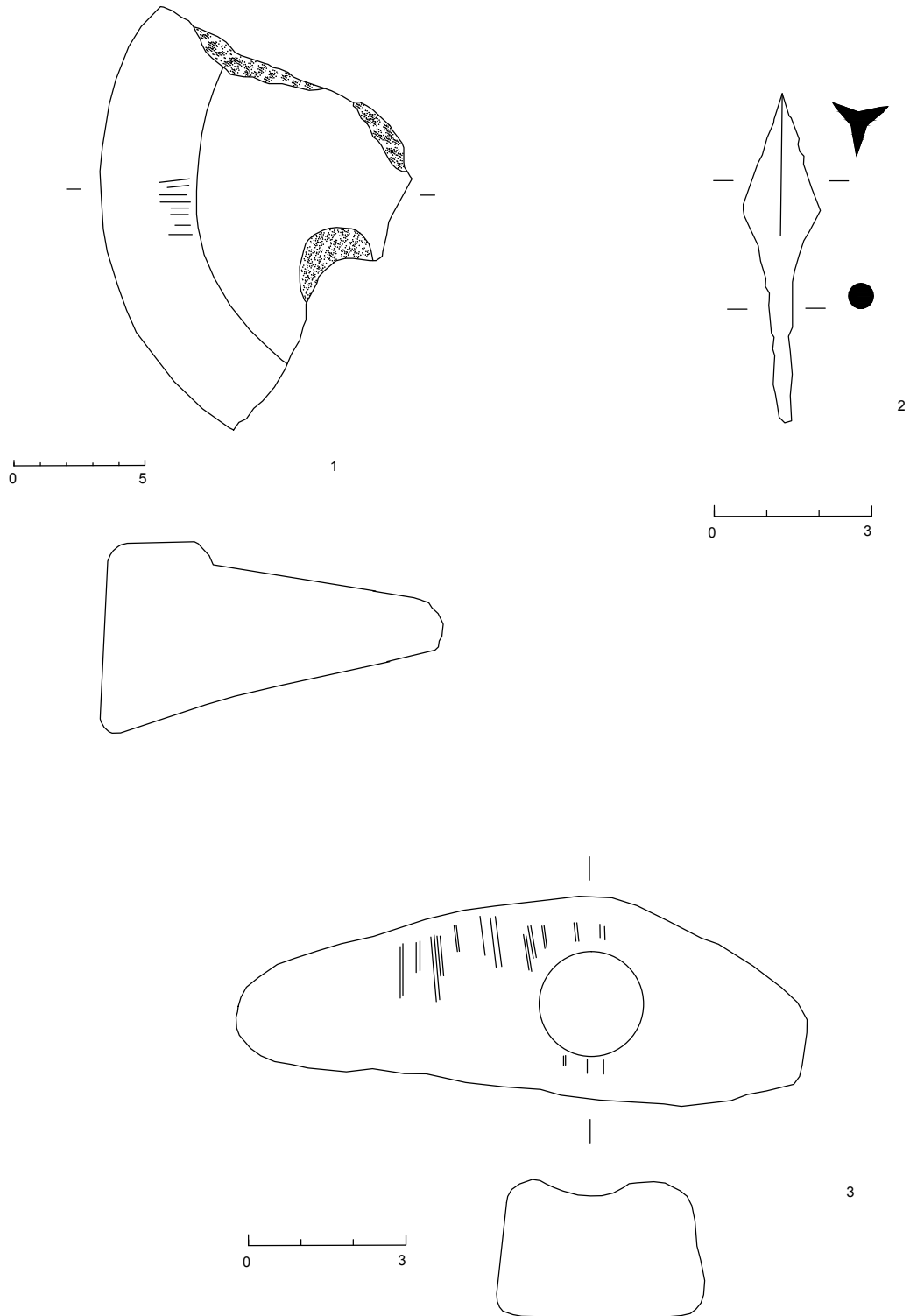
Табла I. Покретни археолошки налази: Ждрело – Гај, 1 (размера 1:1); Грац – Горњачки извор, 2-3 (размера 1:2); Градац – Крепољин, 4 (размера 1:2), 5 (размера 1:1); Шетаће – Осаница, 6-7 (размера 1:1).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

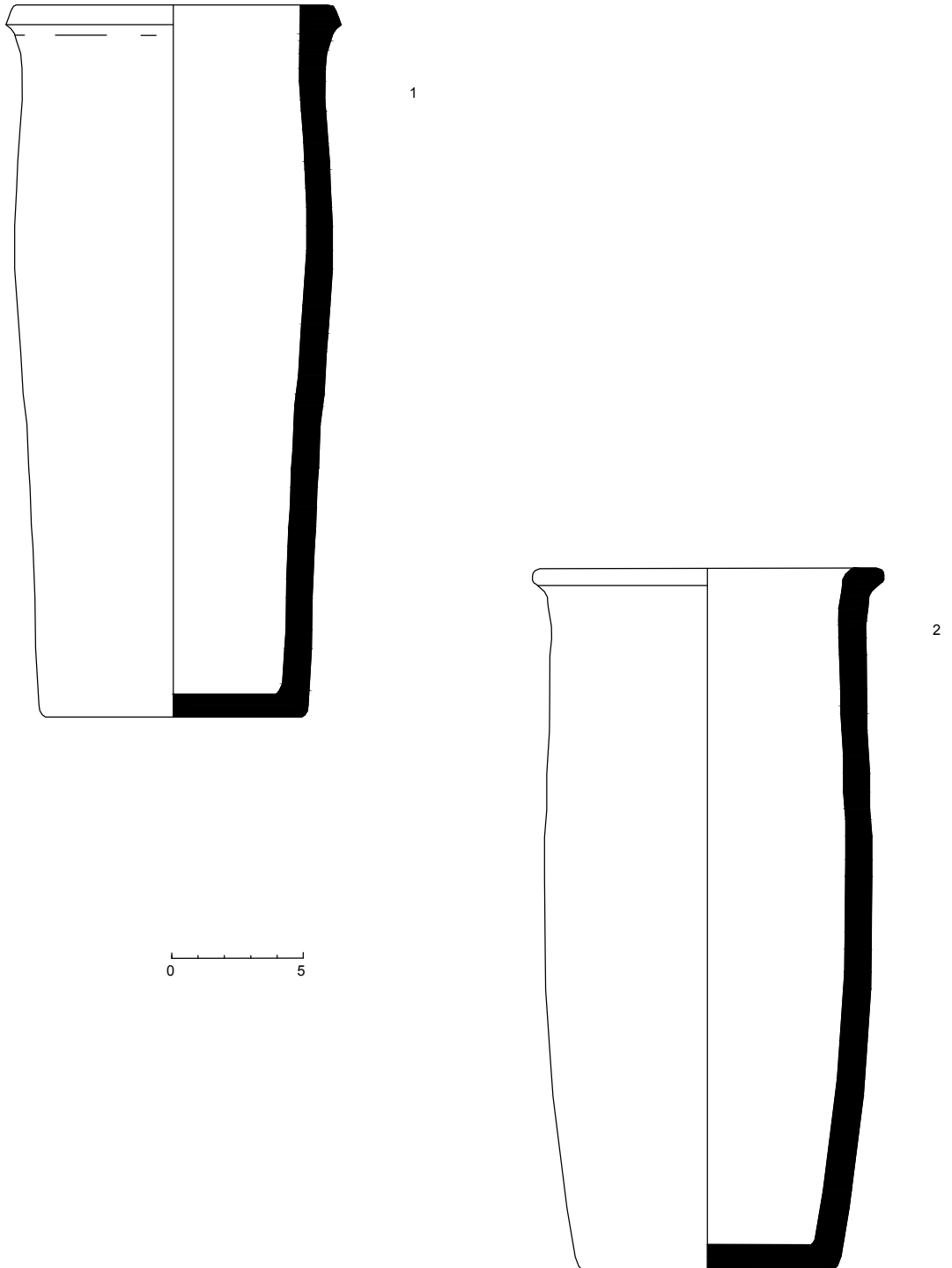
Табла II. Покретни археолошки налази: Шетаће – Осаница, 1; Рибаре – Зад, 2; Преграда – Подкрш, 3-5, (размера 1:1).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

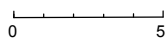
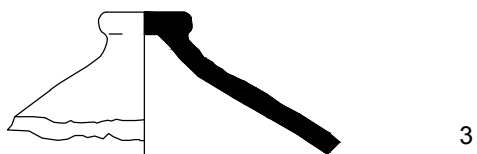
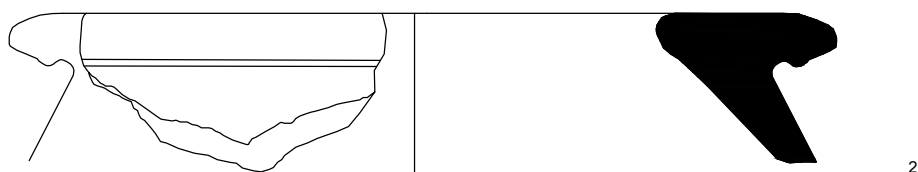
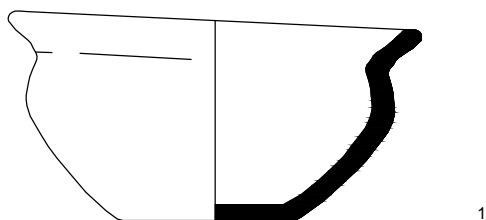
Табла III. Покретни археолошки налази: Преграда – Подкрш, 1 (размера 1:2), 2, 3 (размера 1:1).

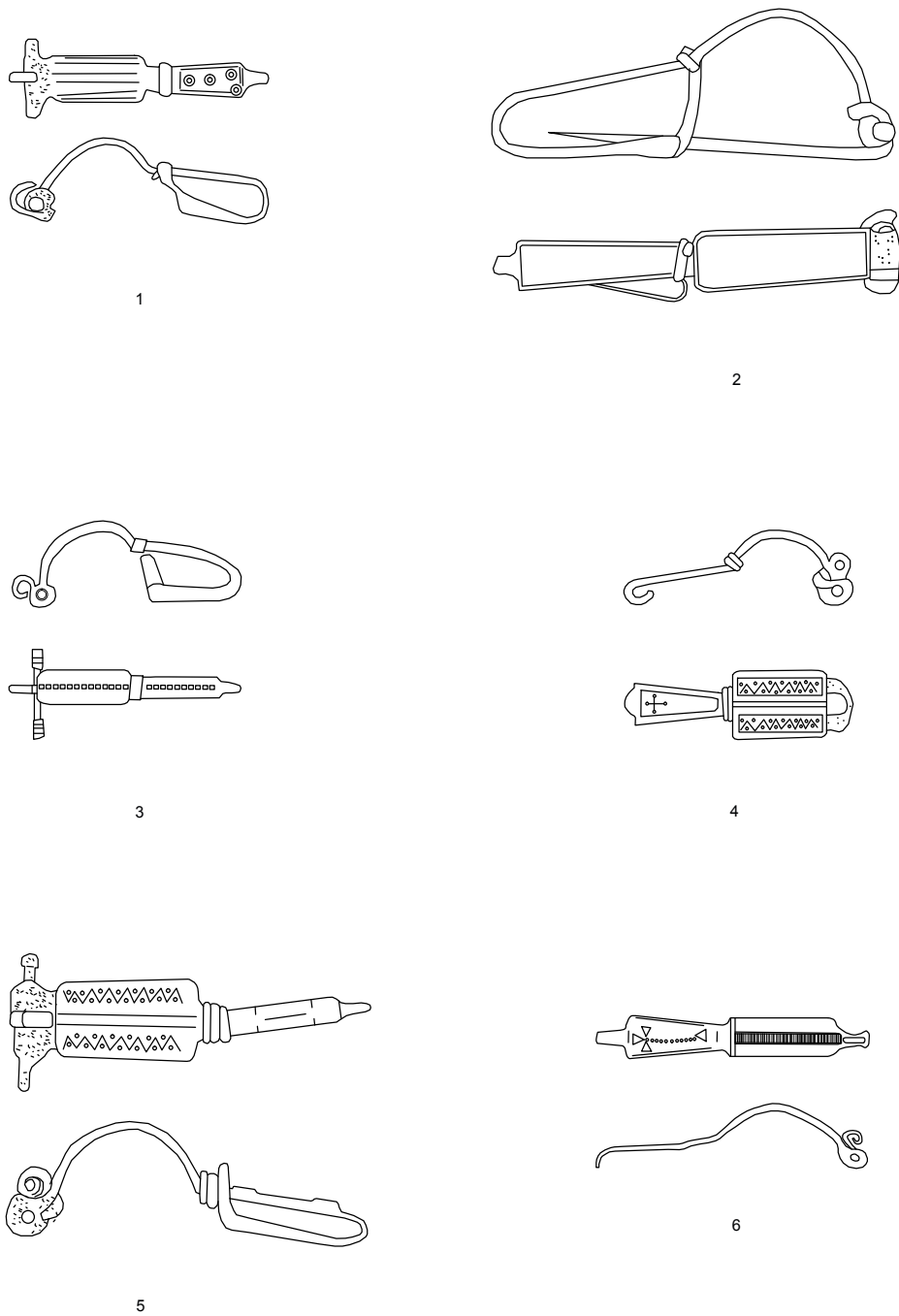
Табла IV. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-2 (размера 1:2).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

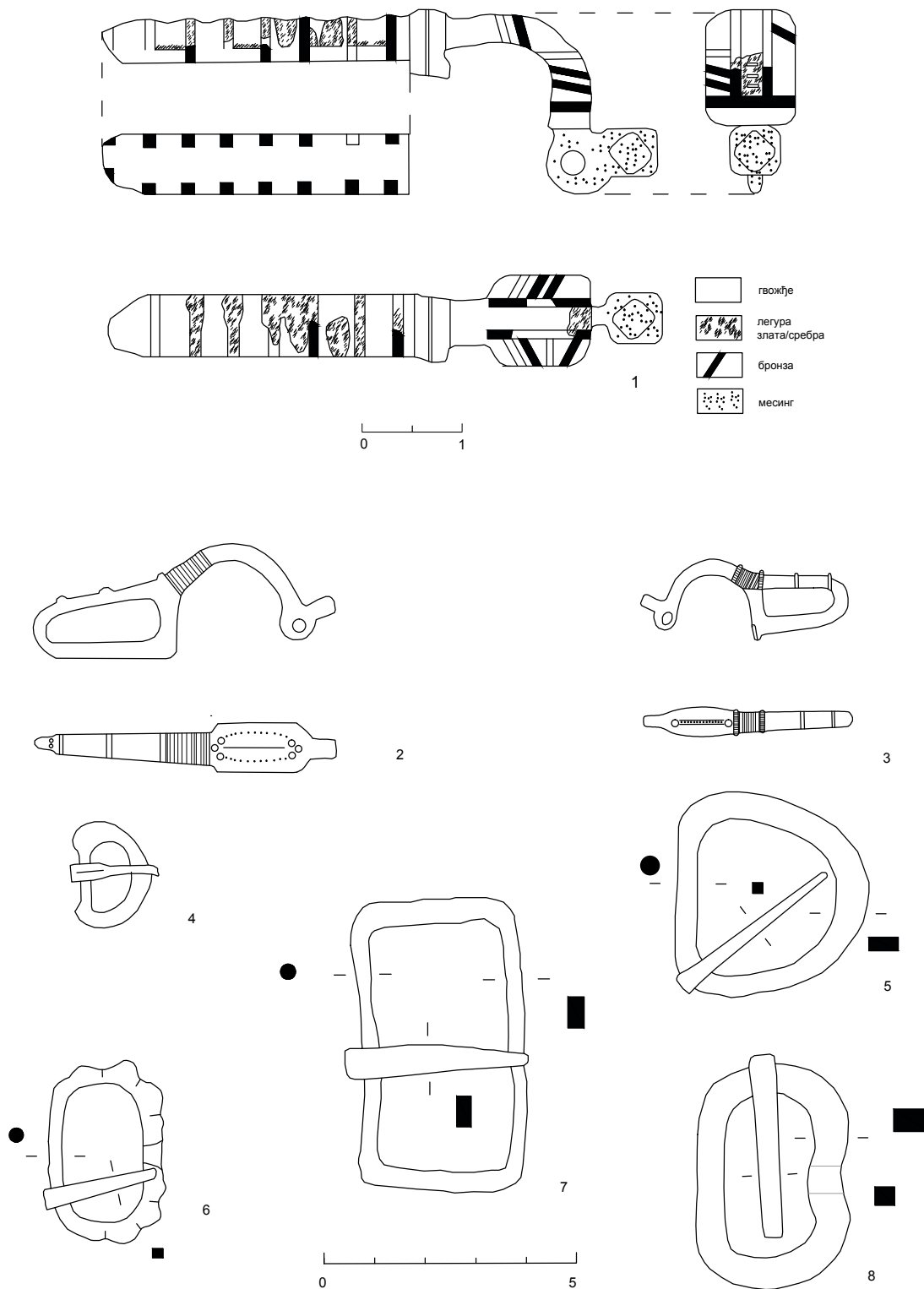
Табла V. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-3 (размера 1:2).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

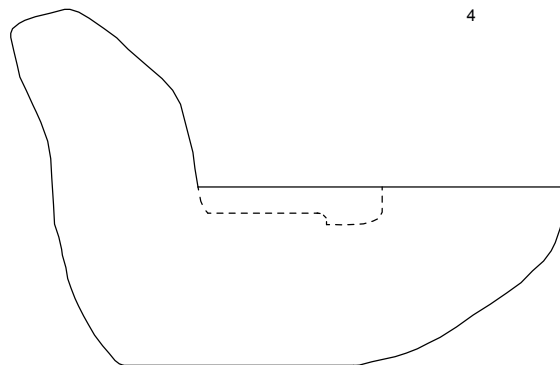
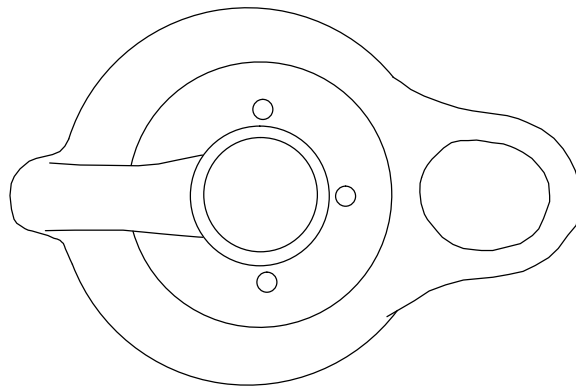
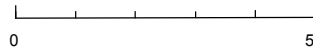
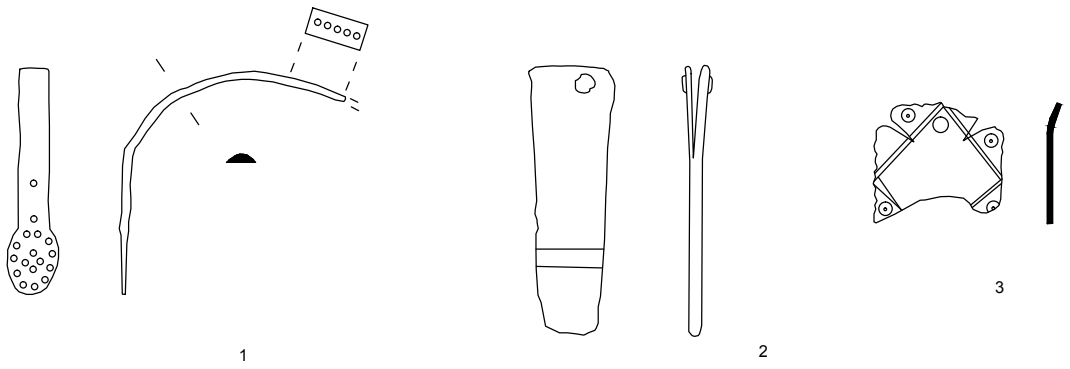
Табла VI. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-6 (размера 1:1).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

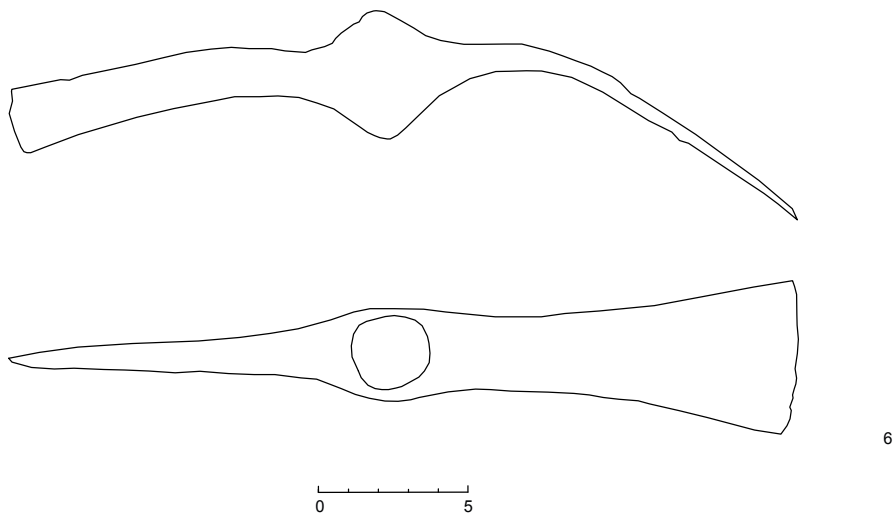
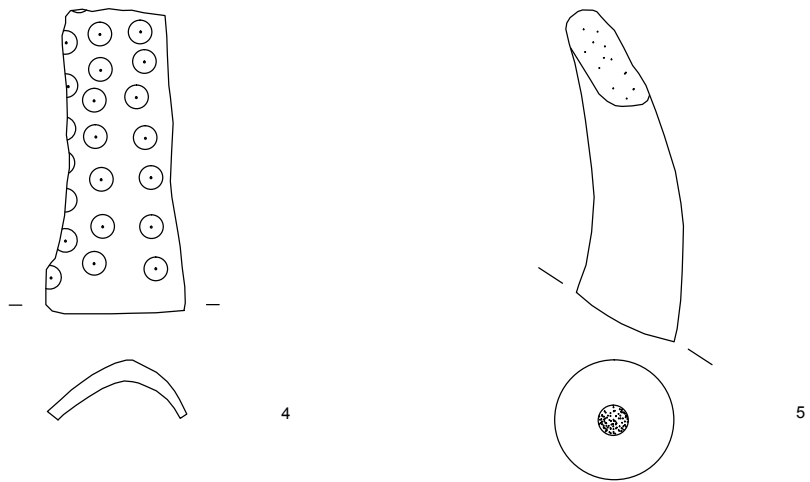
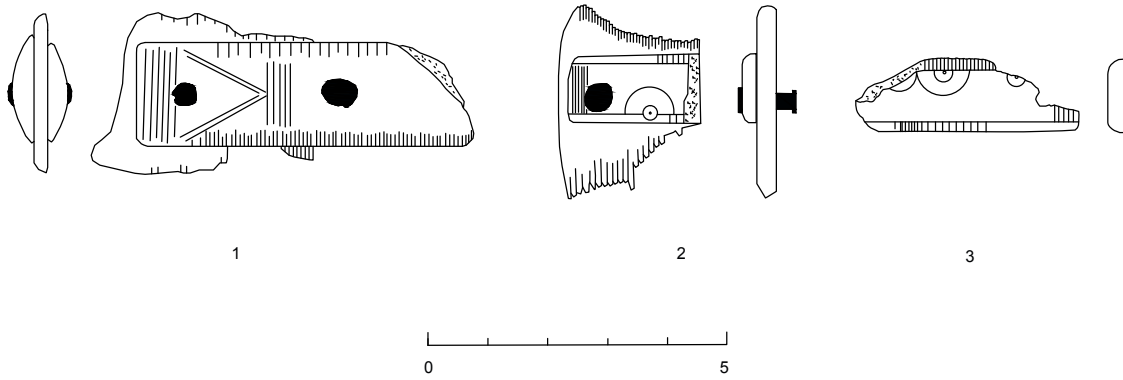
Табла VII. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1 (размера 2:1), 2-8 (размера 1:1).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

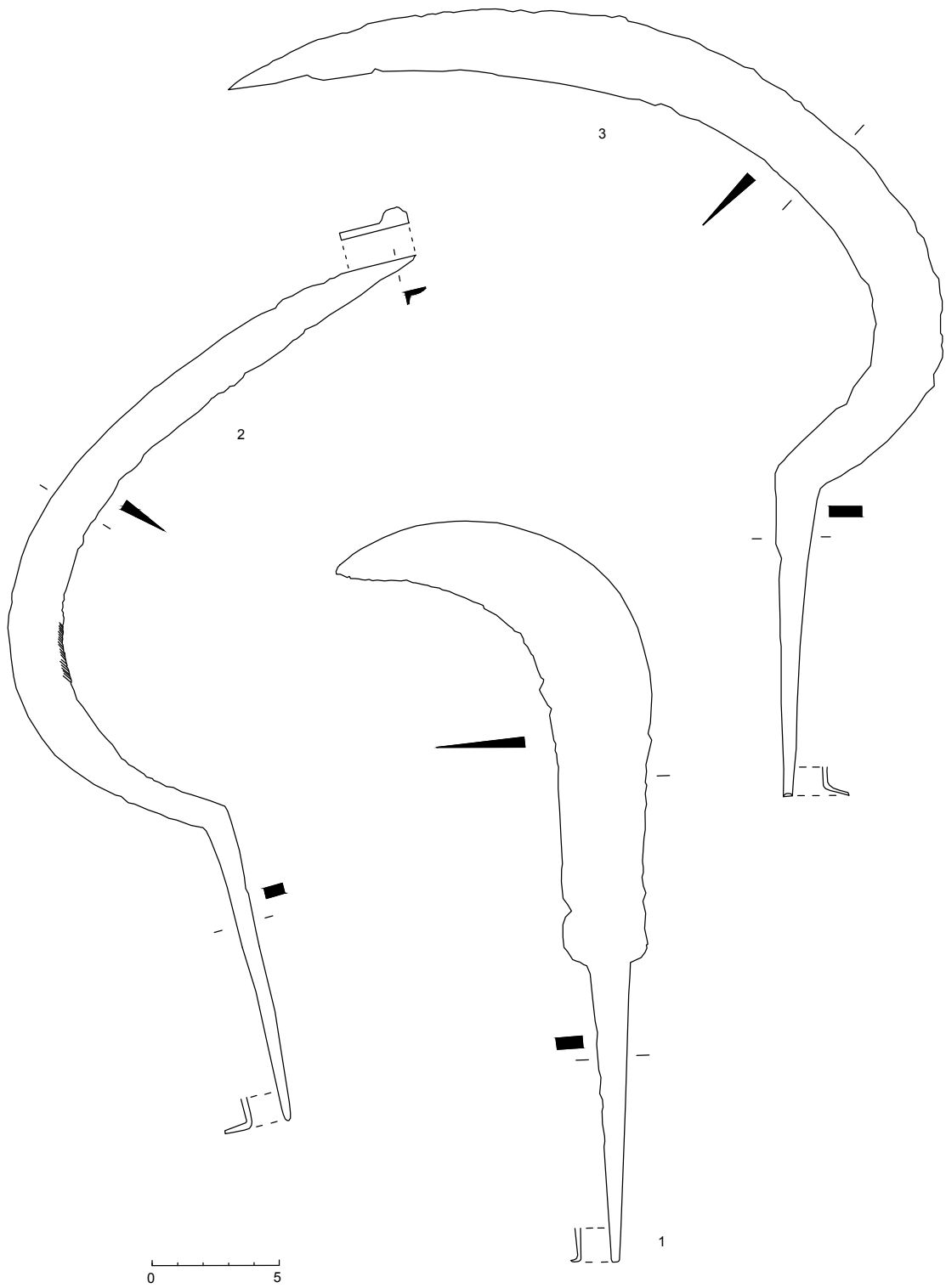
Табла VIII. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-4 (размера 1:1).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

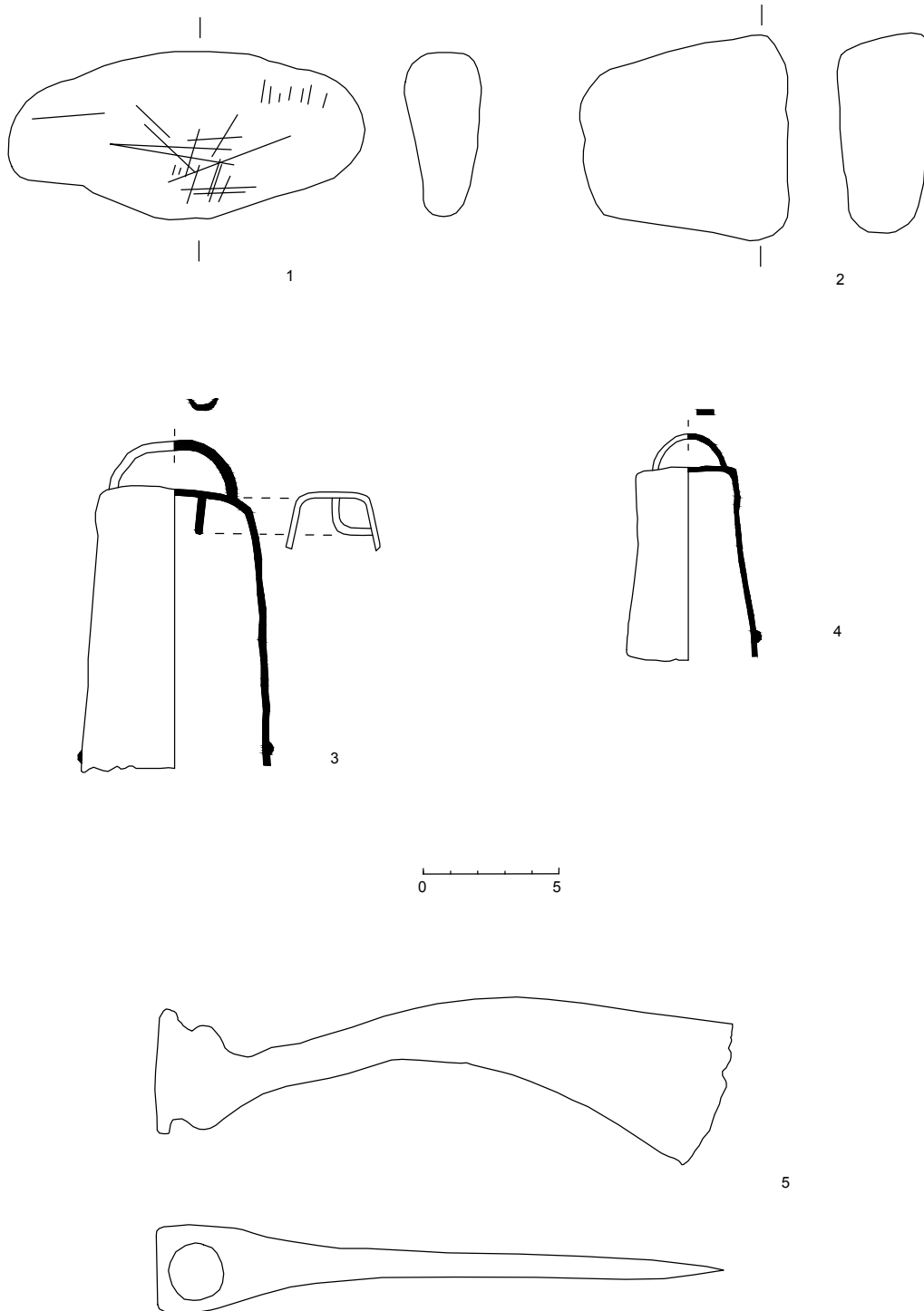
Табла IX. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-5 (размера 1:1), 6 (размера 1:2).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

Табла X. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-3 (размера 1:2).

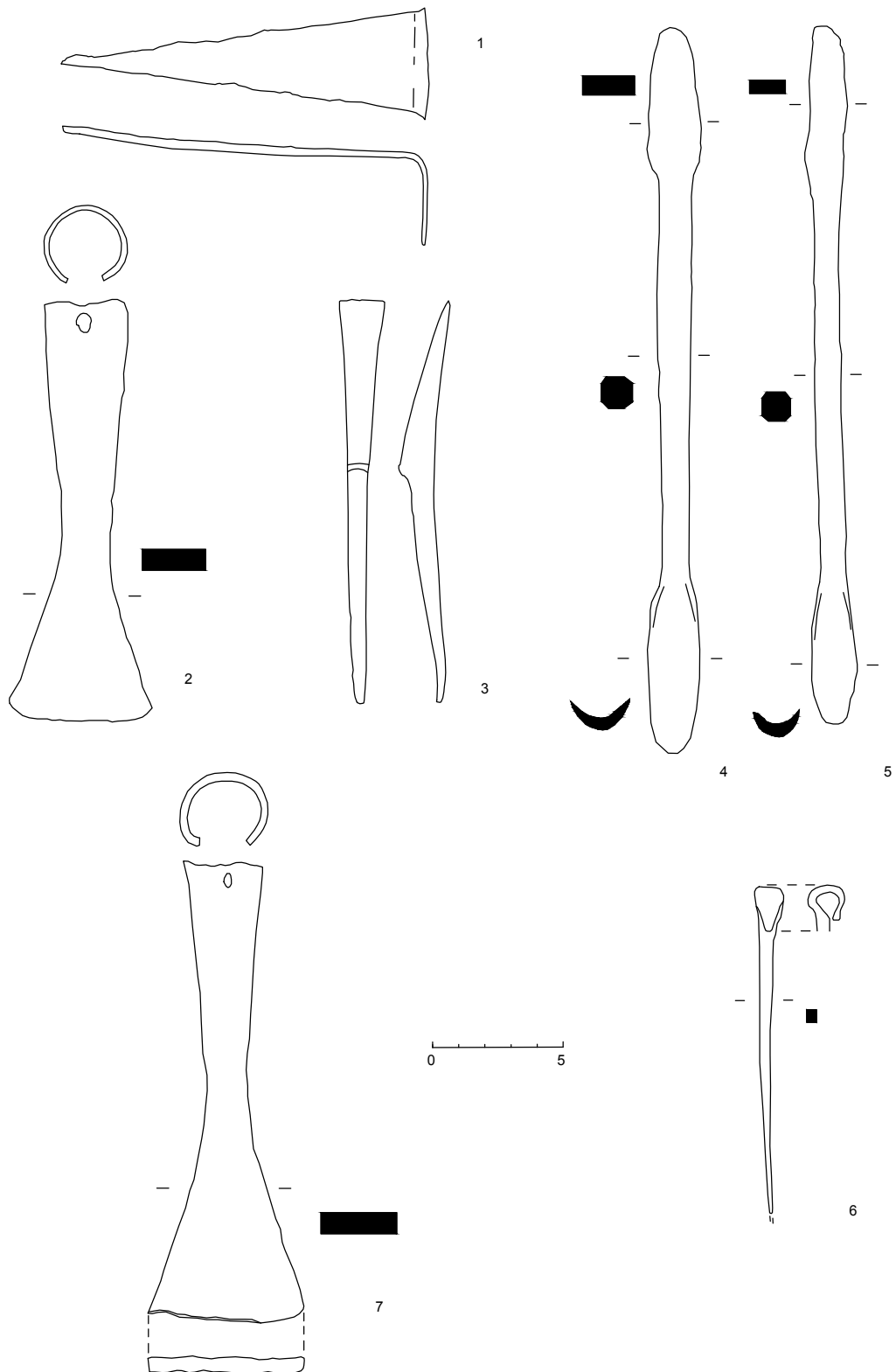
КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

Табла XI. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-5 (размера 1:2).

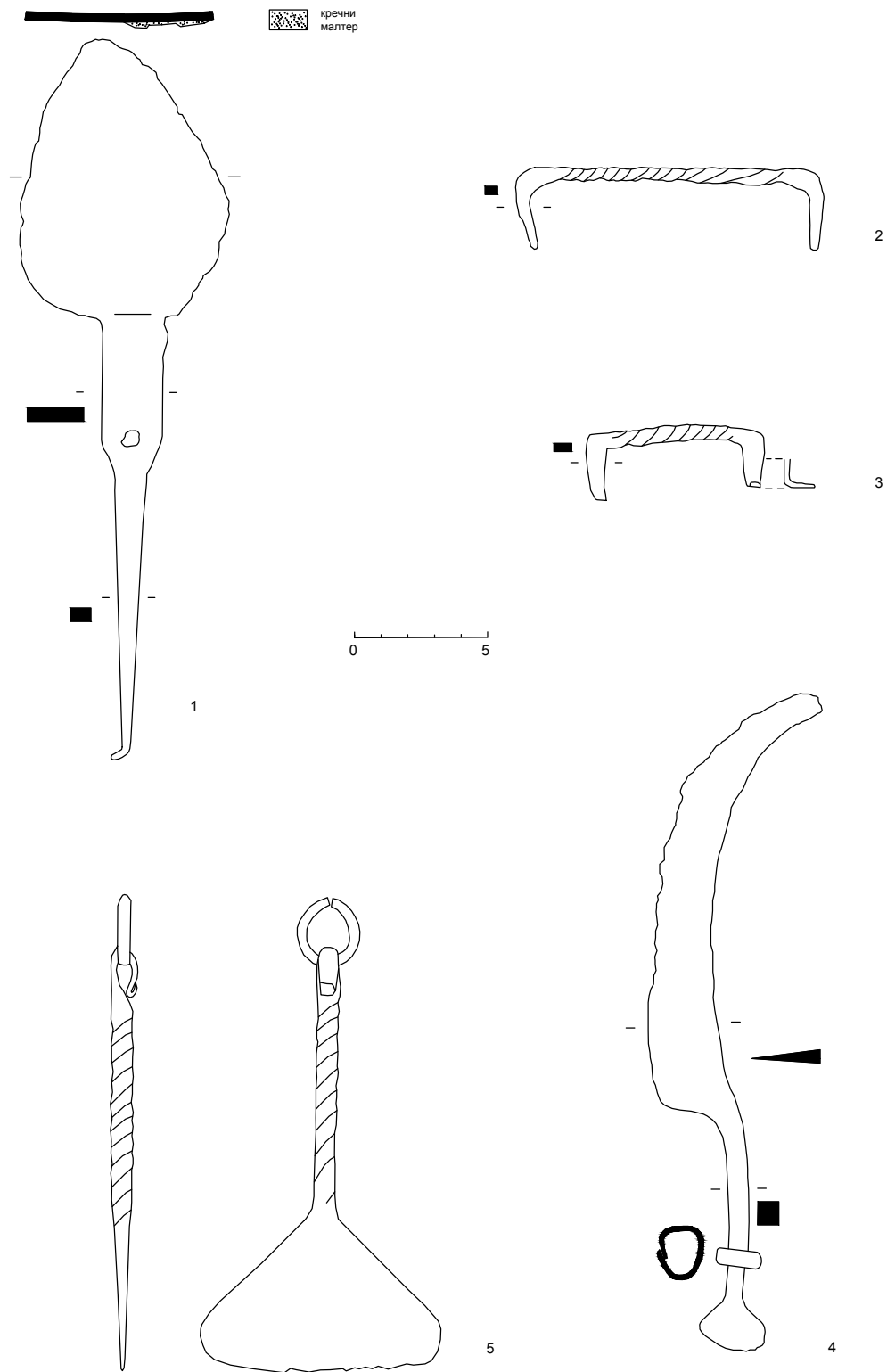

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

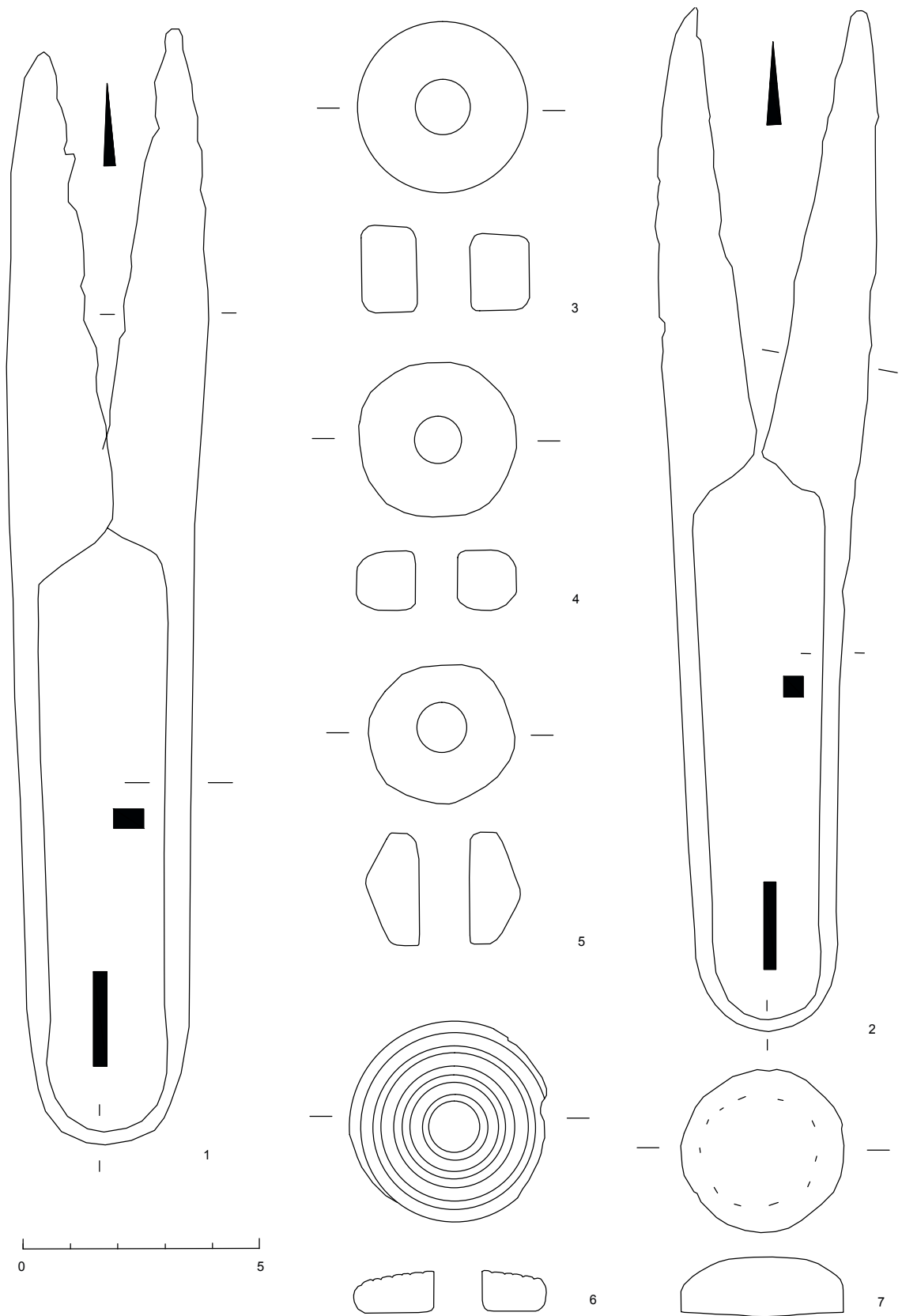
Табла XII. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-7 (размера 1:2).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

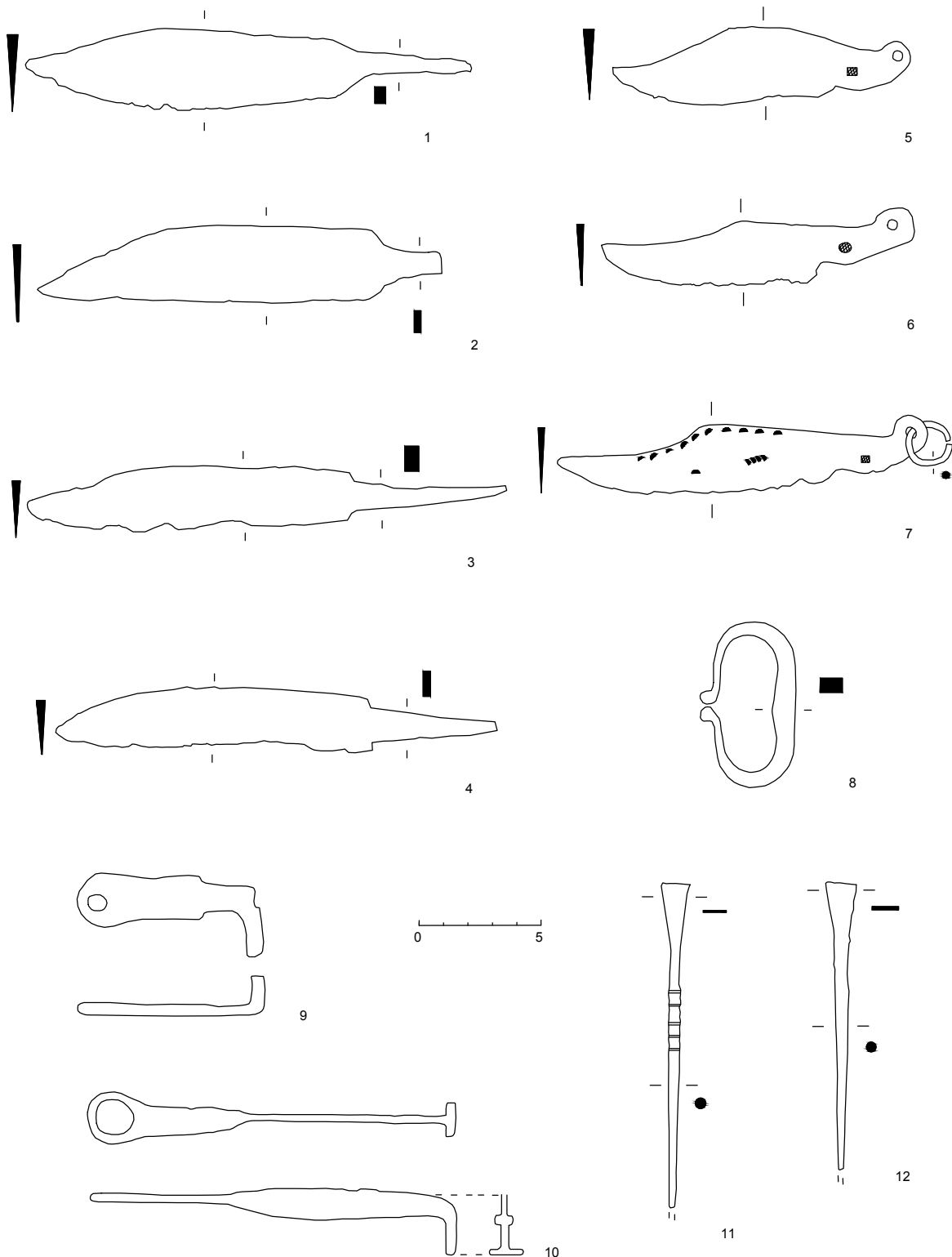
Табла XIII. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-5 (размера 1:2).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

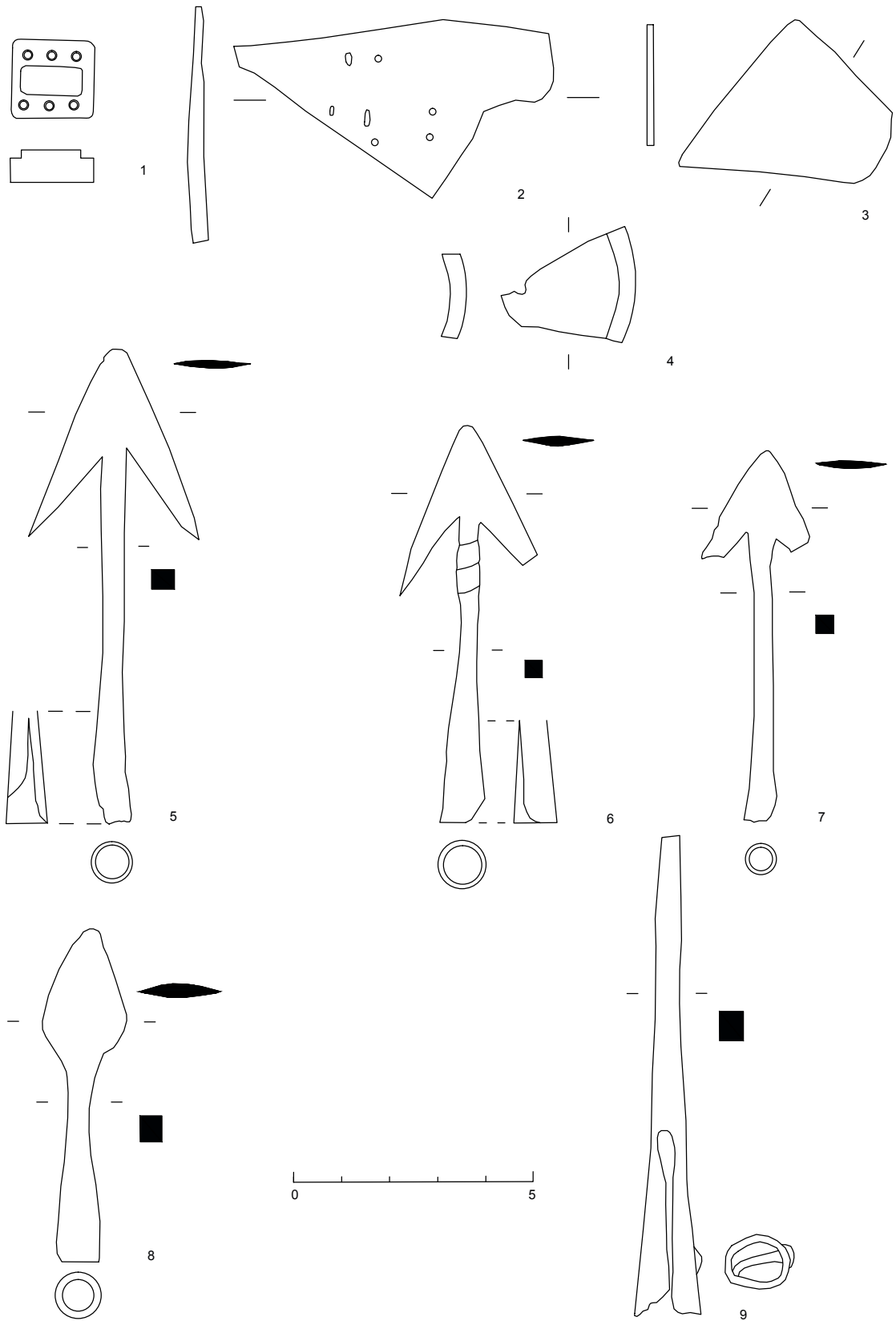
Табла XIV. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-7 (размера 1:1).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

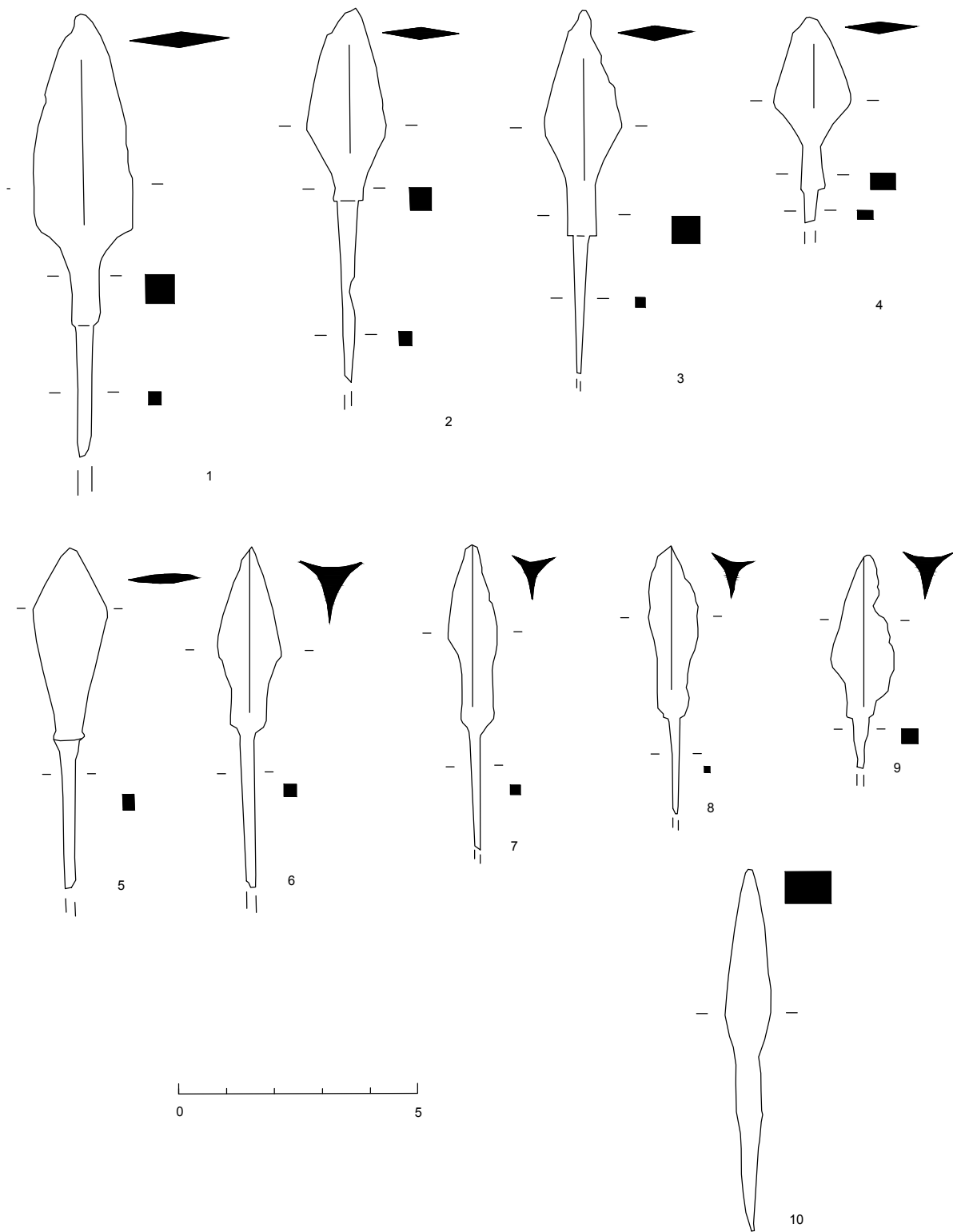
Табла XV. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-12 (размера 1:2).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

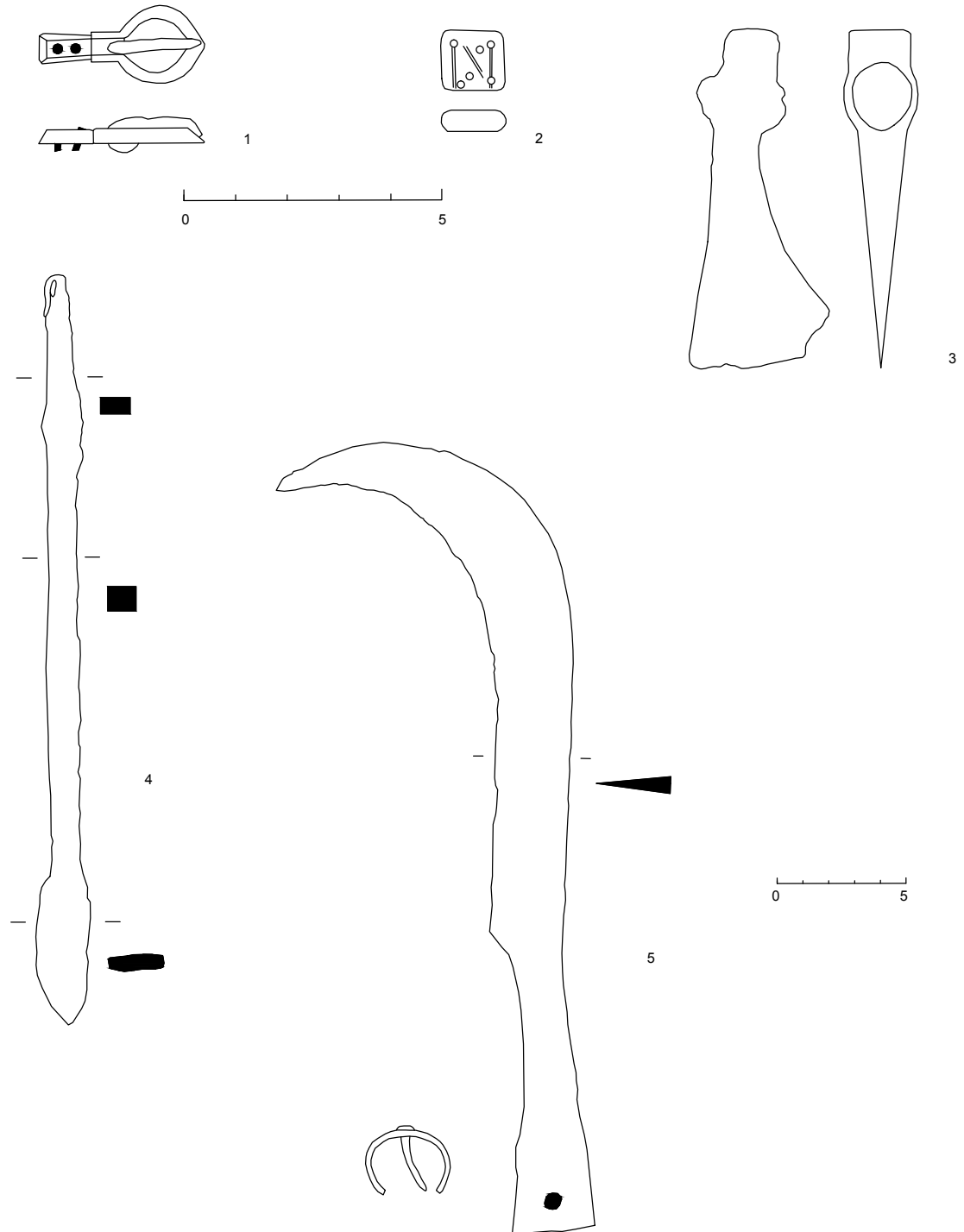
Табла XVI. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-9 (размера 1:1).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

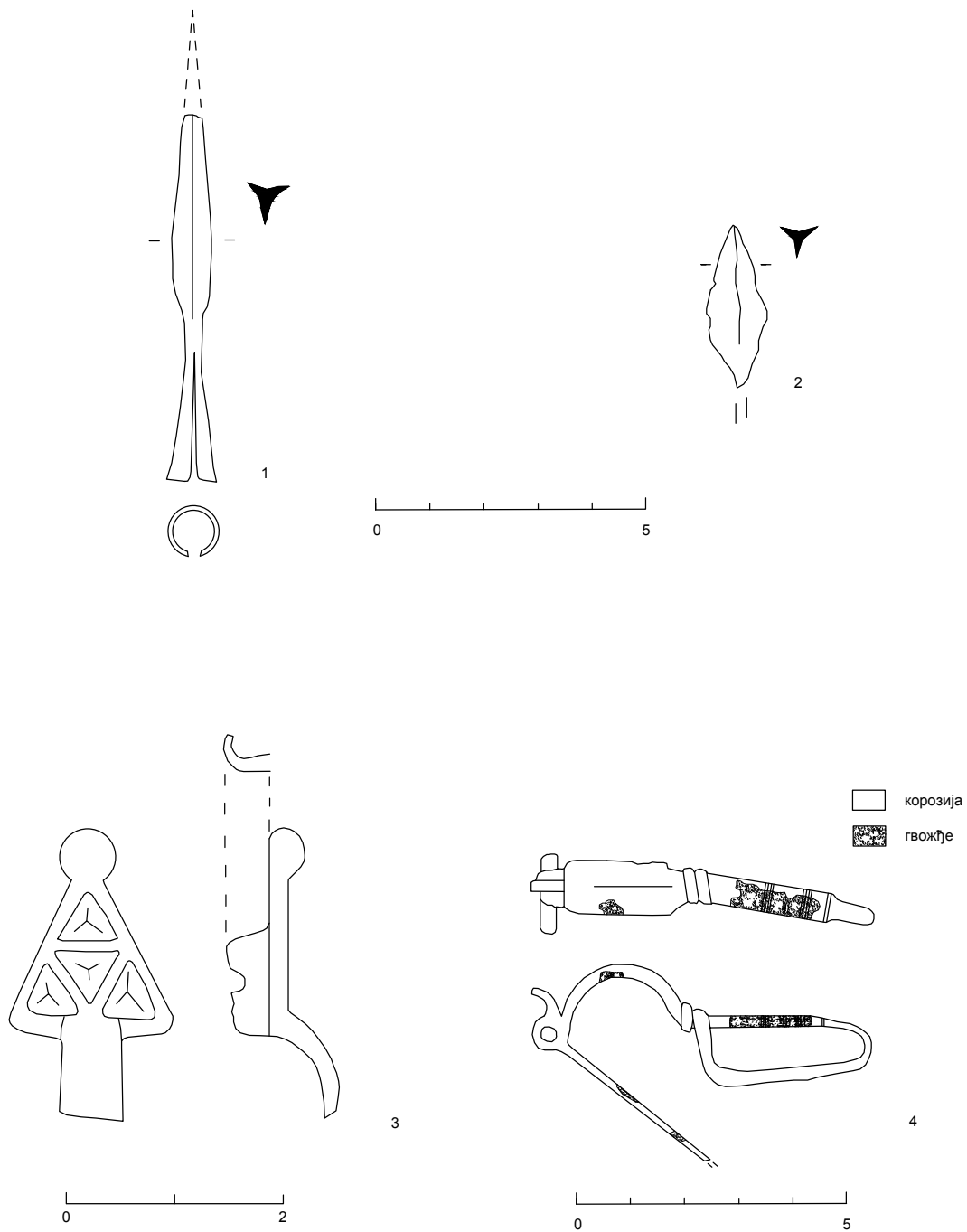
Табла XVII. Покретни археолошки налази: Пчелињи крш, 1-10 (размера 1:1).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

Табла XVIII. Покретни археолошки налази: Потај чука, 1-2 (размера 1:1), 3-5 (размера 1:2).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

Табла XIX. Покретни археолошки налази: Потај чука, 1-2 (размера 1:1), околина Жагубице – непозната налазишта, 3 (размера 2:1), 4 (размера 1:1).

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ ХОМОЉА
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

903/904(497.11)
902.2(497.11)

МИЛОВАНОВИЋ, Милан Б., 1988-

Касноантичко и рановизантијско наслеђе Хомоља : археолошка сведочанства / Милан Миловановић, Оливера Филиповић ; [фотографије Милан Миловановић, Никола Милановић] ; [цртежи Милан Миловановић]. - Београд : Центар за нове технологије Виминациум : Археолошки институт, 2021 (Београд : Дигитал Арт Компани). - 180 стр. : илустр. ; 23 см. - (Археологија и природне науке, ISSN 1452-7448. Посебна издања ; 8)

На спор. насл. стр.: Late Ancient and early Byzantine heritage of Homolje. - Упоредо срп. текст и енгл. превод. - "Монографија која је пред читаоцима, проистекла је из измењеног и допуњеног хабилитационог рада за звање кустоса, под називом Рановизантијски локалитети у Хомољу, кандидата Милана Миловановића." --> стр. 7. - Тираж 30. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 144-156. - Summary.

ISBN 978-86-87271-40-1 (ЦНТВ)

1. Филиповић, Оливера, 1984- [аутор]

а) Археолошка налазишта -- Хомоље б) Археолошки налази -- Хомоље

COBISS.SR-ID 38554377

